

monograf

Серію засновано в 2006 році

Володимир Горбатенко

Футурологія і політика

Монографія

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор **Є. В. Перегуда**;
доктор політичних наук, професор **В. О. Корнієнко**

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 7 від 27.06.2019 р.)*

У монографії досліджено розвиток знань про майбутнє, специфіку футурологічної науки та її взаємозв'язків з політикою, галузевих прогнозних і футурологічних досліджень, роль дослідницьких центрів у цьому процесі, а також проблеми цивілізаційного переходу від Модерну до Постмодерну й визначальні тенденції глобалізації. Систематизовано здобутки теорії, методології і практики забезпечення політичного прогнозування, ключові прогнозні ідеї та їх відображення в політиці, методи, алгоритми і напрями прогнозування соціально-політичного розвитку та конструювання реальності.

Для науковців, викладачів і студентів вищих закладів освіти, політиків, державних службовців і всіх, хто цікавиться проблематикою майбутнього.

ВСТУП

І що з того, що вже тепер можна все передбачити?
Що з того, що ніколи не знаєш, як про це говорити.
Сергій Жадан

На початку XXI століття у світі динамічно розвиваються стійкі тенденції до демократизації, модернізації, децентралізації, громадянської відповідальності й особистої свободи. Ці тенденції виникли як реакція на невдачі, що переслідували багато країн упродовж XX століття. Усвідомлення цілісності й тендітності планетарного розвитку спонукає людство до інтеграції. Цей процес виразно простежується на прикладі Європейського Союзу. Водночас загострилося багато проблем, які впливатимуть на розвиток людства у перспективі: необхідність забезпечення сталого розвитку, пошуки і використання нових джерел енергії, утилізація відходів матеріального виробництва; гуманізація суспільних відносин і пошуки ефективної системи охорони здоров'я; переорієнтація людського буття у зв'язку із вторгненням нанотехнологій у життєдіяльність людини як біологічної істоти; домінування інформаційних технологій та їх вплив на функціонування політичних систем; зміна структури суспільного виробництва й поява нових напрямів професійної зайнятості населення; трансформація параметрів застосування здобутків науки, освіти й соціалізації людини в умовах інтенсифікації динаміки соціального розвитку та ін.

Світ щоденно займається прогнозуванням, ухвалюючи рішення, які ґрунтуються на очікуванні несподіваного розвитку подій. Щодо цього влучно висловився Хорхе Луїс Борхес: «будь-яку енерге-

тичну дію ми співвідносимо з прагненням до майбутнього». Такою дією, чи принаймні масштабним зрушенням на користь її здійснення наприкінці ХХ ст. стала парадигма альтернативної цивілізації — нового напрямку розвитку соціальної теорії і практики людського співіснування в умовах, що динамічно змінюються. Поглинуте поточною кон'юктурою життя означає відчуження від майбутнього. Сучасне людство опинилося перед загрозою екологічного колапсу, оскільки брутально порушило умови стійкості біосфери. І як показав Саміт Землі, що відбувся у серпні — вересні 2002 року в Йоганесбурзі, виробити узгоджену стратегію переходу до сталого розвитку поки що не вдається. Глобальна криза пов'язана насамперед із нестримною споживацькою психологією: надмірна гонитва за матеріальним спричинила прірву між реальним життям людства і покликанням людини розумної як невід'ємної частини природи до органічного буття на Землі. Передчуваючи таку ситуацію, Мартін Гайдеггер ще у 30-ті роки ХХ ст. зауважив: «Тільки Бог ще може нас врятувати».

Майбутнє людини і людства залежить від реалістичності осмислення теперішнього й розуміння викликів, з якими зіштовхується наша планета, а також проблем існування людини як біологічного виду. Об'єднання зусиль світової громадськості — необхідна умова самозбереження людського буття. У цьому контексті Поль Рікер цілком слушно зауважує: «Наша ідентичність складається не лише з нашого теперішнього, а й із наших сподівань на майбутнє». Водночас поведінка людини є настільки багатогранною й піддається впливам настільки багатьох чинників, які діють на різних рівнях, що будь-яка спроба виступити з точним прогнозом, який не допускає варіантів, приречена на невдачу.

За останні десятиліття світ зазнав кардинальних змін. Відбувся зсув у самому характері людського буття. Цей зсув напроорокував ще Джордж Орвел у знаменитому романі «1984». Зокрема, збулося його пророцтво про зміну смислів і переписування історії, що заплутує людську свідомість і створює ситуацію, за якої правду важко відокремити від неправди, ворога — відрізнити від друга. А виведений ним в алегоричній формі «Старший Брат» у сучасному суспільстві скоріше за все вже не з'явиться або з'явиться, щоб канути в небуття. Харукі Мураками в романі-алюзії на Орвела зазначає, що замість нього на сцену вийшли карлики — невидимі, невловимі істоти, які невпинно підкопують землю під нашими ногами. І щоб забезпечити себе від карликів, нам треба помічати те, чого вони не знають. Вірогідно, що це справа майбутнього. Нині ж ми помітили лиш те, що й героїня Мураками Аомаме: «Щось одне правда: або я несповна розу-

му, або світ. А хто — не знаю. Посуд і кришка різняться величиною. Може, з вини посуду, а може — кришки. Один факт незаперечний — їхні розміри не сходяться».

Нині більшість політичних процесів мають амбівалентний, асинхронний, гібридний характер. Це перетворює політичне прогнозування на складний технологічний процес, який повинен враховувати велику кількість суперечливих чинників функціонування складних соціальних систем. І все ж таки ми мусимо пам'ятати застереження М. Булгакова: для управління необхідно мати точний план на довготривалу перспективу. Не слід забувати досі не розв'язану в рамках нашого суспільства суперечність, до якої повертає увагу письменник: «...як же може управляти людина, якщо вона не тільки позбавлена можливості скласти який-небудь план хоча б на сміховинно короткий термін, ну років, скажімо, на тисячу, але не може ручатися навіть за свій власний завтрашний день?». Якщо ми не будемо прогнозувати і планувати своє майбутнє, за нас це зроблять інші. І дуже велика вірогідність того, що це майбутнє буде не зовсім таким, як би хотілося.

1. ПІЗНАННЯ МАЙБУТНЬОГО В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ФУТУРОЛОГІЇ І ПОЛІТИКИ

Однією з найважливіших функцій науки є її орієнтованість на передбачення тенденцій розвитку світу в майбутньому, щоб допомогти нинішнім і наступним поколінням адаптуватися до грядущих кардинальних змін у способі буття людини й життєдіяльності суспільства. Сьогодні, коли людство проходить у своєму розвитку за кілька десятиліть те, що проходило в минулому впродовж століть, ця функція набуває пріоритетного значення. Сучасний світ потребує формування проєктів майбутнього співжиття не лише на національному, а й на цивілізаційному рівні. Лише так можна адекватно відповісти на виклики XXI століття.

Цю необхідність бачити далеко підтверджують проблеми і парадокси, що постійно виникають в умовах переходу від епохи Модерну до Постмодерну. Цей історичний злам людства передбачив ще Фрідріх Ніцше. Він справді ще не завершився, і його не варто вважати вигадкою науковців, хоча такі міркування є серед учених і практиків. Ситуацію Постмодерну детально охарактеризували Ж. Деріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельоз, М. Фуко, У. Еко, З. Бауман та ін. Соціальний простір, у якому ми живемо, працюємо, протистоїмо одне одному, пронизаний і насичений постмодернізмом, дискурс щодо якого так чи інакше стосується майбутнього, що підтверджують численні футурологічні ідеї й концепції кінця ХХ — початку ХХІ століть.

Будь-який прогноз, особливо на довготривалу перспективу, характеризує високий ступінь невизначеності. Це не означає, що не потрібно будувати моделі майбутнього. Сьогодні саме вони можуть стати основними орієнтирами, які виведуть людську цивілі-

зацію на шлях подальшого розвитку. Науково обґрунтовані спроби передбачення майбутнього охоплюють проблеми, пов'язані зі зміною клімату, станом навколишнього середовища, демографічною ситуацією, формуванням багатопольярного світоустрою, діалогом і партнерством різних цивілізацій, формуванням міжнародного права, спроможного регулювати загальновизнані норми відносин між державами й цивілізаціями та ін. Прагнути до передбачення майбутнього варто для того, щоб певною мірою підготуватися до нього. Бо ще Сенека сказав: «Коли людина не знає, до якої гавані вона прямує, для неї жоден вітер не буде попутним».

1.1. СТАНОВЛЕННЯ ФУТУРОЛОГІЇ ЯК СИСТЕМИ НАУКОВИХ ЗНАНЬ ПРО МАЙБУТНЄ

Здавна люди прагнули зазирнути у своє майбутнє, і дар передбачення цінували в усі епохи. Справжній прорив у дослідженні тенденцій прийдешнього розпочався у другій половині ХХ ст. на основі нового наукового напрямку, який отримав назву «футурологія». Термін «футурологія» (лат. *fitigigit* — майбутнє і *logos* — учення) запропонував 1943 року німецький соціолог Осип Флехтгейм у листі до письменника Олдоса Гакслі, який і запровадив його до наукового обігу. Цей термін зафіксував зародження «філософії майбутнього», орієнтованої на його науково-теоретичну розвідку, щоб протиставити її утопії й відмежуватися від тих, хто передбачає майбутнє надприродними способами, прогнозує недалеке майбутнє або легко передбачувані варіанти розвитку подій.

Перші спроби масштабних наукових прогнозів відбулися значно раніше. Достатньо згадати Ю. Дрогобича, Я. Бернуллі, П.-С. Лапласа, Ш. Монтеск'є, Т. Мальтуса, А. де Токвіля. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. виник своєрідний бум наукових прогнозів, що засвідчили праці: Георга Ерманна «Німеччина в 2000 році» (1891), Івана Бліоха «Майбутня війна та її економічні наслідки» (1897), Гюстава де Молінарі «Начерк політичної і економічної організації майбутнього суспільства» (1899), Герберта Уеллса «Передбачення» (1901), Джона Холдейна «Дедал, чи Наука й майбутнє» (1924). Перша ґрунтовна футурологічна доповідь була підготовлена 1937 року групою фахівців під керівництвом Вільяма Огбурна з Чиказького університету (США) за дорученням Національного комітету ресурсів (National Resources Committee). Вона містила прогноз того, як нові технології упродовж наступних 20 років вплинуть на розвиток Сполуче-

них Штатів Америки [317, s. 32]. Відтоді подібні розвідки становлять вагомому прогностичну основу діяльності «фабрик думок».

У сучасній літературі сформувалося дуалістичне визначення футурології — в її широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні вона означає сукупність уявлень про майбутнє людства, напрацьованих насамперед зусиллями соціально-гуманітарних наук у формі академічно обґрунтованих теорій, простої екстраполяції існуючих напрямів (тенденцій), розробки довгострокових моделей і сценаріїв майбутнього розвитку. У вузькому розумінні футурологія — це галузь наукових знань, яка охоплює перспективи соціальних процесів, здійснює практичну розробку прогнозів з різних напрямів суспільного життя. Таке визначення в різних варіаціях характерне для більшості сучасних футурологічних досліджень.

Футурологія постала як наука, вільна від будь-яких ідеологічних поглядів і соціально-утопічних доктрин, як галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій про майбутнє людства, перспективи розвитку різних соціальних процесів. Вирвавшись із тенет формальних методологій на широкий простір емпіричних спостережень, здогадок, конструювання власного апарату понять, міжгалузевого дискурсу, збирання розсіяних фактів, футурологія здійснила у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. широкомасштабне оцінювання тенденцій майбутнього розвитку людської цивілізації. Водночас виникли серйозні запитання: чи можна за розмитої парадигматики футурології вважати її самостійною наукою? Чи не варто обмежитися більш визначеним інструментарієм прогнозування? Відповідаючи на ці запитання, відомий польський письменник-фантаст Станіслав Лем зазначає: «Кожна точна наука виникає у колі ще донаукових факторів і спостережень; її колиською і пелюшками стають каталог і протокол. Період дитинства триває зазвичай досить довго; нова галузь науки займається в основному описуванням спостережень, а не власне дослідженнями» [164, с. 166].

Із цим висновком важко не погодитись. Спостереження, які спираються на наукові дані й інтуїцію автора, нерідко стають визначальними для розуміння тих чи інших проблем. Свідченням цього є публіцистична книга австрійського журналіста Роберта Юнгка «Майбутнє вже почалось» (1952), в якій він популярно розповів про грядущий прорив людства у світ атому й космосу, до цілеспрямованого управління природними процесами, фізіологією і психологією людини, наближення науки до винайдення штучного інтелекту. Ця книга ознаменувала визнання футурології на рівні масової свідомо-

сті, хоча основні її ідеї вже були сформульовані на фаховому рівні К. Цюлковським, Дж. Берналом, Н. Вінером та іншими вченими. Невдовзі сформувалася когорта футурологів, які зосередили основну увагу не на окремих відкриттях чи винаходах, які будуть реалізовані в майбутньому, а на визначенні шляхів розвитку цивілізації. До цієї когорти варто віднести таких вчених-футурологів, як Е. Корніш, А. Портер, М. Реннер, Ж. Фурастьє, Г. Кан, Д. Белл, Ф. Поллак, А. Печчеї, Е. Тоффлер, Д. Медоуз, З. Бжезінський, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма та ін. А. Турчин і М. Батін слушно вважають, що футурологія в сучасних умовах є чи не найважливішою галуззю людського знання, й зауважують: «Особливістю поточного історичного моменту є те, що в ХХІ столітті на нас чекають найбільші зміни за найкоротший проміжок часу порівняно з минулим. Збільшення кількості глобальних ризиків у майбутньому підвищує значення футурології і вимагає її перетворення на планування. Якщо раніше без футурології можна було обійтись, то тепер вона стає життєво необхідною» [274].

Сучасна футурологія вивчає вірогідність реалізації різних сценаріїв можливого і бажаного майбутнього людства. На думку С. Юрченка, головне її призначення — «окреслити траєкторії майбутнього світу, маючи на увазі не стільки конфігурацію карти світу, маршрути вуглеводнів, просування танкових колон або систем ПРО, скільки стилістику життя, його фундаментальних основ» [44, с. 79]. При цьому футурологія спирається на історичні закономірності, тенденції суспільного розвитку і новітні технологічні досягнення. Її завдання полягає в пошуку обґрунтованих моделей майбутнього, а також відповідей на сутнісні питання подальшого буття людини і людства, таких як: вірогідність глобальної катастрофи, здатної спричинити загибель усього людства; можливість або неможливість створення штучного інтелекту та його наслідків для людської цивілізації; подальші напрями еволюції людини; механізми запобігання глобальних ризиків; оптимізація способів прогнозування майбутнього; підготовка людини до нових можливостей, що охоплює вибір професії, отримання нових знань; засоби продовження життя і здоров'я людини.

У Радянському Союзі дослідження майбутнього розвивалось непросто, оскільки ця проблематика була узурпована державою й загнана в тісні рамки марксистсько-ленінської ідеології. Тут було прийнято розділяти «буржуазну» футурологію і «наукову» (марксистську) прогностику. Попри це у 1950—1960-ті роки в основному викристалізувалась концепція так званого технологічного прогнозування. Ідеї, пов'язані з ним, як зазначає І. Бестужев-Лада, були з

ентузіазмом зустрінуті у другій половині 1960-х років. А вже на початку 1970-х років технологічне прогнозування було розгромлене разом з усім суспільствознавством. Відтоді його теоретичні здобутки в окремих сферах так і не були затребувані на державному рівні. Технологічне прогнозування послугувало основою для конструювання міждисциплінарної комплексної «науки про майбутнє», що утвердилась у світі в другій половині ХХ ст. як «футурологія» і поступово розвивається на пострадянському просторі.

У західній науці, починаючи з 60-х років ХХ ст., футурологія і технологічне прогнозування зблизились між собою й отримали значний поштовх. Таке зближення з погляду соціальних наук є закономірним, оскільки «між ними не існує жорсткого розмежування, і загальні спостереження, які відносяться до футурології, підходять для прогнозування» [23, с. 86]. Відмінність між ними може бути лише в орієнтаціях. Якщо футурологія орієнтується переважно на широку соціальну стратегію, то прогнозування (в цьому разі — політичне) найчастіше реалізується в тактичних короткострокових прогнозах: аналізі політичних ризиків, запобіганні прогнозованим конфліктам, передбаченні доступних для огляду політичних ситуацій, плануванні державних управлінських рішень і прогнозуванні їх результатів. Останнім часом поняття «футурологія» фігурує як образний синонім прогностики і прогнозування, що позначає всю сукупність літератури про майбутнє.

Футурологічний напрям, що отримав широке розповсюдження, розглядають як засіб підведення теоретичної бази під практику прогнозування. «Футурологами» називають дослідників майбутнього, зайнятих вивченням перспектив певного процесу в тій чи іншій сфері суспільного розвитку. Вони зазвичай ідуть попереду сучасної їм дійсності. Футуролог «змушений вдивлятися за горизонти дійсного», враховуючи наявні орієнтації й нерідко «діючи всупереч уподобанням громадської думки» [158, с. 77]. Розвиток футуроорієнтованих прогностичних підходів подолав три основні етапи: 1) 60-ті — середина 70-х років ХХ ст.; 2) кінець 70-х — 80-ті роки ХХ ст.; 3) від 90-х років ХХ ст. — дотепер.

Основною особливістю футурологічних концепцій 1960-х — середини 1970-х років є ототожнення футурології з науковим прогнозуванням і оформлення її як спеціального наукового напрямку в працях «Комісії 2000 року» при Американській академії мистецтв і наук під головуванням Деніела Белла, у доповідях «Римського клубу». Обґрунтовуючи необхідність футурологічних досліджень, Д. Белл зазначав: «Люди у своїй уяві завжди прагнуть створити сус-

пільства як витвір мистецтва; таким є зміст ідеалу. Беручи до уваги завдання, які мають бути розв'язані задля досягнення цієї мети, цілком достатньо зайнятися тверезим конструюванням соціальної реальності» [11, с. 664].

У наукових підходах першого етапу розвитку футурологічних досліджень відображено усвідомлення людством катастрофічності сучасної цивілізації, руйнівного впливу на людину техногенного суспільства та небезпеки ядерної війни. Характерне для досліджень відображення стану фрустрації (краху всіх надій і віри в майбутнє, страху людини перед майбутнім. — В. Г.). Ученими виявлено, що в умовах стрімкої модернізації традиційні суспільства руйнуються; у світі відбуваються зміни, які випереджають свідомість, і людині все важче стає адаптуватися до них. Найбільш відомою в цьому контексті є книга американського вченого Елвіна Тоффлера «Футурошок» (1970), у якій всебічно описано стрес та дезорієнтацію людини під впливом великої кількості змін за короткий відрізок історичного часу. Оцінюючи цю книгу, російський філософ П. Гуревич зауважує: «Створивши надмогутню техніку, людина змінила ритм і плин свого життя. І тут дійсно виявилось, що найголовніша біда — зовсім не дефіцит сировини для виробництва, не руйнування екологічного середовища. Наукова думка намагається відвести ці катастрофи. Кошмар в іншому: психологічні ресурси людини не безмежні. Справа не в тому, що виникає озонова діра чи виснажить нафтова свердловина. І навіть не в тому, що, засинаючи в одній державі, ви можете прокинутись зовсім в іншій... Раніше за все може не витримати людська психіка» [272, с. 6—7].

До особливостей футурологічних концепцій другого етапу можна віднести зосередження дослідницьких зусиль переважно на екологічних проблемах, розробці концепцій та моделей, які відображають злам світової цивілізації — перехід людства від епохи Модерну до Постмодерну (Ж. Бодріяр, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, З. Бауман). Якщо в 1960-ті роки в науковому середовищі у зв'язку з появою потужних комп'ютерів зародилося переконання, що все можна спрогнозувати за допомогою машинного розуму, то у 1980-ті роки прийшло розуміння того, що певні події просто неможливо передбачити, насамперед ті, в яких задіяний природний або людський чинник. Тоді ж були розроблені концепції «нового світового порядку» (Г. Кіссінджер), постіндустріального суспільства (Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Д. Белл, А. Турен) та інформаційного суспільства (М. Кастельс, Г. Шиллер, Е. Гідденс). Концепція інформаційного суспільства поєднала здобутки

попередніх варіантів моделювання світового простору й почала поступово їх витіснити, на що звертають увагу В. Шейко і Ю. Богуцький: «Зі зростаючою роллю теоретичного знання як джерела інновацій у різних галузях пов'язана зміна поняття послуги і запропонована вченими характеристика постіндустріального суспільства як такого, де на зміну “економіці товарів-речей” приходить “економіка послуг”. У сферу послуг включається охорона здоров'я, освіта, значні фрагменти дослідницької та управлінської діяльності. Саме при переході до економіки послуг, розвиток яких заснований на науковому знанні, можна говорити про інформаційну цивілізацію як про новий історичний щабель, відмінний від попереднього — індустріального» [300, с. 207].

Із 1990-х років, у рамках третього етапу, футурологічним концепціям стає властивою яскраво виражена філософсько-історична і соціально-політична орієнтація глобального характеру. Серед таких підходів особливо вирізняється ідея «кінця історії» Френсіса Фукуями (1990), яка обґрунтовує настання історичного затишшя в майбутньому внаслідок переважання ліберальної демократії на планеті, а також ідея «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантінгтона, який стверджує, що після руйнації двополюсного світу на людство чекає «реванш Бога», тобто загострення суперечностей і вірогідне зіткнення між цивілізаціями, які консолідується довкола традиційних релігій. Нові підходи у прогнозуванні майбутнього від початку 1990-х років почала диктувати неповторна динаміка світового розвитку. Відчувши це, в 1990 році Едвард Корніш зазначив: «У новому десятилітті світ зіштовхнеться з більш серйозними проблемами, ніж будь-коли. У 90-ті роки ці дилеми не будуть мати однозначних рішень. Вони вимагатимуть важкого політичного вибору, який для світових лідерів виявиться тестом на здоровий глузд, а для народів — перевіркою терпимості» [311, р. 29]. Тепер можемо стверджувати, що думка Е. Корніша виявилася більш реалістичною.

Західні політологи і футурологи у своїх стараннях зіштовхуються із суттєвими труднощами в недостатній розробленості окремих політичних проблем, що проявляється у фрагментарності футурологічних концепцій, ідеологічній упередженості, політичній наївності, примітивізмі підходів та ін. Попри те вони мають суттєві досягнення в дослідженні соціально значущих тенденцій розвитку сучасних кризових ситуацій, передбачення майбутніх ризиків (інформаційного вибуху, екологічних загроз, тероризму та ін.). Озброюючи правлячі кола різних держав світу реалістичними прогнозами щодо перспектив демократії, футурологія сприяє подолан-

ню або зменшенню дії негативних тенденцій в економічній, політичній і духовній сферах світового розвитку.

Футурологія, за зауваженням С. Лема, як і людська цивілізація, перебуває на перехідному етапі: «Не дивлячись на зіткнення державних інтересів, що триває, стихійність історії не може далі продовжуватись. Заходи, що стосуються глобального регулювання в масштабах планети, стають невідворотними, хоча здійснити їх ми ще не в змозі. Ніколи раніше суперечності між політично нездійсненним і тим, що ми оцінюємо як життєву необхідність, не поставали перед нами з такою загрозливою силою. Ми не можемо, але мусимо; не готові, але нас постійно підштовхують заходи з глобального регулювання, які не можна відкладати на невизначений час, що відноситься до невідомої епохи гармонійної співдружності всіх народів» [164, с. 155].

На сучасному етапі в футурології спостерігаються дві основні тенденції: універсалізації, що характерна для недержавних футурологічних шкіл, і сепаратизму, властивого експертам, які обслуговують певні корпорації, державні структури, групи силового тиску на міжнародній арені та ін. Друга тенденція таїть у собі неабияку небезпеку, оскільки відмова від глобальних неупереджених оцінок несе загрозу для цілого світу. Професійна деградація загрожує футурології, якщо вона стане служницею влади чи великого бізнесу. З цього приводу С. Лем цілком справедливо зауважує: «Розриви в людській цивілізації — це не тільки моральна проблема. Багаті не врятовуються в побудованій проти бідних фортеці, оскільки світ є єдиним» [164, с. 162].

С. Лем вважає, що дефетизм, властивий науковій фантастиці, поширюється й на футурологію: «У футурології дефетизм виявляється з іншого боку: як заклики до невпинного “brain-storming” (у перекладі з англійської — мозкова атака, мозковий штурм. — В. Г.), як заклики до об'єднання сил: створення “футуристичних” шкіл і лабораторій, футурологічних комісій і банків та всіх інших інститутів, які повинні стати джерелом гостродефіцитних у футурології ідей і рішень загнущання цивілізації, що піднялася дубки, і щодо переходу від мінімалізму пропозицій загальмувати прогрес до проектування оптимального майбутнього. По суті це звернення до якихось “Інших”, які зроблять те, що експерти-футурологи зробити не спроможні. Такі заклики лише утруднюють ситуацію, бо футурологія страждає дефіцитом не лише ідей, а й критеріїв їх відбору. Слабкість цієї дисципліни, якій ніяк не вдається встати з колін, — передусім у соціологічній базі, а відсутність яви — справа вторинна.

Бо ж не випадково, що футурології не вистачає видатних авторитетів у галузі соціології, і не випадково їх роль взяли на себе самозвані дилетанти, які намагаються справжні знання замінити сміливою імпровізацією. Однак сміливості недостатньо там, де немає відповідних фільтрів для селекції» [164, с. 254].

Футурологія не може створити детальну картину майбутнього. Вона пропонує напрями найкращих рішень в історичному контексті, фіксує зміну обставин, пропонує шляхи, які можуть привести до успіху й попереджає про можливі нові помилки. Для успішного прогнозу наукова футурологія аналізує тенденції з метою створення єдиної парадигми. Футурологія — це здатність сприймати дійсність по-новому, вміти визнавати те, що життя змінюється, і пояснювати ці зміни.

Загалом у підходах, зосереджених на опануванні майбутнього, починає домінувати вивільнена від заідеологізованого світобачення науково обґрунтована плюралістична тенденція щодо прогностичних засобів і можливостей. Вона не виключає нетрадиційних, ще не зрозумілих і не з'ясованих наукою варіантів. Логіка їх урахування пов'язана з тим, що все на Землі, як зазначає бразильський письменник Пауло Коельо, приховує в собі історію цілого світу: «Можна розкрити книгу на будь-якій сторінці, можна подивитись на чиясь долоню, на карту з колоди, на політ птахів — на що б не глянути, завжди можна вловити зв'язок із тим, що має статися. Фактично не ці речі самі по собі показують щось, а люди, вдивляючись у них, занурюються у Душу Світу» [142, с. 80].

Важко з цим не погодитись, якщо ми виходимо з узагальненого розуміння плюралістичної картини пошуків майбутнього. Якщо ж ми присвятимо себе розробці конкретного проекту чи програми політичної діяльності у чітко визначеному сегменті політичного життя, тоді мусимо дотримуватися наявних методології і практики забезпечення науково достовірних розробок, планів, проектів, програм. Ті, хто займається прогнозуванням розвитку науки, на думку російського вченого А. Ракитова, «на початку XXI століття мають чітко усвідомлювати, що це не стихійний ринковий процес і що він залежатиме передусім від політики держави, оскільки комерційні структури ще не скоро стануть головними споживачами й покупцями наукової продукції». Державні діячі повинні враховувати, що людство мусить стати на шлях сталого розвитку, а це означає, що «механізми ринкової економіки доведеться істотно обмежити, оскільки попит на товари й послуги, який постійно зростає, потребує їх надлишкового виробництва з величезною затратою невідновлюваних природних ре-

сурсів». А отже, зазначені механізми «несумісні з екологічно й соціально безпечним, самопідтримуваним розвитком» [235, с. 6].

Головною цінністю для суспільства в майбутньому має стати не прибуток, а гармонійний розвиток людини, її права, соціальна свобода, висока культура й освіченість. Ми все ще недооцінюємо провідний чинник грядущого — людську духовність. Саме вона, на думку І. Гаріна, «рано чи пізно стане основним інструментом величного творення як самої людини майбутнього, так і всіх його інститутів». Свідомість людини, яка завжди творила її буття, в майбутньому «стане головним джерелом перетворень внутрішнього і зовнішнього світів» [37, с. 14].

Майбутнє суспільство — це творча спільнота людей, у якій кожна людина має виконувати свої обов'язки високопрофесійно, з усвідомленням власної місії — забезпечення прагнення суспільства та індивідів до конструктивних змін, формування впевненості в майбутньому, органічного поєднання світових здобутків та національної культурно-історичної традиції. Хоча майбутнє і не визначає наше сучасне буття, однак уявлення про нього, які формуються завдяки футурології, впливають на дії людей в рамках сучасності. В цьому сенсі американський публіцист Брюс Стерлінг зазначає: «Майбутнє — найширша з можливих сфер дослідження. Воно відсоовує все — й події, і явища — в найбільш віддалену частину циферблату постійно цокаючого годинника вічності» [260, с. 9].

Футурологічні прогнози базуються на трьох основних чинниках: засобах, мотивах і можливостях. Засоби — це рушійні сили змін, наукові й технологічні новації. Цей інструментарій за певних умов має межі свого застосування, з приводу чого Т. Сарсакова зауважує: «Потрібно зазначити, що вже сьогодні стає дедалі важче робити якісь наукові прогнози, оскільки для них необхідно відштовхуватися від реального часу. Ми живемо в добу стрімких технологічних змін, мінливої глобальної політики, зміни клімату. Все це, поєднуючись з випадковостями, може призвести до непередбачуваного майбутнього» [246, с. 131—134]. Майбутнє перестало бути синонімом прогресу. Світ змінюється у багатьох напрямках: технічному, соціальному, економічному, політичному й екологічному. Що стосується мотивів, то вони коріняться в бажаннях людей, які найбільше виявляються в масовій культурі. І нарешті можливості — це прориви в перешкодах, які стоять на заваді змін. Це насамперед — нові технології й інноваційний розвиток.

Страхи і хвилювання людей з приводу свого майбутнього часто значно гірші за реальність. В усі часи існував розрив між тим, що ми

знаємо, і тим, як ми до цього ставимося, — між науковими даними і їх суспільним сприйняттям. «Люди платять футурологам за те, щоб вони малювали райдужні перспективи і пророкували видатні новачі майбутнього, а зовсім не за те, щоб вони сумували наодинці, оплакуючи віджиле й відмерле. Але відступи, поразки і втрати — така ж невід’ємна частина майбутнього, як тріумфи й інновації» [260, с. 12].

Логіка необхідності здійснення футурологічних досліджень як пізнання маловідомого чи невідомого, прихованого за обрієм майбутнього, найбільш виразно постає в формулі американського державного діяча і футуролога Дональда Рамсфельда: є знане відоме — це речі, про які нам відомо, що ми їх знаємо; є знане невідоме, тобто речі, про які нам відомо, що ми їх не знаємо; також є незнане невідоме — речі, про які нам невідомо, що ми їх не знаємо. Процес відстежування тенденцій формування майбутнього — безкінечний, оскільки жодна технологія не вливається плавно в ріку майбутнього. Футурологи часто екстраполюють сучасні технологічні та суспільні тенденції і вважають, що вони будуть розвиватися тими ж темпами в майбутньому, однак технічний прогрес має свої шляхи і темпи розвитку. Ніщо не старіє такими темпами, як майбутнє, ніщо так швидко не виходить у тираж, як останні досягнення високих технологій.

Футурологія і технологічне прогнозування досі належним чином не розвинулися в пострадянських країнах, зокрема і в Україні. Центри аналізу і прогнозу, як стверджує І. Бестужев-Лада, є далекоми від завдань наукового дослідження проблематики майбутнього й переважно займаються звичайними пророцтвами, до яких, як правило, їх спонукає замовник. На Заході ці напрями наукових досліджень хоча й отримали значний розвиток, також підпорядковані прагненню отримати не прогноз-попередження, який допомагає зважувати можливі результати управлінських рішень, а прогноз-передбачення, що орієнтує на вгадування майбутніх подій. Причин цього багато, одну з них влучно означив І. Бестужев-Лада: людині не дано знати майбутнє — інакше життя втрачає сенс, зате дано його творити, і саме в цьому полягає сенс людської діяльності.

1.2. ПРОБЛЕМИ І ПАРАДОКСИ ПЕРЕХОДУ ВІД МОДЕРНУ ДО ПОСТМОДЕРНУ

Політика, як одна з форм регулювання соціальних відносин, вторгається в усі сфери людської життєдіяльності, вирішально впливає на інтереси мільйонів людей. Від якості її здійснення зале-

жить майбутнє суспільства, його стабільний розвиток і добробут громадян. У теперішній ситуації вона значно більше, ніж у попередні часи, потрапляє в залежність від магнетизму культури, в межах якої зіштовхнулись корінні властивості Модерну і Постмодерну. Протистояння характерних для їхнього розвитку субстанцій охоплює: з одного боку — атеїзм, економічну домінанту, домінування масової свідомості, пріоритет матеріального; з іншого — релігійність, міжгалузевий інституціональний синтез, пріоритет особистості й постматеріального в суспільному розвитку. Так, ціннісний перехід знайшов відображення у великому масиві наукової, публіцистичної, художньої постмодерністської літератури. Нові наукові підходи найвиразніше постали в працях таких західних вчених, як Е. Гідденс, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, З. Бауман, Ж. Бодріяр, У. Еко, Д. Вейз, І. Гассан, Р. Інгларт, П. Козловські, К.-Х. Ладер, поступово їх ідеї перекочували і в пострадянські країни.

Поняття «Постмодерн», що позначає сучасний цивілізаційний злам, «не стільки виявляється новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості» [267, с. 152]. Характеризуючи Постмодерн, Н. Терещенко і Т. Шатунова зазначають: «Усе годиться і все поєднується. Висока класика і рекламний ролик. Своєрідний тріумф феномена “усякого — будь-якого”. Колажність, фрагментарність свідомості й культури, гра смислами, образами стає нормою. Все не просто має право на існування, а мирно уживається поряд одне з одним, не зливаючись, однак, у єдине ціле, залишаючись самостійними фрагментами» [267, с. 97]. Постмодерн є ареною, на якій самостверджуються різноманітні сучасні ідеології — фемінізм, постструктуралізм, мультикультуралізм, постколоніалізм та ін. В цьому контексті Ігаб Гассан слушно зауважує: «Ми маємо не тільки постмодерністську архітектуру, мистецтво, літературу, кіно, музику, танці й театр; ми також маємо постмодерністську політику, телебачення, технології, моду, спосіб життя, подорожі, інтер’єр та кухню» [38, с. 23].

В епоху Постмодерну захиталися фундаментальні основи людської душі. У суспільствознавстві відбувається складний і суперечливий процес перегляду аксіологічних орієнтацій сучасної людини. Попри всі хворобливі колізії цього процесу, в умовах Постмодерну людина творчого складу отримує небувалу свободу, що базується на конструктивній основі духовності, завдяки якій вона набуває здатності, живучи в суспільстві, дистанціюватися від нього і піддавати самостійному критичному осмисленню всі аспекти і сфери його життєдіяльності. Постмодерн — це своєрідний духов-

ний плюралістичний протест щодо монологізму попередньої епохи, яку називають Модерном; передчуття тендітності майбутнього, своєрідне нагадування про те, що помах крил метелика в одній частині Землі може викликати буревій в іншій її частині. Є підстави для припущень, що зв'язок Постмодерну із ослабленням духовного потенціалу сучасного суспільства — явище тимчасове, коли взяти до уваги те, що ми перебуваємо на початковій стадії зародження світовідчуття нової епохи. Ми стаємо свідками і учасниками того, як світ, а разом з ним і Україна, не втрачаючи оптимізму, вже прокладає (і, хочеться вірити, прокладе) власний неповторний шлях у постмодерному просторі, додаючи свій національно-культурний досвід у скарбницю вселюдської історії.

Постмодернізм як світоглядна орієнтація виник не на порожньому місці. Його безсумнівним ідейним предтечею вважається Фрідріх Ніцше (1844—1900) — майстер несподіваних інтерпретацій реальності, що є основою нинішнього постмодерного світосприйняття. Синтезувавши у своїй творчості основні суперечності розвитку людської цивілізації, він залишається й нашим сучасником. Це підтверджує думка польського інтелектуала Чеслава Мілоша, який зазначає, що пророцтво Ніцше збулося, оскільки «цивілізація увійшла у фазу нігілізму, втрачаючи поняття об'єктивної істини, релятивуючи добро і зло, розкладаючи людський суб'єкт на в'язанку перцепцій і рефлексів» [182, с. 420]. Осмислення метафізики Ніцше, — на думку М. Гайдеггера — «стає осмисленням ситуації і місцезнаходження сьогоденної людини, доля якої, що стосується істини її, доки мало пізнана» [286, с. 10]. У цьому контексті творчість Ніцше слід сприймати як цілісність, невід'ємну від часу й вгаданих ним невідомим чуттям трагедій ХХ і (ризикнемо висловити припущення) ХХІ століть. Найточніше охарактеризував ці творіння ще 1868 року сам Ф. Ніцше у листі до Софії Річль: «В сутності, це музика, випадково записана не нотами, а словами». При цьому, як слушно зауважує К. Свасьян, важко пояснити той факт, що «...менше всього в цій музиці була почута сама музика і більше всього — насильницьки відторгнуті від неї і вже не залежні від самих себе слова!» [248, с. 46].

Вплив Ніцше на концептуальне осмислення постмодернізму визначальний. З цього приводу Тайлер Робертс зауважує: «Можна навіть твердити, що постмодернізм як філософський феномен почався тоді, коли Жиль Дельоз опублікував працю “Ніцше і філософія”, в якій виступив на захист ствердного виклику, що його Ніцше кинув гегелівському визначенню релігійного та секулярного» [105, с. 292]. Піддавши жорсткій критиці ідеал Просвітництва, виступив-

ши руйнівником раціональної свідомості, німецький мислитель викликав на свою адресу шалений вогонь критики, пов'язаної з оцінкою його як адепта та ідеолога нігілізму, а для багатьох представників інтелектуальної еліти він постав як проповідник ідей, що «несуть визволення від метафізики концептуального, етичного та релігійного фундаменталізму» [105, с. 293]. Найбільш виразно таке розуміння спадщини Ф. Ніцше проглядається у його парадоксальній стилістиці та знаменитій формулі «Бог помер».

У своїй останній праці «Антихрист. Прокляття християнству» (1895) Ніцше висловлює тезу про те, що більшість християн — християни недосконалі, й ратує за подолання християнства через формування «над-християнства». Стверджуючи «Бог помер», Ніцше ставив діагноз існуючій реальності з її падінням волі до влади, ратував за вільне самовизначення у новому досвіді. Мислити, згідно з Ніцше, — це повертати поняттям їх первісний смисл. І. Лазько в цьому контексті наголошує, що мислитель визначає кінець ХІХ ст. як «час напівтемряви», «ілюзію реальності». Відповідно Ніцше писав, що людина є «ще не визначеною твариною» з невизначеними можливостями. Однак саме цей «недолік» людини і є водночас її шансом. «Вона ще не те, чим може бути, але вона ще може стати всім» [162, с. 35].

Можливо, саме тому нас знову хвилює творчість Ніцше, що ми стали свідками нового сплеску нігілізму, який означає знецінення вищих цінностей (істини, добра, справедливості, прекрасного). Людина нашого часу усвідомила те, що ідеальний світ нездійснений, а значить і потреба у вищих цінностях піддається сумніву. Однак світ від цього не щез, небо не обвалилося. Світ просто став іншим, він продовжує існувати і без намагання проглянути віддалений горизонт крізь туман сьогодення. Чи довго світ буде залишатися в такому стані? Певно, що ні. Тому і в роздумах про нігілізм Ніцше, на думку М. Гайдеггера, присутнє його розуміння як «внутрішньої логіки» історичної еволюції Заходу: «Ніцше при цьому розуміє, що в міру того, як для світу знецінюються попередні вищі цінності, сам світ все ж таки не перестає існувати і що саме цей позбавлений цінностей світ невідворотно буде наполягати на створенні нових цінностей» [286, с. 25]. Утверджуючи таке світорозуміння, Ніцше вважає, що лише союз із силою теперішнього часу дає право ставити запитання до минулого, аби краще зрозуміти майбутнє.

Фрідріх Ніцше, поєднавши ідеї природно-правової школи і теорії насильства, в рамках започаткованої ним «філософії життя» створив власну аристократичну концепцію права і державності, в якій

відкидав ідеї свободи і рівності у відносинах людей, обґрунтовував правомірність привілеїв, переваг і нерівності. Неврівноваженість висловлених ним правових оцінок спричинила неоднозначність впливу його поглядів. У ХХ ст. вони вплинули як на крайні реакційні політико-правові ідеї (нігілізм, фашизм), так і на прогресивні теорії (М. Вебер, М. Бердяєв та ін.). Тому до творчості Ніцше слід підходити досить зважено. Про це вів мову К. Ясперс, запропонувавши оригінальну триєдину методологію осягнення творчої спадщини мислителя, згідно з якою потрібно «виокремити те, що в принципі піддається емпіричній та раціональній перевірці»; «порівняти ніцшеанські висловлювання з нашим власним “внутрішнім відчуттям”»; «спробувати зрозуміти кожне окреме висловлювання Ф. Ніцше у світлі єдиного цілого смислу його філософії» [203, с. 40—41].

Характеризуючи державно-правові погляди Ніцше, варто звернути увагу на дві чітко виражені й тісно переплетені між собою лінії його творчості. Перша відкривається у його знаменитому афоризмі: «День прожитий марно, якщо впродовж його людина не позбулася хоча б однієї ілюзії». Тут ми стаємо свідками намагання зруйнувати усталені стереотипи щодо розуміння правових і політичних понять, оголити й показати істинне значення сутнісних елементів людського буття — справедливості, рівності, демократії та ін. Друга лінія творчості Ф. Ніцше виявляється у футуроорієнтованості його ідейно-теоретичних конструкцій та літературно-філософських образів. Підтвердженням цього може слугувати своєрідний заклик із Заратустри: «Майбутнє і найбільш віддалене хай буде причиною твого сьогодення...».

Надто нестандартним є підхід Ф. Ніцше до правової справедливості, яку він виводив із принципу нерівності прагнень різних індивідів з огляду на те, належать вони до сильних аристократичних верхів чи ординарних підлеглих низів. Розвінчуючи у праці «Людське, занадто людське» стереотипне сприйняття справедливості, він нагадує, що в первісному значенні справедливість мала характер обміну, за якого його суб'єкт одержує те, що він більше цінує, ніж інший: «Кожному дають те, що він хоче мати, як належне віднині йому, і одержують взамін бажане». Отже, справедливість означає відплату і обмін за умови приблизної рівності сил, еґоїстичний засіб досягнення певної мети. Що ж стосується оцінки останньої як позитивної якості людських відносин, то вона є лиш наслідком втрати розуміння людьми її первісне призначення. Виходячи з цього, Ніцше емоційно зауважує: «Поет міг би сказати, що Бог поставив забуття як стража біля порога храму людської гідності» [197, с. 287].

Вгадуючи через глибинне осягнення минулого майбутні для нього й сучасні для нас проблеми, пов'язані зі ствердженою соціальними потрясіннями ХХ ст. неможливістю остаточного забезпечення соціальної справедливості через власність і необхідністю утвердження постматеріальних цінностей (що, зокрема, зафіксував пізніше у своїй праці «Володіти чи бути?» Еріх Фромм), Ф. Ніцше зазначає: «Несправедливий спосіб думок міститься і в душах неімущих, вони не кращі, ніж імущі, й не мають ніякої моральної переваги, оскільки колись їхні предки були імущими. Не насильницькі нові розподіли необхідні, а поступові перетворення способу думок; справедливість має стати в усіх більшою, інстинкт насильства повинен повсюдно ослабнути» [197, с. 436].

Через категорію «справедливість» Ніцше розглядає і проблему гармонізації прав і обов'язків людини. У праці «Вранішня зоря» він зазначає: «Наші обов'язки — права інших на нас. В силу чого вони здобули їх? У силу того, що вони вважали нас здатними до договору і відплати, ставили нас на рівні із собою, вони довіряли нам щось, виховували нас, наставляли нас на шлях, підтримували нас. Ми виконуємо наш обов'язок, тобто виправдовуємо те уявлення про нашу спроможність, припущенням про яку було викликане ставлення до нас, ми віддаємо тією мірою, якою давали нам» [196, с. 452]. Відповідно в такій залежності, на думку мислителя, має перебувати співвідношення між правами та обов'язками.

Вважаючи обов'язки одних правами інших, він зауважує, що права інших можуть стосуватися тільки того, що «знаходиться в нашій владі», за умови, що так вважають обидві сторони. Надзвичайно важливим є «такт терезів», на чашках яких з одного боку «розміри влади», а з другого — «розміри права». «Де панує право, там підтримуються стан і ступінь влади, там борються проти посилення і послаблення. Право інших — поступка нашого відчуття влади цих інших. Якщо наша влада потрясається і падає, наші права щезають; і навпаки, якщо ми стаємо могутнішими, то щезають права інших на нас, оскільки ми досі поступалися ними» [195, с. 453]. Через непостійність усього людського чашки терезів весь час коливаються, рівновага встановлюється лише на короткий час. Отже, справедливість — тяжкий хрест. Задля її забезпечення, робить висновок Ніцше, потрібно багато навичок, досвіду, доброї волі, а ще більше — доброго духу.

Поза контекстом служіння верхам пересічна людина, згідно з аристократичною концепцією праворозуміння Ніцше, не має ні прав, ні достоїнств, ні обов'язків. Справжнє природне право —

результат війни й перемоги, що утворює аристократично-кастовий правопорядок. А значить, не існує права, яке б не було присвоєнням: «Коли хтось підкорюється більш могутньому противнику, висуваючи при цьому умови (наприклад, місто в облозі), то це ґрунтується на тому, що в іншому разі можна знищити себе, спалити місто і тим заподіяти могутньому більші збитки. Тому тут виникає певною мірою рівність становища, на ґрунті якого можуть бути встановлені права». Звідси, — «слабший ще має права, але менші» [197, с. 287—288]. Отже, Ніцше розглядає право як явище вторинне, похідне від волі людини до влади. Саме з цієї позиції він заперечує ідеї свободи і рівності в людських стосунках.

Сучасну йому державу Ніцше кваліфікує як «найхолоднішу з усіх холодних потвор», що підступно змішує добро і зло. Свою ідею надлюдини він обґрунтовує як можливість захисту особистості від «дружніх» обіймів державного монстра. Розглядаючи державу як мудру й безальтернативну перспективу для взаємного захисту індивідів у доступному для огляду майбутньому, Ніцше вважає, що надмірне вдосконалення державного механізму таїть у собі небезпеку продукування в'ялих особистостей. Як наслідок, може виникнути ситуація, коли особистість буде не лише ослаблена, а й знищена державою, і відповідно, буде заперечена її первісна мета. Альтернативою такому становищу може бути лише подолання антагонізму між державою і культурою через досягнення високої стійкості культури і створення відповідного типу культурно забезпеченої державності. Загалом і перспективи розвитку держави Ніцше визначає досить своєрідно і більш адекватно, ніж сучасні йому утопісти, на що звертає увагу Ш. Волін: «Тоді як Маркс передбачав зникнення держави з розширенням соціалізму, Ніцше стверджував, що держава зменшиться за своїми масштабами завдяки розгортанню демократизації та трансформаціям, які релігія пройде у відповідь на зростаючу секуляризацію. Ніцше пов'язував секуляризацію не з поширенням досягнень науки, а з утвердженням демосу як політичного суверена. Народний суверенітет означав зародження епохи вирівнювання, без винятків для “вищих” держав» [334, р. 491].

Характеризуючи державність, Ніцше розрізняв два її типи — аристократичний і демократичний. Демократію він кваліфікував як форму держави, що деградує, був противником принципу народного суверенітету, вважав, що його реалізація веде до руйнації основ людського буття і державності. Дослідниця його творчості М. Горячева, проаналізувавши такі ідеї, дійшла висновку, що Ніцше підмітив багато тінювих сторін розвитку тогочасних демокра-

тичних держав, зокрема, охарактеризував ідеї правової рівності, справедливості та свободи як «нездійсненні й такі, що суперечать людській природі»; висловив думку, що «конституціоналізм і парламентаризм перетворюють геніїв на сірих індивідів, готових іти за “стадом”, а правителі й органи державної влади “змушені постійно пристосовуватись до громадської думки і завойовувати довіру натовпу”; обґрунтував тезу про те, що демократія “не дозволяє провести будь-які серйозні перетворення в суспільстві, оскільки часта зміна посадових осіб є перешкодою для тривалого і глибокого реформування”» [88, с. 256]. Ці ідеї наводять на думку, що в сучасних умовах треба більше боятися не тоталітаризму, який фактично неможливий у його попередніх проявах у світі безмежного плюралізму. За умови теперішньої демократії надзвичайно небезпечна вседозволеність, яка не приносить людині щастя. Елізабет Рудинеско в цьому контексті зазначає: «Ніколи ще сексуальність не була такою вільною, й ніколи ще наука не просувалася так далеко в дослідженні тіла та мозку. А проте психічні страждання ніколи ще не були такими потужними: самотність, уживання психотропних препаратів, нудьга, втома, всілякі дієти, пасивність, життя, кожної миті залежне від ліків» [241, с. 15].

Ідеї Ніцше досить часто сприймають поверхово, спотвореними, вбачаючи в ньому фундатора нігілізму, негативно забарвленого соціального антропологізму. Глянувши на них відсторонено від пізніших інтерпретацій його епігонів (у дусі Гелена, Розенберга та ін.), побачимо не апологію нігілізму й соціального антропологізму, а їхнє відкриття і глибинне усвідомлення на рівні стратегічного провидіння, прихований прояв того, що Мішель Фуко та Жиль Дельоз назвали «маленьким звичайним фашизмом». Останній, звісно, «не має нічого спільного з визначними фашистськими системами, оскільки проникає всередину кожного індивіда без його відома, ніколи не конфліктує зі святими принципами прав людини, гуманізму та демократії» [241, с. 16].

У контексті глибинного розуміння Ф. Ніцше пасток, які таїть майбутнє людського співжиття, А. Камю зауважує: «У хірургів і прокрів є те спільне, що вони мислять і діють з розрахунком на майбутнє. Всі роздуми Ніцше були пов'язані з грядущим апокаліпсисом, але він не оспівував його, оскільки передбачав ту похмуру ділячку личину, якої апокаліпсис врешті набуде, а прагнув позбутися його, перетворивши на відродження» [127, с. 168—169]. Ж. Дельоз побачив у ніцшеанському принципі «волі до влади» не те, щоб брати, а те, щоб творити і віддавати. Руйнуючи лінійне світосприйняття,

Ніцше шукав радість людського буття в соціальному хаосі та несвоечасності уявного героя.

По-справжньому турбувало Ніцше те, що життя стає пристосовницьким, дрібніє до вторинних форм. Раби торжествують не в результаті зміцнення своїх сил, а віднімаючи сили в іншого, відділяючи сильного від того, на що він здібний. Висловлене ним перегукується з тим, про що ведуть мову сучасні українські науковці: «Ми живемо у щодалі абсурднішому світі, реальність якого перевищує марення хворобливого мозку. Цим світом правлять Хлестакови... У цьому Задзеркаллі п. Поплавський може видавати себе за популярного співака, п. Зварич — за юриста і професора, а п. Литвин — за історика. У цьому світі поклоняються новозбудованим муляжам як тисячолітнім святинам. Тут підробкою та імітацією є все, від антикварних колекцій можновладців до революцій, що їх вони ж зімітували» [269, с. 25]. Уявне торжество імітації та імітаторів, напевне, не злякало б Ніцше, оскільки він піддає серйозному сумніву те, що найбільш «могутні» в якомусь соціальному устрої є найсильнішими (Ж. Дельоз).

Ніцше вважають основоположником і провісником нового типу мислення і світосприйняття, властивого ХХ ст. Він запропонував здійснити радикальну переоцінку цінностей європейської цивілізації. На його думку, відтоді як «кулачне право», «право сильного» стали витіснити новостворені механізми релігійної, моральної та правової регуляції людських відносин, розпочалася деградація людини. Зупинити цей процес він пропонував через повернення до архаїчних, доцивілізаційних стереотипів соціальної поведінки, утвердження ідеалу наділеної волею до влади «надлюдини», здатної ігнорувати релігійні та морально-правові обмеження.

Ф. Ніцше надавав перевагу європейцям і вбачав у німцях народ, який здатний створити «новий порядок життя». З позицій наднаціонального елітизму Ніцше критикував націоналізм і національну обмеженість, зокрема європейську самовпевненість щодо азіатів, національну пихатість німців, антифранцузькі, антислов'янські, антисемітські та їм подібні настрої. Конструктивність цієї критики — у вірі Ніцше в перспективи кардинальної зміни поглядів на політику, відносини держав. За його переконанням, у майбутньому «концепція політики цілковито зіллється з війною в розумах і за розуми», а політика стане у глобальному розумінні (насамперед у міжнародно-правовому аспекті. — В. Г.) «не питанням того, хто, що, де й коли отримує, а питанням рамок, у яких треба буде розуміти світ». Отже, Ніцше вже наприкінці ХІХ століття хвилювала проблема, яку в столітті на-

ступному Х.-Л. Борхес чітко визначив як «всезростаюче втручання держави у дії індивідуума». Продовжуючи думку Ніцше, він зазначає: «Націоналізм прагне заворожити нас видінням Держави, яка спричиняє безкінечну тривогу; ця утопія, втілена на землі, могла б спонукати рятувну дію, яка полягає в тому, що всі прагнутимуть створити — і зрештою створять — її протилежність» [25, с. 357].

Ф. Ніцше першим установив тісний зв'язок між знанням і владою. Аналіз цього зв'язку продовжив у другій половині ХХ ст. М. Фуко. Розглядаючи хід історії, він «не бачить у переході від первісного звірства до сучасної гуманності прогресу, що ґрунтується на більш складних системах знання», вважаючи, що «історія коливається від однієї системи панування (заснованого на знанні) до іншої» [238, с. 528, 530]. В історичному розвитку людської цивілізації, окремої країни критичний перегляд власної традиції, самоочищення культури є явищем позитивним, якщо люди не переходять межу, за якою починається відвертий нігілізм. Саме так проторюють собі шлях позитивні, життєствердні цінності. Відповідно до цього Ю. Павленко зауважує: «Деконструкція віри у “світле майбутнє”, започаткована (з опертям на шопенгауерівський песимізм) Ф. Ніцше, так само як і визначення З. Фройдом меж можливостей розуму контролювати поведінку людини, стала загальним місцем у роздумах європейських інтелектуалів від часу Першої світової війни» [204, с. 5]. Поряд з вірою у краще життя такі роздуми (значною мірою йдеться про постмодерністські підходи) відіграли й продовжують відігравати позитивну роль у критичному переосмисленні шляхів, що ведуть до істини і всезагального блага.

Нинішнє постмодерне буття можна кваліфікувати як час повернення інстинктивної основи життя, прагнення людини до нового. Саме цьому віддав значну частину своїх старань Ф. Ніцше. Безпосереднім втіленням природної волі людини він вважав життя тіла як торжество фізичного начала над духовним, як єдність розуму і буденності, орієнтуючи на «пошуки всього дивного і загадкового в існуванні, всього, що досі переслідувалось мораллю». Проаналізувавши у праці «До генеалогії моралі» природу і суть покарання, Ніцше робить висновок, що ним можна досягти лише поглиблення страху: «покарання приручає людину, але воно не робить її “кращою” — з більшим правом можна було б стверджувати протилежне».

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. в інтерпретаціях творчої спадщини Ніцше переважають підходи, спрямовані на з'ясування його істинного місця в історії філософської і політико-правової думки. Бо хіба не до тих, хто живе в епоху експансії Постмодерну з

домінуванням вимог всебічного забезпечення прав людини, звернені тривожні питання з його «Заратустри»? «Чи становиш ти собою нову силу і нове право?», «Чи з тих ти, хто має право скинути ярмо із себе?», «Чи можеш ти дати собі своє добро і своє зло й нависити на себе свою волю, як закон?», «Чи можеш ти бути своїм суддею і месником свого закону?». Хіба не до наших совісті, волі, прагнення до справедливості, гуманізму звернені слова про те, що звільнитися від рабства занадто мало для людини, а іноді, може, й небезпечно, оскільки разом із таким звільненням часто втрачаються базові цінності людського буття? Звідси ще одне, може, найважливіше питання: «Вільний від чого?». Ніцше якщо й не дав на це відповіді, то принаймні вказав напрям для розв'язання цієї проблеми: «Вільний для чого?».

Розуміння Ф. Ніцше державно-правового розвитку невіддільне від його футуроорієнтованого світорозуміння, що ґрунтується на спробі дати відповідь на надзвичайно болюче питання для його і для нашого сьогодення: яким чином створити культуру, в рамках якої людина могла б облагородити свій внутрішній світ і дійти до найвищої гуманістичної фази власного самовиховання. Схоже з цим розуміння пропонують постмодерна реальність і відповідний їй дискурс, що домінує в сучасних соціально-гуманітарних науках. Відштовхуючись від історії, постмодерна свідомість знаходить точку опори в різних культурно-історичних епохах, явищах і особистостях, включаючи давньоєгипетське мистецтво, японську поезію, китайську філософію і т. д. Постмодерн — це переддень завтрашнього дня. Він провокує ситуацію «безмежної і всезростаючої фрагментації суспільного життя та певної а-соціальності людини» [267, с. 35]. Постмодерн остаточно визначиться тоді, коли він, як і будь-який інший історичний період, знайде своє завершення й поступиться новій, більш творчій епосі. Вірогідно, — ми вже на порозі нової епохи, назва якої ще остаточно не визначена.

Поняття «постмодернізм» уперше було вжито 1917 р. у книзі Р. Панвіца «Криза європейської культури», у якій йшлося про нову людину, покликану подолати занепад. Хоча цей образ і перегукується з поширеним тепер поняттям «постмодерна людина», А. Гуліга висловив думку, що це був «лише парафраз ніцшеанської ідеї «надлюдини» [92, с. 153], а В. Вельш вважає його тогочасне вживання «передчасним» з огляду на відсутність адекватного цьому феномену соціального вияву.

Ситуація, що реально складається в умовах Постмодерну, тяжіє до підміни реальної взаємодії людини й суспільства різноманітними

ми симуляціями, ігровими елементами. «Гра — серйозне» — одвічне дербі в діяльності та поведінці людини. Розуміння цього виразно проявилось вже в першій половині ХХ століття. Відтоді увага до цієї проблеми постійно зростає. Потяг до гри, очевидно, не можна вважати однозначно негативним явищем. Це скоріше — повернення людини до себе справжньої, до тієї «святої дівтори» із пісні Юрія Шевчука, що босоніж гасає під дощем. Здатність до гри — прояв божественного в людині. «Для того вона й покликана у світ, — зауважує Анатолій Стреляний, — для гри, тобто для творчості, для творіння Пісні пісень, “Війни і миру”, для створення Всесвітньої павутини, для перетворення свого життя в захоплюючий, радісний, піднесений спектакль».

Еволюцію явища гри в історії людської цивілізації глибоко проаналізував історик культури Йоган Гейзінга (1872—1945) у працях «*Homo Ludens*» («Людина, яка грає») та «У тіні завтрашнього дня». Недаремно саме його вважають основоположником концепції культури як гри. На його думку, гра в основі своїй ірраціональна, нелогічна для зовнішнього глядача, однак саме вона є джерелом розвитку людської цивілізації і культури окремо взятого суспільства. Задовго до виникнення ситуації домінування Постмодерну Й. Гейзінга в концепції «*Homo Ludens*» запропонував один із варіантів альтернативного погляду на історію й суспільство. Однак повномасштабна реалізація цього потенціалу ще попереду.

Коливанню людського життя між природою і духом присвятив свій найзагадковіший роман «Гра в бісер» Герман Гессе (1877 — 1962). Він гру розглядає як спосіб збереження цілісності культурних надбань, як засіб органічного поєднання музики і математики, життя і творчості. Музика в концепції гри в бісер постає «як символ вселенської гармонії, як найорганічніший засіб прилучення до Універсуму, до вияву цілісності всієї культури». Математичне знання «стає опорою абсолютності духа». Воно «шліфує інтелект, систематизує і класифікує різні явища, робить прозорими взаємопереходи і взаємозв'язки між ними» [41, с. 3].

На думку психолога Л. Виготського, передумовою гри є нереалізовані тенденції. Часто, як зауважив Г. Гадамер, суб'єкт — не гравець, а гра, яка поступово втягує у своє силове поле гравців. Саме це відштовхнуло від гри героя роману «Гра в бісер» Йозефа Кнехта, який поступово переконується, що вона витісняє гравця як людину й не дає продуктивних результатів, оскільки сама є продуктом стомленої культури. У цьому переконується герой роману Гессе — житель утопії, названої Касталією, місія якої виявилася фальшивою. Подібне

простежується в сучасній українській політиці, яка виконує гральну функцію. Гравці є заручниками, провідниками цієї функції.

У наукових підходах треба розрізнити поняття «політична гра» та «ігри в політиці», на що звертає увагу І. Лященко [172, с. 233—240]. Перше означає можливість застосування теорії ігор для моделювання політичних процесів; друге — різноманітні варіанти політико-психологічного маневрування: змови, закулісні домовленості, приховані задуми, таємні переговори та ін. Головна мета ігор у політиці — імітація діяльності, намагання замаскувати справжні цілі та засоби їхнього досягнення. Гра в політиці нерідко є грою без правил, яка регламентується лише нормами моралі, формальними чи неформальними домовленостями, почуттям міри та ін. Роль політичної гри змінюється залежно від характеру самої політики. При цьому простежується закономірність: чим дрібніша політика, тим більше в ній дрібніших ігор, тим більше вони пов'язані з особистими симпатіями чи антипатіями, симуляціями, інтригами, амбіціями. Серед основних чинників взаємодії гри і політики — гонитва за виграшами й вигодами; відбір сильних і слабких; порушення рівноваги вторгненням вірогідності й випадковості; захоплення й азарт у розрахунку на вигреш; динамізм, імпровізація, ризик; культура блефу, обманних маневрів, можливість приховувати справжні наміри і вводити противника в оману тощо [225, с. 263].

В епоху Постмодерну склалося дуалістичне розуміння гри: 1) відкритий для спрямованості рух, вільна від цілепокладання трансформація; 2) управління процесом змін, пошук нестандартних варіантів, моделей соціального розвитку. Не жорстка спрямованість, зумовлена цілетворенням, а вільна гра, комбінація можливостей, притаманна соціальним змінам в епоху Постмодерну. Однак гра — не хаос, не анархія. У грі є правила, які поділяють гравці. Її результат непередбачуваний, а перебіг упорядкований. Умовність гри переносить раціональність на інший рівень, надає їй іншого характеру. Економічні, соціальні відносини також можна пояснити ігровою методологією. Неписаний закон, народжений раціональністю попередньої епохи, а нові взаємоприйнятні умови і правила гри більш дієві в багатьох відносинах економічних суб'єктів.

Політичні події, втілені в Україні в Помаранчевій революції та в Революції гідності, дивовижно перегукуються зі зверненими в майбутнє ідеями «Гри в бісер», на сторінках якої є наступне: «Якщо думка не буде чистою і гострою, якщо дух перестануть шанувати, то незабаром і кораблі та автомобілі зіб'ються зі свого шляху, логарифмічна лінійка інженера та бухгалтерія банку й біржі втратять своє

значення, свій авторитет і почнеться хаос». Усвідомивши це, головний герой роману відмовився виконувати місію, що історично пережила себе, оскільки життя касталійців опанували характерні для еліти хвороби — бундючність, зарозумілість, корпоративність, невдячність, схильність жити за чужий рахунок, відірваність від народу, від руху світової історії. Поведінка й позиція Йозефа Кнехта протиставлені цим хворобам і полягають в жертвності, самозреченні, служінні людям. Сформульована Германом Гессе істина точно ілюструє наше теперішнє життя, нашу революцію, наші надії і сподівання: «...кожне вдосконалення і зміна Гри, кожна важлива реформа в ній, чи прогресивного, чи консервативного напрямку, хоч і не обов'язково вказує на свого єдиного, справжнього натхненника, зате яскраво виявляє свою суть в особистості того, хто здійснює зміни, хто стає інструментом перетворення і вдосконалення».

Гравцям на політичному полі важливо пам'ятати, що людські ігри — це своєрідна спроба втекти від нерозв'язних проблем. Екстраполюючи ідеї Г. Гессе на нинішню українську реальність, є підстави думати, що українська політика — «магічний театр», плата за вхід до якого — розум. Цей театр є моделлю культури і поведінки Постмодерну, яким властива відсутність витоків, причинності, соціальних зв'язків.

Метод гри в сучасних наукових дослідженнях не випадково є одним із найпоширеніших. Він дає змогу конструювати політичні ситуації, розробляти моделі управлінських структур, розподіляти рольові функції учасників подій, моделювати поведінку суб'єктів політики, приймати оптимальні рішення, виявляти закономірності та суперечності в політичних процесах. Одним із поширених засобів теорії ігор є гра з нульовою сумою, в якій на кожного переможця припадає співмірний за розміром виграшу переможений. До засобів цієї теорії належить «перевтілення» (англ. allocentrism), що означає аналіз з погляду іншого: слід уявити себе на його місці й намагатися передбачити, які наступні ходи він робитиме і які наслідки це матиме.

Гра допомагає «якщо не досягнути неосягненне, то хоча б його до себе “наблизити”, а, значить, у певному сенсі, з одного боку, ”застати несподівано”, а з іншого, “приручити”, ввести в систему координат, всередині якої з ним мислимо було б якось співіснувати» [112, с. 116]. Теорія ігор не пропонує рішень. Вона радше є способом опанування майбутнього засобом, що спонукає людей до самостійного мислення. На думку П. Бурд'є, «відчуття гри» дає змогу гравцеві швидко, не обдумуючи, прийняти правильне рішення. «Підсвідома інтерпретація ситуації як типової, — зазначає О. Соловйов, — стає тим “спусковим

гачком», який приводить у дію, актуалізує відповідну установку. Чим багатший є політичний досвід індивіда, тим багатоманітнішими будуть його реакції на схожі ситуації, тому що інтеріоризоване знання даватиме йому змогу інтуїтивно розпізнавати різні нюанси таких ситуацій і передбачуваних перспектив їхнього розвитку» [227, с. 611]. Дослідник, який втілює ігрові технології, має пам'ятати, що гра значно частіше буває схожою на життя, ніж воно на гру.

Гра в сучасній політиці — більше, ніж методи дослідження політичних процесів. Її використовують як спосіб створення нових форм, зв'язків. В ігровій формі відбувається створення нових правил і відносин, які перетворюються на технології і перестають бути сферою гри. Те ж саме відбувається у громадянському суспільстві на етапах його становлення. У цьому сенсі В. Карпичев зазначає: «Припустімо, людина знайшла свою місію. Чи буде її життєвий шлях послідовно успішним? Навряд чи. На шляху до мети потрібна ще й тактика поведінки. Щомиті змінюються тисячі чинників, і логічно прорахувати їхні наслідки неможливо». Для досягнення успіху, — зазначає він, — недостатньо постійно вчитися, прораховувати свої дії. «Необхідно ставитися до життя як до гри — імпровізувати, робити ірраціональні, нелогічні вчинки, якщо їх підказує серце». Філософія гри, помножена на філософію серця, стала основою своєрідної формули, доцільної для втілення в кризовому соціумі: «Єдине, що я можу, — це зберігати гідність і допомагати людям, близьким і тим, кому можу допомогти» [129].

У сучасному світі гру вже не варто сприймати як симуляцію реальності. Під впливом змін безлічі чинників, наслідки яких логічно прорахувати неможливо, тактика гри, на думку В. Карпичева, може перетворитися на ефективний механізм забезпечення людського буття: «Хороший гравець займається фізичною підготовкою, відпрацьовує до автоматизму технічні прийоми, а під час самої гри починає діяти інтуїтивно. Він забуває про все і входить у стан “поток” (М. Чіксентміхай). Гравець немовби бачить кінцевий результат і дозволяє йому відбутися. Саме така тактика робить гру красивою, і, можливо, саме ця краса врятує світ» [129].

Наближеного до сучасного розуміння термін «Постмодерн» набув у А. Тойнбі, який 1946 р. визначає його як якісно новий етап у розвитку західноєвропейської культури. Започаткований наприкінці XIX ст., він ознаменувався «переходом від політики, що спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин» [281, с. 352]. Дещо пізніше, в 60-ті роки, коли висловлена А. Тойнбі думка

матеріалізувалась у суспільно-політичній реальності й коли виникли нові явища, які раніше передбачити було неможливо, поняття «Постмодерн» у працях американських дослідників набуло значення більш-менш адекватного якісним характеристикам соціально-культурного часу. Тоді розпочалися ґрунтовні постмодерністські студії, як і визрівання стійких характеристик цього явища. Сукупність їхніх ідей конфігурує таку картину Постмодерну:

1) нова тенденція в культурному самоусвідомленні розвинутих західних суспільств, яку Ж.-Ф. Ліотар характеризує як «недовіру стосовно метаоповідей», вихід з обігу «метанаративного механізму легітимації» попередньої епохи, котрий тримався на зверненнях у майбутнє «великих завдань» людства — ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети і великого героя, універсальності знань, індустриально-технічного розвитку, звільнення людства від тягаря повсякденної праці [167, с. 356];

2) глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть XX ст., в умовах якого зникає визначеність, з'являється «безкінечна кількість невизначеностей», які дають розуміння, що «ми маємо справу не з “новим світовим порядком”, а з неспокоїною, надломленою планетою» [132, с. 407];

3) новий напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити вищезазначені явища і процеси, «стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення» [253, с. 65]; система новітніх теоретичних підходів, що постають «логічним продовженням класичної концепції модернізації в умовах технологічної революції і переходу до технотронного (інформаційного) суспільства на Заході» [181, с. 8].

Постмодерністські підходи застосовуються з кінця 60-х років XX ст. до характеристики новацій у соціальній та політичній сферах, основою яких є так звана «ситуація Постмодерну», коли виникають умови, в яких предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне «помститися» за спроби його перетворення, прирікаючи на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти [254, с. 238].

Ситуація Постмодерну орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоутвердження в ньому людини як абсолютного володаря та повелителя. За нових обставин, як вважає Л. Карасьов, стає зрозумілим, що загадка людини полягає не в тому, в який бік вона змінюється, а в тому, що вона взагалі не змінюється. І саме внаслідок цієї незмін-

ності загальний стан світу стає все гіршим і гіршим. Водночас постмодернізм дає сучасній людині шанс облишити Універсум і, нарешті, знайти спокій для себе, інтуїтивно орієнтуючись на «ієрархію допустимого» як на найменше зло: «На що піде зрубане дерево: на будівництво храму чи на побудову шибениці? Ієрархія допустимого пояснить відмінність миттєво, хоча загубленого дерева буде жаль в обох випадках» [231, с. 353]. Саме в цьому полягає морально-духовний вимір постмодерної ситуації і постмодерного світосприйняття.

Осмилення поняття «Постмодерн» перебуває в постійному розвитку. Концепцій, які намагаються його пояснити, натепер у розвинутих країнах Заходу існує майже стільки, скільки там є університетів і професорів-гуманітаріїв. Відмова від цінностей Модерну з'являється, на думку М. Гайдеггера, не від бажання сліпої руйнації і не від суєтного прагнення до оновлення, а від необхідності надати світові такого смислу, який не принижує його до ролі прохідного двору в певну потойбічність [281, с. 353].

Характер відмінностей між епохами Модерну і Постмодерну сьогодні вже недостатньо розглядати на рівні нюансів, котрі цікавлять вузьке коло фахівців. На думку О. Панаріна, ці зміни є такими, що «декотрі з попередніх форм соціального і політичного життя стають просто неможливими», а люди, які займаються вивченням цих процесів (постмодерністи) — «це люди рубежу культурних формацій, яким дано порівняти попередній і новий дух» [206, с. 93].

На думку Умберто Еко, постмодернізм — не фіксоване хронологічно явище, а певний духовний стан, властивий представникам різних епох: «у будь-якої епохи є власний постмодернізм». Однак, за словами Д. Затонського, «попередні «постмодернізми» ще жодного разу не відвойовували собі тієї рідкісної глобальності, яка відрізняє сьогоднішній, — можна б сказати, «істинний» постмодернізм, і, значить, не володіли його ледве не «хімічною» чистотою», яка і дала змогу розпізнати феномен, існуючий здавна, завжди, але «у вигляді неявного, а тому від уваги спостерігача щораз вислизаючому» [112, с. 136].

Як зазначає Г. Померанц, відвертаючись від пафосу Модерну, людина в умовах Постмодерну потрапляє до лап апатії, послаблення волі. Апатія кілька разів вела цивілізацію до загибелі, тепер вона загрожує смертю. У зв'язку з цим останнім часом посилюється тенденція розглядати постмодернізм не як суцільний відрив від модернізму, а як діалог з ним. Модерністське і постмодерністське, вважає Д. Затонський — «це в принципі системи антагоністичні і водночас взаємодіючі, навіть певною мірою взаємозалежні». Жодну з них не можна визнати кращою, досконалішою, оскільки «обидві вони не-

досконали через всезагальну недосконалість як самого буття, так і наших про нього уявлень». Звідси ледве не кожному з нас на якомусь етапі хочеться «поставити на „модернізм”», тому що постмодернізм пов'язаний «з крахом надій, з болісною втратою ґрунту під ногами, з утратою орієнтирів і видимих цілей». Сенса постмодернізму, на думку Д. Затонського, полягає в тому, що він час від часу надавав людству своєрідний «стан передишки», котрий уберігав і ще буде вберігати людство від самознищення, «яке неодмінно вже б здійснилося, якби люди завжди перебували у стані засліпленої модерністської активності» [112, с. 154—155].

У постмодерністській реальності практично неможливо створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами, оскільки влада втрачає попередню соціокультурну базу — людей, готових на будь-які жертви заради втілення волі єдиного центру. В епоху Постмодерну неможливі стандартизація, масовізація суспільства, оскільки воно стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс; на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра.

Е. Гідденс наприкінці ХХ ст. визначив стан сучасності як «радикальний модерн». Цей стан, на його думку, зумовлює появу «вислизаючого світу», що характеризується поглибленням хаосу, випадковостей, альтернативності розвитку [42]. Основні характеристики постмодернізму: відкритість, фрагментарність, визволення, плюралізм, руйнування зцентрованої структури, еkleктичність, іронія, пародія, саморефлексійність, кітч, гра. З постмодернізмом також асоціюються невизначеність, відсутність канонів, карнавалізація, перформанс, взаємодія. Всі ці ознаки в певному історичному контексті мають свою природу і форми вияву: американський постмодернізм певною мірою відрізняється від французького, німецького чи японського. Постмодерністська суспільно-політична реальність відторгує такі феномени, як усталена ціннісна орієнтація (політичного лідера, еліти, влади), прагнення досягти кінцевої мети політики.

Постмодерн заперечує можливість існування єдиного для всіх учасників політичного процесу образу реальності, який можна точно вивчити і пояснити. Навколишній світ створюється віруваннями і поведінкою людей. У міру поширення ідей люди починають вірити в них і діяти відповідно до них. Будучи закріпленими у визначених правилах, нормах, інститутах і механізмах соціального контролю, ці ідеї тим самим створюють окрему політичну реальність. «Ми втрачаємо відчуття історичної тягlosti, — зазначає К. Леш, — відчуття належності до покоління, які, народившись у минулому, простягаються

в майбутнє» [321, р. 31]. Це черговий декаданс, відчуження від майбутнього, культивування особистісного начала на протигагу соціуму, оскільки це явище виявляється масштабю, на рівні всього соціуму. К. Леш називає його «колективним нарцисизмом».

Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама. У Постмодерні значним трансформаціям піддається і правова реальність, яка сутнісно впливає на політичну сферу і продукує такі явища, як динамізм, мінливість, відсутність рівноваги, залежність від суб'єктивного сприйняття. Можливість адекватно уявити сучасну правову реальність дають новітні течії, що реалізують себе у філософії права, — феноменологія, аксіологія, герменевтика, антропологія, синергетика. Отже, «ознаки держави-нації і права як міри свободи формально рівних індивідів, що витікають із конститутивних основ епохи Модерну, пов'язаних переважно з обмінним типом суспільних зв'язків, невідворотно змінюються в ситуації постмодерну, як змінюється і тип праворозуміння» [296, с. 6].

Із феноменологічного погляду право в умовах Постмодерну розглядають як притаманне кожному індивідові почуття справедливості, як рівнозначне втілення об'єктивної і суб'єктивної реальності. В герменевтиці право інтерпретують як визнання і повагу особистості іншого, визнання за кожним формальної рівності. Сучасна антропологія виходить із соціокультурної зумовленості природи людини (правового статусу особистості), визнання багатоманітності культур і правових систем сучасності. Синергетика як інтегративна доктрина охоплює своєю проблематикою питання нормативного регулювання поведінки людей і впливає на онтологію та методологію юриспруденції.

Кардинальну зміну тенденцій сучасного інституціонального розвитку Карл-Гайнц Ладер (нар. 1943) — автор праць із питань правової теорії, публічного права (медіа-права, права навколишнього середовища, адміністративного права) — глибоко обґрунтував постмодерністський підхід до розуміння теорії права в умовах глобалізації: «Постмодерністська теорія права» (1992); «Постмодерністська конституційна теорія. Проспект для самоорганізованого суспільства» (1997); «Теорія автопойезису як підхід, що дозволяє краще зрозуміти право постмодерну (від ієрархії норм до гетерархії змінюваних патернів правових інтервідношень» (1999) [161, с. 9—22].

Постмодерністська концепція праворозуміння К.-Г. Ладера полягає в тому, що державо-центристське розуміння права вже не актуальне в нових умовах. Якщо у ХХ ст. основною філософсько-правовою проблемою було обґрунтування зв'язку встановленої державою норми закону з духовним світом людини, то в ХХІ ст. на передньому плані проблема правової комунікації, — успішного співіснування у сфері права різних суб'єктів, спільного праворозуміння і колективної правотворчості, у межах яких може реалізовуватись не лише особиста свобода людини, а й її відповідальність за долі інших людей.

За спостереженням Ладера, на зміну ієрархії норм, характерної для державно-організованої системи права «згори донизу», приходять уявлення про право як гетерархію — горизонтально організовану систему, яка ґрунтується на зразках поведінки, спрямованих «знизу догори». На цій основі він виступає за визнання мережеподібного права, певною мірою автономного щодо держави. Цю трансформацію Ладер визначає як «автопойезис» — самовідтворення системи, що не продукує цілісної єдності норм права, а пов'язує між собою події від однієї операції до іншої — кожного разу по-іншому.

Для суспільства, яке перебуває у стані безперервних змін, взаємодія, що ґрунтується на узгодженні волі, цілей, інтересів, є більш значною, ніж «судові інтерпретації і санкції». Новими джерелами права Ладер вважає різні стандарти й угоди, які створюють у межах транснаціональних відносин приватні, публічні та приватно-публічні органи. Ці стандарти реалізують спроби сформулювати очікування і правила належної поведінки в умовах ризиків. Як правові акти вони повинні доповнювати державно-організоване право і взаємно впливати одне на одного, утворюючи «мережу мереж». При цьому необхідне збереження впливу держави на антисоціальні поведінкові ситуації.

До правових явищ, які виходять за межі державно-організованого права, Ладер відносить наднаціональні правові утворення, зокрема європейське право. Раціональність як основний принцип тепер може бути пов'язана тільки із трансуб'єктивними системами комунікації, генерованими в мережах інтервідносин, що безперервно створюють обмеження і нові можливості для правових комунікацій, не передбачають фундаментальної єдності, універсальної раціональності чи чогось подібного. Цей процес не відбувається згори донизу і не прив'язаний до збереження встановленого ядра норм. Він полягає у пошуку створюваних знизу догори мережеподібних зв'язків, що конструюють розгорнутий порядок, пов'язаний із власним самовідтворенням.

Центральним елементом правової системи в нових умовах є юридична практика, а не закони і норми, тому право й надалі знаходитиметься під впливом політичної системи (парламенту), якщо закони і норми будуть трансформовані у практичні рішення. Законодавець буде змушений брати до уваги відносні патерни, відтворювані у процесі правової практики. У центрі правової системи мають бути поставлені не тільки судові рішення, а й індивідуальні правові акти (контракти). Для її життєздатності, особливо в суспільстві, що перебуває у стані безперервних змін, більш значущою є взаємодія, ніж судові інтерпретації та санкції.

У майбутньому все більш затребуваним стане розроблення нових інститутів, що ґрунтуються на процедурах і кооперації, адаптованих до стратегічного генерування нових можливостей для приватних організацій, типів контрактів, форм міжорганізаційної кооперації, до більш складних продуктів маркетингових стратегій і високих технологій. У довготривалій перспективі лібералізм і надалі орієнтуватиметься на вироблення «справедливості загалом», однак справедливість у конкретних справах — утопія. У ліберально-демократичному розумінні права мають творчий характер, вони покликані створювати більше можливостей для всіх. Водночас концепт «прав» — це не публічна схема поділу можливих дій. Він спирається на ідеї експериментування з можливостями у необмеженому традицією відкритому часовому горизонті.

Реструктурування приватного права у глобальному аспекті поділу справедливості стане ілюзією. Для експериментального суспільства, включеного у постійний процес самотрансформації, необхідно знайти функціональний еквівалент інституціоналізації процесів проб і помилок. Ідеться про фундаментальний інституційний механізм, що дає змогу діяти у непередбачуваних умовах, які неможливо врахувати в процесі централізованого публічного прийняття рішень. Цей еквівалент, на думку Ладера, можливий завдяки розподілу прав прийняття рішень і звільненню від відповідальності за віддалені наслідки в нормативно обґрунтованому ліберальному праві.

Право все частіше впирається в нові проблеми, розв'язати які неможливо, орієнтуючись лише на встановлені норми. У суспільстві, яке має бути готовим до створення нових сфер знання, а не просто гарантувати стабільність і тривалість досвіду, універсальність норм індивідуальної поведінки вже не може слугувати стабільною лінією відліку для правової системи. Ліберальна концепція правопорядку ґрунтується на визнанні неможливості позиції «ідеального спостерігача» суспільства. Тому епістемологічною основою суспільства є не

«істина», а «судження» індивідів і досвід, що ґрунтуються на пробах і помилках. У постмодерністських суспільствах такий пошуковий процес не пов'язаний лише з індивідами, а перенесений на організацію, стратегічні можливості яких не допускають спонтанної самокоординації, характерної для індивідуального досвіду.

Раціональністю в теорії систем наділений генеруючий процес мережоподібних структур, їх відношення і притаманний їм творчий характер. Тепер більшою мірою, ніж раніше, державно-організоване право повинно сприяти встановленню й підтримці каркасів самоорганізованих відносин, які створюють необхідні передумови для прийняття рішень, встановлюючи обмеження й відкриваючи нові можливості. Правова система має стежити за потенціалом саморегуляції і самоорганізації патернів внутрішнього порядку мереж правових актів, адаптуватись до нього й стимулювати чи реструктуризувати його.

Характер права у постмодерному світі, вважає Ладер, підлягає фундаментальній зміні, оскільки реальність сама по собі існує у множині. Стабільність не є данністю, а тому право має бути відкритим до плюралізму версій реальності та вимагати побудови моделі експериментального суспільства. Усвідомлене в гетерархічному й систематичному аспектах право, що самовідтворюється завдяки пов'язаності своїх операцій і диференційованих мереж відношень, може узгодитись з різноманітністю правових форм і стимулювати саморегуляцію, нічим не відгороджену від державного втручання, оскільки це відповідає ієрархічній концепції права, що встановлює особливі зв'язки між правом і державою.

Згідно з концепцією К.-Г. Ладера, право постмодерну характеризується нівелюванням заздалегідь встановлених норм, цінностей, загального знання й досвіду. Моральність, що ґрунтується на універсальних нормах, переживає глибокі зміни. Держава змушена брати до уваги необхідність вироблення знання, прийняття рішень на основі неповної інформації, встановлювати нові форми моделювання і проектування майбутнього. Це особливо важливо для рішень, що стосуються екологічного і комунікаційного права. До того ж, системно-теоретична концепція права може бути використана для проектування відкритої правової структури, що інтегрує гнучкі інституційні елементи порядку в процес генерації знання, яке має адаптуватись до вимог продуктивної самоорганізованої еволюції технологічної та економічної трансформації суспільства.

Постмодерн увійшов у всі ланки суспільного життя. У політиці він виявляється в деінституціоналізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами кон-

тролю усталених сталих організацій; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, одностайності. У зв'язку з визначальним впливом Постмодерну на політичну сферу на соціально-гуманітарні науки покладається важливе завдання — вироблення спеціальних інтегрованих теорій, здатних зафіксувати перехідні моменти в розвитку суспільства та їх можливі наслідки для політичного життя країни.

Постмодерністська свідомість орієнтована на постійне оновлення, пошуки особистісної свободи. Консенсус для неї можливий лише як тимчасовий, локальний стан. Вона веде постійну війну з ідеологічними амбіціями тотальності в ім'я гри відмінностей, яка ніколи не завершується. Вольфганг Вельш зазначає, що постмодерн починається там, де закінчується ціле, тотальне. А тому всюди, де є спроби ретоталізації, постмодерн — в опозиції. Розуміння Постмодерну виходить із плюралістичного бачення світу. Він не лише анти-тоталітарний за суттю, а й позитивно налаштований до історії та звернений у майбутнє. В історії становлення духу він шукає джерело свого ставлення до дійсності. У майбутньому — альтернативні детермінанти людського співжиття і розвитку особистості.

Американський соціолог А. Етціоні в книзі «Активне суспільство. Теорія соціальних і політичних процесів» зазначав, що постмодерна епоха умовно починається після 1945 р. Вона принесла із собою альтернативний вибір: або стрімкий і нестримний розвиток технологій, які спираються на критерії їх ефективності та на цінності панування-підкорення, або ж вибір нових ціннісних орієнтирів, які відкривають перспективу «активного суспільства». Ігаб Гассан вирізняє такі ціннісні детермінанти Постмодерну:

— невизначеність, нечіткість, прогалини у постмодерністських витворах мистецтва і філософських концепціях; замість логічного і монологічного мислення з'являється «діалогічна уява»;

— фрагментаризм, що виявляється в недовірі до «тоталітарного синтезу», в схильності до парадоксів, в акцентуванні на «розламах»;

— заперечення авторитетів; у літературі це означає «смерть автора», коли зупиняється його влада над читачем; в політиці — кінець авторитарних держав, сильних лідерів;

— домінування іронії, яка виявляється у грі, алегорії в політиці, літературі, мистецтві;

— змішування звичних жанрів мистецтва, запозичення одними жанрами творчих стилів, методів інших [81, с. 171—173].

Постмодерн заперечує ідеологію і практику володарювання, домінування, насилля, війни на користь цінностей плюралізму, рівноправного діалогу, дискурсу, миру й згоди. Постмодернізм розлу-

чається з усіма формами монізму, уніфікації і тотальності, з обов'язковими утопіями та іншими прихованими формами деспотизму і переходить до ідей множинності й різноманітності, до конкуренції парадигм, співіснування різнорідних елементів.

Р. Інглгарт наводить приклади зміни цінностей: у політичній сфері знижується повага до влади, посилюється акцент на участі та самовираженні людини. Раніше мобілізацію мас здійснювали дисципліновані політичні партії, якими керували еліти, участь у політиці обмежувалася голосуванням. Вище цього рівня масова участь рідко піднімалася. В суспільстві Постмодерну акцент зміщується з голосування на активніші форми масової участі. Політику Постмодерну вирізняє переорієнтація від політичного конфлікту на класовій основі до проблем культури та якості життя.

Загалом ХХ ст. вважають епохою поступового занепаду й розпаду Модерну. В цьому зв'язку М. Мнацаканян стверджує, що «в епоху потужного розвитку глобалізації поряд існують і розвиваються модерн і постмодерн як особливі дослідницькі, світоглядні й ідейні напрями на загальній інтелектуальній основі модерну» [185, с. 47]. Цей процес далеко не безболісний. Результати розумної діяльності людини постійно зводяться до самозаперечення, домінування стихійних сил над розумом творця. Відчуження людини від виробництва, відрив її від коріння, абсурдність перемоги революцій, самознищення людства у світових війнах — ось далеко не повний перелік «здобутків» епохи Модерну напередодні її занепаду. Над людиною повсюдно знущується іронія історії з її потворними гримасами ірраціоналізму.

Відсутність загальної ціннісної основи в умовах Постмодерну зумовлює фрагментацію культури, відсутність авторитетів, інстанцій, до яких людина може апелювати. За цих умов відбувається девальвація культурних цінностей, розмивання кордонів між елітарною і масовою культурами. «Постмодерн — зазначає В. Маклецов, — феномен тонкий. Необережний дотик до нього інструментами розуму, який прагне все визначити і розставити по своїх місцях, деформує його» [267, с. 20]. Постмодерн — це своєрідний вихід людської культури за межі історичного детермінізму. Він утверджує погляд на історію не зсередини, а збоку, що дає йому змогу експериментувати, поступово втягувати окремі фрагменти в силове поле власного впливу. Вся історія в умовах постмодерну стає сучасною.

Постмодернізм, який у 1960—1970-ті роки Ігаб Гассан, Леслі Фідлер та інші дослідники ідентифікували як світовідчуття і стиль у розвитку західної культури, поступово трансформувався у «геополітичну постмодерність» (термін запроваджений Ігабом Гассаном),

що включає: боротьбу локалізму й глобалізму, центру та периферії, меншостей і більшостей; конфлікти між маргіналіями, меншинами, фрагментами. У цьому зв'язку Ігаб Гассан на міжнародній конференції, присвяченій американській літературі другої половини ХХ ст. (Київ, 25—27 травня 1999 р.) слушно зауважив: «Від того, як ми вирішимо, узгодимо чи просто відреагуємо на ці конфлікти залежить майбутнє Києва, Інсбрука, Милуокі. Але зробити це можна лише за умови духовної переорієнтації» [38, с. 27]. Постмодерністи «сконструювали такий політичний барометр, який дає змогу нам, хто не помічає свого заглиблення в нове середовище, зафіксувати суттєву зміну “атмосферного” тиску» [206, с. 93]. Така фіксація може серйозно вплинути на запобігання різним дисонансам, забезпечить адекватні дії і реакції суб'єктів політики.

Логічним етапом історичного розвитку є постмодернізація — сучасна, адекватна форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного (сучасного) суспільства до постсучасного, здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів із максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття соціуму.

Відмінність постмодернізації від модернізації полягає в переорієнтації її завдань з огляду на зміну суспільно-політичної ситуації у світі. Потребу в такій переорієнтації зумовлюють: підвищення ролі симуляцій дійсності в медіа, дематеріалізація науки і техніки; загострення екологічної проблеми, криза ідеології економічного зростання, ідеї прогресу, утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою; домінування тотального плюралізму, утвердження нігілізму та міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці; поява постутопічної антипрогресивної свідомості, здатної впливати на відновлення історичної природи людини й суспільства у своїх правах; зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету у бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини; пониження ступеня довіри суспільства до державних інститутів, бюрократії та централізації; падіння значущості політичної, економічної влади й наукового авторитету; виникнення груп населення (переважно молоді) з новими формами поведінки, які означають відхилення від усталених традиційних норм; відхід значної частини населення від інструментальної раціональності та зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів; синтез наукових і релігійних знань у

їхньому прагненні зберегти почуття єдності, порядку і гармонії людського буття; пошук нетрадиційних шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства; тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає включення в цей процес фактично усіх сторін людського життя.

Постмодернізація в теоретичному і практично-політичному сенсі тяжіє до культурно-духовного синтезу, який передбачає універсалізм іншого порядку. Разом з епохою Модерну закінчується епоха «економічної людини», поставленої в цілковиту залежність від ринку. Деякі дослідники, зокрема В. Іноземцев, визначають постмодерн як постекономічне суспільство [119]. Із цим можна погодитись лише в тому сенсі, що економіка перестає бути вираженням стихійної залежності суб'єктивного від об'єктивного. Звичайно, така залежність залишається, однак вона починає тяжіти до механізмів розвитку на принципах самоорганізації, спонтанної динаміки. Новий універсалізм ґрунтується на прагненні до глибокого взаємопорозуміння сторін, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань та ін. І хоч важко не погодитись з Г. Померанцем, який вважає, що «легше вказати рухи, які розривають світ на частини, ніж те, що веде до духовного синтезу» [230, с. 183], та все-таки доцільно розкрити глибинні позитивно-твірні ознаки цього поняття.

П. Козловський стверджує, що Постмодерн допомагає «звільнитися від сталевих лещат філософії історії з її триступінчатим членуванням: античність — середньовіччя — Новий час». І якщо проблему Нового часу з його нетерпимістю до альтернатив «становило примирення того, що вже відбулося з майбутнім», то Постмодерну «необхідно набути нового синтезу по той бік протистояння раціоналізму та ірраціоналізму» [143, с. 34—36]. О. Солженіцин, котрий дотримувався православного, традиційного віросповідання й культури, вірив у те, що модерн закінчився і суспільство стоїть на порозі чогось нового: «Якщо світ не наблизився до свого кінця, то він, без сумніву, досяг певного переломного історичного моменту, за значенням рівного, мабуть, переходу від Середніх віків до Ренесансу. Це потребує від нас духовного горіння, ми маємо піднятися до нових висот бачення, до нового розуміння життя, де нашу фізичну природу не клястимуть, як у Середньовіччі, і — що є важливішим — наше духовне “Я” не втоптуватимуть у багно, як за часів модернізму» [30, с. 238].

Свідченням усвідомлення цього представниками постмодернізаційних теорій є поступове визнання того, що для соціального розвит-

ку сучасного світу будь-яка прямолінійність прозахідного спрямування є неприйнятною, навіть небезпечною. «Завдяки поширенню масової культури, — зазначає А. Мартинов, — поступово порушується соціальний механізм взаєморозуміння між різними поколіннями в середині певних країн, які належать до окремих соціально-культурних типів. Наприклад, молодь, як свідчить іранський досвід, найбільш активно вестернізується. За цих обставин конфлікт поколінь як рушій соціально-історичного процесу має шанс стати внутрішнім конфліктом різних цивілізаційних цінностей» [176, с. 151]. Така загроза поступово стає зрозумілою в науці й політичній практиці, наслідком чого є усвідомлення безперспективності сліпого копіювання західництва з його тенденцією до руйнування традиційних цінностей, недалекоглядності вимог національної замкненості, що веде до автаркії.

Характерною особливістю трактування сутності постмодерного суспільства є втрата відчуття його наперед визначеної цілісності, і застосування щодо «постмодернізації» терміну «парадигма» не зовсім коректне з огляду на його семантику — приклад, зразок. Таке смислове наповнення є органічно чужим для постмодернізації.

Парадигмальні дослідження, здійснювані в аспекті виявлення парадигми, згладжують суперечності, тоді як консенсус — «це горизонт; він завжди недосяжний». Окрім того, завжди з'являється хтось, щоб розладнати «розумний» порядок [167, с. 146]. Сучасна постмодернізація характеризується багатоаспектністю підходів, співіснуванням різнорідних елементів. Парадигматика символізує собою одномірність, нетерпимість і абсолютизацію протилежностей. Натомість синтагматика дає змогу поєднати множинність контрастних елементів і тлумачити постмодернізацію як процес творення нового світу, як цілісну мозаїку, в якій кожна часточка (одиниця будь-якої складності, тьмяності чи яскравості, утвердження форми чи змісту) має самодостатнє і самоцінне значення. Це підтверджує відомий знавець постмодернізму З. Бауман, який визначає його як кінець безальтернативного «супер-проекту», що не визнає множинності й приписує рецепти того, як влаштувати людські справи раз і назавжди [9, с. 69—81].

Утвердження постмодернізації пов'язане зі змінами, які відбулися в останній чверті ХХ ст. насамперед у високорозвинутих західних країнах, зокрема із переходом від суспільства індустріального типу з домінуючою в ньому цінністю інструментальної раціональності до постіндустріального, де домінуючими стають цінності постмодерну, які несуть із собою «ряд різноманітних соціетальних змін — від рівноправ'я жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів» [118, с. 9]. Один із

відомих теоретиків постіндустріалізму Майкл Раєн критикує його традицію, послуговуючись працями Ж. Дерриди та французьких деконструктивістів. Він висловлюється на підтримку феміністського та інших альтернативних соціальних рухів, шукає порятунку від суспільної руйнації в плюралістичній стратегії, де проблеми розв'язуватимуть залежно від ситуації та складу учасників. У цьому контексті Б. Франкел зауважує, що це, скоріше за все, релятивістська фікція і політика моменту: «Адже якщо плюралістично налаштовані учасники в специфічних ситуаціях муситимуть ставити та розв'язувати проблеми без постійного звертання до певного апріорного набору абсолютів, це означатиме випробування можливості колективного співробітництва в надії на те, що кожна ситуація підкаже новий набір цінностей і нових рішень. Або ж різноманітні плюралістично налаштовані групи вироблять і визначать інтереси, які можуть стати загальними і які засновані на раціональних критеріях, таких як справедливість та усунення дискримінації, пов'язаної з тендерними, расовими та іншими відмінностями, водночас зберігаючи свої власні культурні особливості, або ж вони наражаються на ризик хаосу та дезінтеграції, якщо кожна група заперечує необхідність побудови більшої громадянської ідентичності» [282, с. 199—200].

Попри всі колізії цивілізаційного розвитку, змінам піддається не саме суспільство як основа людського буття. Воно якраз залишається незмінним упродовж усього розвитку людської цивілізації. Зміни цивілізаційних періодів і циклів вирішально впливають на основні характеристики людського життя. Завдання їхньої фіксації спрощується тим, що значна частина перехідного етапу суспільної трансформації від індустріального (модерного) до постіндустріального (постмодерного) суспільства вже пройдена людством у високорозвинутих західних країнах, які й подають приклади і стандарти людського співжиття в нових умовах.

Сучасне суспільство, трансформуючись, поступово перестає бути антиподом суспільства традиційного типу, намагається віднайти можливості для співіснування з ним. З цим відходить у минуле стереотип: бути сучасним — значить «бути Заходом». Існування універсальної моделі цивілізаційного розвитку заперечує французький соціолог А. Турен, який зазначає, що сьогодні немає доказів існування єдиної універсальної моделі людської цивілізації, втілення якої прагнули б усі країни, рухаючись до сучасного світу [331, р. 444]. Що ж стосується стійкості зазначеного стереотипу на громадянському соціально-політичному просторі, то він, швидше за

все, тимчасово спровокований несподівано-масштабною вестернізацією, ейфорія щодо результатів якої поступово минає.

Колізії західної модернізації, недоліки навздогінної моделі, новий досвід розвитку Азії показали, що світ потребує нового типу розвитку, нової моделі модернізації, яка є не так радикально анти-традиціоналістськи спрямованою. У зв'язку з цим постмодернізація передбачає відмову від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади і науковий раціоналізм, які були характерними для модернізації, і знаменує перехід до самостійності, багатоманітності й самовираження особистості. На стадії постмодернізації суспільство відходить від стандартного функціоналізму, від захоплення наукою й зростанням, яке було властиве індустріальному суспільству упродовж усієї «епохи дефіциту», і робить сильніший акцент на естетичних і людських аспектах, уводячи елементи минулого в контекст сучасності.

Абсурд, хаос, безумство — характеристики сучасного суспільства. Якщо сприймати ці явища традиційно, то наслідком будуть відчай, безсилля, відмова від майбутнього. Безнадійні спроби повернутися до попередньої впорядкованості через неможливість цього досягти стимулюють прагнення до авторитарного насильства. Повернути присутність духу і бажання розвитку суспільства для забезпечення життя в майбутньому можна шляхом зміни стилю мислення, надання статусу виправданого, закономірного, нормального всьому тому, що сприймається як загроза основам людського буття.

Постмодернізм не відкидає одну теорію на користь іншої, а розглядає різні варіанти як рівнозначні. Йому властивий полістилізм як засіб множинності основ соціального мислення. У межах постмодерністського мислення ідея віртуальної реальності знаходить свій вияв у знятті проблеми цілого й частини: частина претендує на статус цілого, а ціле є частиною. Цілісність соціального світу, втілена, скажімо, у фіктивній ідеї «радянського народу» як єдиної соціальної спільності, замінена рівнозначними українською, російською та іншими ідеями. При цьому залишки цілісності зберігаються, співіснують із локальним у певній віртуальній якості.

Постмодерністське розуміння порядку конститується з хаосу. Розвиток суспільства здійснюється як трансформація, поєднання непокерованого: консерватизму і лібералізму; соціалізму і капіталізму; модернізації і традиціоналізму; прогресу і регресу. Багатозначність постмодерністського суспільства відображається в багатозначності політичного дискурсу. Постмодерністська реальність зрозуміліша в контекстах естетичного мислення. Це спонукає до припущення, що світ значною мірою підпорядковується не еконо-

мічним законам, а естетичним. Тільки естетика дає пояснення абсурду, властивому сучасному світові. Економічна закономірність, політична раціональність виявляються нездатними самостійно пояснити те, що відбувається. Залишившись у межах тільки економічного чи політичного мислення, світ постане як абсурд і хаос.

Постмодернізація не вичерпується технологічною зміною, вона охоплює ментальні та естетичні компоненти, свідомість. Більше того, спосіб ставлення до світу, характер соціальних зв'язків — важливіші характеристики, ніж технологічний рівень. Постмодерністський підхід — евристичний. Він спонукає до творчості, стимулює пошук прихованих закономірностей сучасного суспільства. З погляду традиційної ментальності, постмодернізм — це жахливий час, який руйнує особистість і позбавляє суспільство внутрішнього ядра, а людину стійкості. Для людини Постмодерну сучасність — єдино можлива реальність, у якій їй випало жити, прагнути до особистого щастя й суспільної гармонії.

1.3. ФУТУРОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

На серйозну увагу заслуговує концепція постіндустріального суспільства Елвіна Тоффлера (1928—2016). У своїх ранніх працях «Футурошок» (1970), «Екосудом» (1975) він висвітлює багатоаспектний характер соціальної кризи. У більш наближених до сьогодення його працях «Третя хвиля» (1980), «Передумови та прогнози» (1984), «Зсув влади» (1990), «Війна і антивійна» (2005) розкрито різні аспекти постіндустріального етапу розвитку цивілізації, що настав, на його думку, після того, як себе вичерпала друга його хвиля — індустріальна.

Згідно з підходом Е. Тоффлера, у найближчому часі пріоритет отримують знання, розумові здібності людини як символічна, невичерпна форма капіталу. Цей капітал доступний величезній кількості людей, головною формою власності при цьому є інформація. Кардинально зміниться природа влади, відбудеться підвищення її якості. Тоффлер дає три характеристики влади: 1) влада низької якості, що ґрунтується на силі, загрозі її застосування, брутальному примусу; 2) влада середньої якості, що ґрунтується на багатстві; 3) влада вищої якості — влада знання, яке підпорядковує собі силу й багатство і стає визначальним чинником державно-суспільних відносин.

Політичне життя в майбутньому набуватиме нових параметрів. Принцип меншості поступиться принципові більшості. Відбудеться

поступова відмова від представницької демократії із суб'єктивними поглядами й рішеннями політиків на користь «напівпрямой», «мозаїчної» демократії, зорієнтованої на окрему людину. Бюрократична система гуманізується внаслідок децентралізації влади й реалізації принципу розподілу відповідальності при ухваленні рішень. У зв'язку з тим, що інформаційні технології знищують попередні принципи поділу праці й спеціалізації, вони сприятимуть створенню нової організаційної антибюрократичної структури — адхократії.

Тоффлер не абсолютизує свою концепцію, і цим вона відрізняється від утопій чи футурологічних ненаукових передбачень. Він вважає, що «третя хвиля» може й не настати внаслідок виникнення нездоланих перешкод на її шляху, таких як війна, економічний крах, екологічна катастрофа, надактивність протидіючих політичних сил. До них відносить: профашистські політичні об'єднання, головна ідея яких зосереджена в гаслі «Закон і порядок»; політизовані релігійні течії, які вороже настроєні щодо секуляризму й поєднують у своїй ідеології та діяльності тоталітаризм, універсалізм і фанатизм; патологічні форми екологічного руху («ековандалізм», «екотероризм»); націоналістичні сили; екстремістські сили (масонські ложі, противники абортів, переслідувачі сексуальних меншин). Саме вони, а не комуністичний тоталітаризм, увійдуть, на його погляд, у протиборство з демократією у XXI ст.

Теорія Тоффлера про те, що на зміну другій (індустріальній) хвилі цивілізації прийшла третя (інформаційна) блискуче підтвердилась. У книзі «Революційне багатство. Як його буде створено і як воно змінить наш світ» (2007), написаній ним спільно з дружиною Хейді Тоффлер [271], йдеться про те, як в останні десятиліття змінилося сприйняття часу і як це вплинуло на життя людини й організацію виробництва. Зокрема, інформація щодо валютних операцій з'являється в інтернеті через 200 мілісекунд, а кредит видають за 35 секунд, в які входить вивчення кредитної історії клієнта. Оцінюючи звернений у майбутнє новий ландшафт часу, автори книги роблять висновок: «Система багатства не прискорює життя; вона вводить все більшу нерегулярність у наші відносини з часом. Вона звільняє індивіда від тюремної жорсткості та впорядкованості, але збільшує непередбачуваність і вимагає фундаментальних змін у способі формування й координації особистих взаємовідносин і створення багатства» [250, с. 44].

Концепцію інформаційного суспільства обґрунтував Джон Нейсбіт у праці «Мегатенденції» (1982). Про це йдеться і в праці «Нове відкриття корпорації» (1987), написаній у співавторстві з Па-

трицією Ебурдін, де автори стверджують, що доба «синіх» і «білих» комірців (виконавців ручної та рутинно-організаційної, конторської праці) минає і настає доба «золотих комірців» — людей найвищого рівня кваліфікації, великого обсягу сучасних знань і вмінь. Контроль за їх працею не має сенсу, оскільки вони є самоорганізованими і самодисциплінованими, керуються почуттям співпричетності та особистою зацікавленістю у високих результатах праці. Із ними безглуздо спілкуватися з позиції сили. Для них важливі не лише гроші, а й обстановка доброзичливості й турботи, повага до людської та професійної гідності.

У 1990 р. Дж. Нейсбіт і П. Ебурдін видали книгу «Мегатенденції, рік 2000. Десять нових напрямів 90-х років». Вона — про нові імпульси розвитку людини. У передмові автори пишуть: «Ми стоїмо на порозі нової доби... Апокаліпсис чи золотий вік? Вибір належить нам самим. У міру того як ми наближатимемося до третього тисячоліття, відповідь на це запитання визначатиме й те, що ж означає бути людиною». Автори називають такі ключові мегатенденції:

Мегатенденція 1: зміцнення міжнародних економічних зв'язків, посилення вільної торгівлі, зростання ролі телекомунікацій у прийнятті економічних рішень, поява нових джерел сировини та ресурсів, послаблення податкового тиску й розширення підприємництва, підвищення ціни інтелектуальної власності.

Мегатенденція 2: ренесанс мистецтв, розширення свободи вибору для особистості, свобода вибору пріоритетів щодо проведення дозвілля.

Мегатенденція 3: експерименти задля врятування соціалізму, включаючи появу нового гібриду з ринковими механізмами; приватизація засобів виробництва, біржа, децентралізація, допущення банкрутств, ринкові ціни.

Мегатенденція 4: космополітизація сучасного світу у взаємозв'язку з відродженням національної культури, традицій, що означає створення загального міжнародного стилю життя.

Мегатенденція 5: продовження процесу приватизації державного сектору економіки за зразками неоконсервативної революції.

Мегатенденція 6: зміна геополітичної ситуації у світі, зокрема посилення Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Мегатенденція 7: залучення жінок на провідні посади в політиці, економіці, бізнесі.

Мегатенденція 8: зростання значення біотехнологій (якщо ХХ ст. увійшло в історію як століття фізики, то ХХІ, вірогідно, переорієнтується у бік біології).

Мегатенденція 9: інтенсифікація релігійних рухів, масове поширення нових релігій.

Мегатенденція 10: тріумф людини і девальвація цінностей колективізму, підвищення значущості добровільних співтовариств, виникнення індивідуалізму як етичної відповідальності, спрямованої на створення нової реальності [194].

Американський політолог Френсіс Фукуяма 1989 р. опублікував у журналі «National interest» статтю «Кінець історії?», де констатував, що реформістські рухи в Радянському Союзі та Східній Європі, а також поширення споживацької культури на більшій частині земної кулі є свідченням тріумфу західної цивілізації. У цій статті, а пізніше у книзі «Кінець історії і остання людина» (1992) він показує, що, попри ідеологічні розбіжності та жорстоке протистояння, практично всі розвинуті країни запровадили в себе або намагаються запровадити ліберально-демократичні цінності. А разом з ними й багато інших країн рухаються до ринкової економіки та інтеграції у глобальну систему капіталістичного поділу праці. Це означає «кінець історії» як широкої еволюції людських суспільств до демократичного капіталізму, що став безальтернативною моделлю політичної та економічної організації для розвинутих країн Заходу та ідеалом для суспільств, які прагнуть максимально реалізувати свої можливості у боротьбі за гідність людини [315].

«Можливо, — писав Фукуяма, — те, що ми спостерігаємо, це не просто кінець холодної війни або своєрідного періоду повоєнної історії, а кінець історії як такої; це означає кінцевий пункт ідеологічної еволюції людини і перетворення західної ліберальної демократії на універсальну, завершальну форму державного управління людства. Це не означає, що журналу «Foreign affairs» нічим буде заповнювати свої сторінки щорічних оглядів міжнародних відносин, бо перемога лібералізму відбулася передусім у сфері ідей чи свідомості і поки що не завершена в реальному чи матеріальному світі. Однак є вагомі причини вважати, що в кінцевому підсумку саме цей ідеал буде управляти матеріальним світом» [284, с. 23]. На думку Фукуяма, існує чотири рівні, на яких відбувається розвиток демократії. Кожен із них потребує відповідного аналізу.

Рівень 1. Ідеологія — нормативні переконання про правильність і неправильність демократичних інститутів і ринкових структур, на які вони спираються. Демократичні суспільства не можуть існувати упродовж тривалого часу, якщо люди не вірять, що демократія є для них найкращою формою правління. З іншого боку, навіть якщо в су-

пільстві поширена віра в демократичні ідеали, на практиці таке суспільство може виявитися нездатним створити реально діючі демократичні інститути. Зміна ставлення до демократичних інститутів і сприйняття легітимності демократії на ідеологічному рівні можуть відбутися зовсім несподівано. Саме така зміна, сприятлива для демократії і ринку, відбулася у світі за останні 15 років.

Рівень 2. Інститути — сфера, що охоплює конституції, судові, партійні системи, ринкові структури тощо. Інститути змінюються не так швидко, як ідеї, що стосуються легітимності, але ними можна маніпулювати за допомогою державної політики. Це той рівень, на якому останнім часом відбувалася політична боротьба, коли нові демократичні держави за допомогою тих, що раніше виникли, прагнули приватизувати державні підприємства, творити нові конституції, консолідувати партії та ін.

Рівень 3. Громадянське суспільство. Передбачає розвинуті економічні, культурні, правові й політичні відносини, незалежність громадян від держави й одночасно взаємодію з нею. Наявність громадянського суспільства неможлива без вільних рівноправних громадян. Його структури оформляються ще повільніше, ніж політичні інститути. Вони менше піддаються маніпулюванню з боку державної політики і часто перебувають у зворотному відношенні до державної влади, посилюючись із відступом держави і послаблюючись — з її наступом.

Рівень 4. Культура — глибинний рівень, що вбирає такі явища, як релігія, моральні цінності, етнічна свідомість, структура сім'ї та ін. Подібно до того як демократичні інститути базуються на громадянському суспільстві, всі вони мають передумови на рівні культури. Хоча політична культура й піддається впливу подій, що відбуваються на трьох верхніх рівнях, зміни на рівні культури найповільніші.

Стаття Ф. Фукуяма «Кінець історії» слугувала приводом для інтелектуальних полемік другої половини ХХ ст. Реагуючи на неї, політолог П. Асснер писав: «Фукуяма визначає, що війна і бідність продовжують існувати поза межами Заходу, але намагається відкинути цей факт як такий, що не має особливого значення, оскільки не стосується великих розвинутих націй, які виходять з історії. Але чи може історія залишатися незаторкненою цим самим? Або скажемо інакше: хіба ми не отримуємо все численніші свідчення того, як зростає нетерпимість, що провокується зіткненням культур і перенаселенням планети? І хіба ці конфлікти не пов'язані з внутрішньою напруженістю: на економічному рівні — в періоди криз; на політичному рівні — внаслідок перенаселеності та боротьби за життєвий

простір, що збільшують можливість появи могутньої, можливо, тоталітарної держави; нарешті, що найважливіше, в душах людей, де може знову поселитися жадоба до абсолютів і колективності, насилля та ієрархії» [285, с. 8—9].

Своїм критикам Ф. Фукуяма наводив такий аргумент: «коли я говорю “врешті-решт”, то період часу, який я маю на увазі, може означати кілька поколінь або й кілька десятків поколінь». І далі він посилається на Гегеля, який проголосив «кінець історії» ще в 1806 році, коли Європою правив Наполеон. Взявши за основу своєї концепції означений вислів німецького мислителя, Фукуяма переносить його у кінець ХХ ст., оскільки вважає, що «протягом ще майже 200 років покоління людей продовжували фіксувати масу справ, які зазвичай називають історією» [285, с. 11—12]. На користь непередбачуваності поступу історії, критикуючи Фукуяму, висловився й німецький історик Г. Гіммельфарб: «Містер Фукуяма лише в останній частині своєї праці приходиться до думки про те, що релігія, націоналізм, расові належності та етнічні відмінності можуть зайняти місце “ідеологічних конкурентів” ліберальної демократії, хоча й тоді він відкидає їх як несерйозних конкурентів, тому що вони не мають “універсального значення”. Однак саме в цьому й полягає вся справа» [36, с. 35].

Ідею «кінця історії» можна розглядати по-різному: як наукове обґрунтування прагнення адептів західної цивілізації до світового панування або «не лише в парадигмі суто лінійного часу, а й на засадах циклічної концепції, як початок нового глобального соціального циклу» [176, с. 152]. Стосовно оптимістичного прагнення Ф. Фукуями до ідеалізації однорідного планетарного ліберально-демократичного суспільства за західним зразком Т. Кремень цілком слушно зауважує: «Оптимізм Фукуями зрозумілий і має тверду основу. Але діалектика існує для того, щоб протиставляти одним силам інші. Ніяка однорідна система не має достатньої стабільності, вона вразлива як зовні, так і всередині. Тільки багате внутрішнє розмаїття реально підтримує систему в динамічній рівновазі» [153, с. 131].

Американський юрист і економіст Роберт Бертран Райх у 1992 р. підготував фундаментальне дослідження «Труд націй. Готуючись до капіталізму ХХІ століття», в якому піддав кардинальному перегляду концепцію національного господарства. За його переконанням, в епоху інформаційної економіки та активної експансії національних компаній за межі країн їх виникнення неможливо окреслити рамки національного господарства, оцінити збалансованість торговельних і платіжних операцій. Р. Райх глибоко проаналі-

зував процес деструкції традиційних відносин власності та форм контролю в умовах, коли інформаційні й освітні послуги, які за нишніх умов становлять важливу частку суспільного багатства, стають невіддільними від активної особистості. Він показує соціальні, психологічні та юридичні проблеми, що можуть виникнути в найближчому майбутньому внаслідок дисиміляції власності й формування нових соціальних груп за ознакою можливості та здатності доступу людей до інформації і знань.

Стосовно підприємств, які займаються випуском високовартісної продукції й організовані за принципом мережових структур, централізована концентрація власності й контроль «зверху донизу» неможливі. Влада й багатство опиняються в руках тих, хто більше за інших володіє навичками, пов'язаними з виявленням нових проблем та їх розв'язанням. Завдяки розвитку телекомунікацій планета стає все меншою й меншою: «У 1988 році у світі нараховувалось близько 17 000 міжнародних телефонних мереж, якими здійснювався миттєвий обмін конструкторськими кресленнями, відеозображеннями й даними між особами, які, знаходячись на різних континентах, об'єднують свої зусилля. При цьому такі нитки глобальної павутини, що складається, залишаються практично невидимими і тому контролю часто не піддаються» [234, с. 510].

Деякі держави все ще намагаються перешкоджати потокові знань і грошей через свої національні кордони, однак такі спроби все частіше виявляються марними. В економіці, що не залежить від великомасштабного виробництва, дедалі менше й менше продуктів наділені чіткою національною належністю. Великі обсяги продукції можна успішно виробляти в різних місцях, а потім в найрізноманітніших комбінаціях поставляти в усі точки світу. Інтелектуальний і фінансовий капітал може надходити з будь-якого джерела.

У 1990-ті роки американський політик і політолог Генрі Кіссінджер у працях «Дипломатія» (1994), «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» (2002) [136; 137] та інших обґрунтував концепцію «нового світового порядку». У цій концепції він стверджує, що міжнародна система ХХІ ст. буде позначена суперечністю: на світ чекають пов'язана із проблемою етнічних уламків дезінтегрованих імперій фрагментація і зростаюча глобалізація. У глобалізованому світі інформація циркулюватиме миттєво. На поверхню спливають такі проблеми як поширення ядерних технологій, руйнування довкілля, демографічний вибух й економічна взаємозалежність, розв'язання яких можливе тільки у світовому масштабі. Новий світовий порядок, на думку Кіссінджера, визначатимуть шість головних

носіїв могутності, відносини між якими зумовлюватимуть у майбутньому суперечності глобального характеру.

1. США як наймогутніша держава. Відносна військова могутність Сполучених Штатів буде поступово знижуватися. Відсутність чітко означеного супротивника породить тиск зсередини, щоб переключити ресурси на виконання інших першочергових завдань, не пов'язаних з оборонною сферою — цей процес уже почався. Коли загроза більше не матиме універсального характеру і кожна країна оцінюватиме небезпеки з погляду власних національних інтересів, ті суспільства, що перебували під захистом Америки, будуть змушені взяти на себе більшу частку відповідальності за свою безпеку. Функціонування нової міжнародної системи сприятиме рівновазі навіть у військовій сфері, хоча для досягнення цього можуть знадобитися десятиліття. Ще чіткіше ці тенденції проявляться в економічній сфері, де американська перевага вже відходить у минуле, — кидає виклик Сполученим Штатам стало безпечніше. Узгодження різних цінностей і найрізноманітнішого історичного досвіду порівнюваних з Америкою за значущістю країн буде для неї новим явищем, великомасштабним відходом від ізоляціонізму попереднього сторіччя і гегемонії де-факто часів «холодної війни».

2. Європа, яка виковуватиме більшу єдність. У цій частині світу, де були сформульовані концепції держави-нації, суверенітету й рівноваги сил, функціонувала система одночасного існування безлічі держав. Жодна з них не стала сильною настільки, щоб очолити новий міжнародний порядок. Звідси спроби компенсувати їхню відносну слабкість створенням об'єднаної Європи. Якби навіть вони процвітали, в них немає апробованих моделей діяльності об'єднаної Європи на світовій арені, оскільки такого політичного організму ще ніколи не було.

3. Китай, що має найбільшу висхідну траєкторію розвитку. Ця країна виявилася віч-на-віч із новим для неї світовим порядком. До початку XIX ст. Китай ніколи не мав сусіда, спроможного заперечити його переваги, і навіть не думав про те, що така держава можлива. Китай вважав нижче своєї гідності направляти послів за кордон, не гребував використовувати варварів із далеких країн для розгрому варварів із сусідніх. Це була стратегія на випадок надзвичайних обставин, а не повсякденно функціонуюча система на зразок європейської рівноваги, тому вона не породила характерного для Європи постійного дипломатичного механізму. Після того як Китай у XIX ст. опинився в принизливому становищі об'єкта європейського колоніалізму, він лише недавно — по закінченні Другої світової війни — увійшов у багатополосний світ, що є безпрецедентним у його історії.

4. Японія — багата й водночас млява країна. Відгородившись від зовнішнього світу, вона пишалася своїми звичаями, підтримувала свою військову традицію у війнах і засновувала внутрішній устрій на переконаності, що японська культура несприйнятлива до іноземного впливу. Звідси походила впевненість, що зумовлений Другою світовою війною американський вплив на Японію неминуче похитнеться. Японія обов'язково стане чутливішою до рівноваги сил в Азії, ніж Америка. Китай, Корея і Південно-Східна Азія набудуть для неї іншого значення, і це стане імпульсом для більш автономної і більш орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики.

5. Росія — «хисткий гігант». Російська імперія завжди відіграла значну роль у європейській рівновазі, а духовно ніколи не була частиною Європи. Вона рідко виявляла почуття міри; нашоухуючись на протидію, занурювалася в стан похмурого обурення. Упродовж значної частини своєї історії Росія була річчю в собі в пошуках самореалізації. Посткомуністична Європа змушена буде віддати багато енергії переосмисленню власної сутності. Чи буде вона прагнути до відновлення свого історичного ритму і втраченої енергії? Чи перемістить вона центр ваги на схід і почне брати активнішу участь в азіатській дипломатії? Виходячи з яких принципів і яких методів реагуватиме на смути поблизу своїх кордонів, особливо на мінливо-неспокойному Середньому Сході? Росія завжди буде невід'ємною складовою частиною світового порядку і водночас, через неминучі потрясіння, що є наслідком відповідей на поставлені питання, потенційно таїтиме для нього загрозу.

6. Індія, що перетворюється на провідну державу Південної Азії. Поглинена боротьбою за забезпечення продуктами харчування численного населення, вона під час «холодної війни» була учасницею руху неприєднання. Але вона ще повинна обрати співвідносну із власною самосвідомістю роль у міжнародній політиці.

Жоден із центрів сили не має досвіду існування в межах нової системи. Ще ніколи новий світовий порядок не створювався на базі настільки різноманітних уявлень у настільки глобальних масштабах. Ніколи не існувало порядку, здатного поєднати атрибути історичних систем рівноваги сил із загальносвітовим демократичним мисленням, зі стрімким розвитком сучасних технологій. Новий порядок повинні будувати державні діячі, які представляють зовсім різні культури. Вони керують бюрократичними системами такої складності, що найчастіше їхня енергія більшою мірою йде на приведення в дію адміністративної машини, а не на визначення мети. Вони домоглися високого становища завдяки якостям, що не зав-

жди потрібні для управління, а ще менше годяться для створення міжнародного порядку. При цьому єдина діюча модель багатодержавної системи була створена західними суспільствами, і багато хто з учасників міжнародного порядку її може відкинути.

У праці «Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті» (2015) Г. Кіссінджер зауважує: «Відбудова міжнародної системи є основним завданням державців у наш час. Розплатою за невиконання цього завдання стане не так велика війна між державами (хоч у деяких регіонах вона не виключена), як розвиток сфер впливу, визначених відмінними локальними структурами та формами управління, наприклад вестфальська модель проти радикальної ісламістської версії. Поблизу власних кордонів кожна сфера матиме спокусу випробувати свої сили проти інших суб'єктів порядку, які вважатимуться нелегітимними. Вони будуть об'єднані мережами миттєвої комунікації та постійно зіштовхуватимуться одні з одними. Згодом напруженість цього процесу буде вироджуватися в маневрування заради статусу або переваг у континентальному масштабі або навіть у всьому світі. Боротьба між регіонами може виявитись ще виснажливішою, ніж була боротьба між народами» [138, с. 296—297].

У другій половині ХХ ст. з'явилася низка концептуальних підходів західних учених, у яких запропоновано критичне осмислення перспектив подальшого розвитку капіталізму. Пітер Друкер у праці «Посткапіталістичне суспільство» (1995) обґрунтував концепцію подолання традиційного капіталізму й формування нової системи цінностей сучасної людини, а також висловив думку про те, що знання стають основним ресурсом людства і стимулюють нові процеси в суспільно-політичній сфері.

Проаналізувавши тенденцію до зростання продуктивності праці за умови капіталізму, Друкер дійшов висновку, що революція в цій сфері практично закінчилась. Значення має лише підвищення продуктивності праці людей, не зайнятих фізичною працею. А для цього необхідне застосування знання до знання. Таку зміну ролі знання, на його думку, треба розглядати як революцію у сфері управління. Час загального, універсального знання вже минув. Знання стають глибоко спеціалізованими: «Те, що ми тепер називаємо знанням, щогодини доводить свою значущість і перевіряється на практиці. Знання сьогодні — це інформація, яка має практичну цінність, служить для одержання конкретних результатів. Причому результати проявляються поза людиною — у суспільстві, економіці чи в розвитку самого знання» [101, с. 99]. За таких умов

потрібен перехід від загального знання до комплексу спеціалізованих знань, що перетворює знання на силу, здатну створити нове суспільство, яке має ґрунтуватися на знанні, організованому у вигляді спеціалізованих дисциплін. Їх провідниками повинні бути люди, які володіють знаннями в різних сферах. Саме в цьому полягає сила й ефективність знання.

Директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету (США) Самуель Гантінгтон, застосувавши цивілізаційний підхід до вивчення історії людства і міжнародної політики, біля витоків якого стояли західні мислителі О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Тойнбі, у книзі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996) висунув концепцію подальшого світового розвитку.

За нових історичних умов, на його думку, світова політика вступає в нову фазу. Джерелом конфлікту в новому світі будуть не ідеологія чи економіка, а розмежування всередині людства, суперечності у сфері культури. В основі прогнозу С. Гантінгтона — геостратегічна концепція конфлікту — взаємодії восьми головних цивілізацій: західної, конфуціанської, японської, ісламської, хінді, слов'янсько-православної, латиноамериканської, африканської; міжнародна політика із закінченням «холодної війни» виходить із західної фази, її центральним елементом стає взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаційними спільнотами. Відповідно найгостріші конфлікти у глобальній політиці траплятимуться між націями та групами країн різних цивілізацій. У світі домінуватиме зіткнення цивілізацій.

Боротьба між Заходом і радянським блоком тривала більше 50 років. У ній західна цивілізація значно зміцнилася й довела свою пріоритетну роль у світовому розвитку. А постіндустріальне суспільство одержало подальші можливості вдосконалення. Характеризуючи сучасний світоустрій, Гантінгтон наводить перелік найголовніших типологічних ознак Заходу, які вирізняють його серед іншого світу: 1) класична антична спадщина; 2) філософські та догматичні засади західних християнських деномінацій; 3) латинська мова як лінгвістичний фундамент багатомовної західної цивілізації; 4) відокремленість духовно-релігійної влади від світської; 5) верховенство права; 6) суспільний плюралізм і громадянське суспільство; 7) феномен представницьких органів; 8) індивідуалізм як традиція автономної людської особистості.

Комбінація цих здобутків — виняткове надбання Заходу. Західна цивілізація цінна не тому, що універсальна, а тому, що унікальна. Щодо цього С. Гантінгтон наголошує: «Для Заходу настав час позбу-

тися ілюзії про універсальність його культури і заходитися нарощувати силу, згуртованість і життєздатність своєї власної цивілізації у світі інших цивілізацій» [180, с. 52—53]. Заходів за нинішніх умов загрожує небезпека, оскільки він як зріла цивілізація втратив економічний і демографічний динамізм, необхідні для того, щоб диктувати свою волю іншим суспільствам. Вплив західної культури і кількість англосовітського населення у світі зменшується, тому важливим є окреслення меж Заходу, а також закриття входу в НАТО країнам, що історично є переважно мусульманськими або православними.

Американський учений Лестер Туроу в праці «Майбутнє капіталізму. Як економіка сьогодення формує світ завтрашній» (1996) дослідив моральні й етичні засади сучасного суспільства. Формування сучасного світу відбувається під впливом чотирьох фундаментальних процесів: краху комуністичних режимів наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років; утвердження в розвинутих країнах економіки, заснованої на інформації та знаннях; демографічних змін, серед яких особливо відчутне старіння населення; глобалізації господарських процесів.

Нинішня епоха, на думку Л. Туроу, є епохою глобальних трансформацій традиційного капіталізму — зміни характеру трудових відносин, ліквідації традиційної капіталістичної приватної власності, домінування інформації як виробничого ресурсу, зміни ролі ринкової інфраструктури та ін. Цінності вже не прищеплюються і не будуть прищеплюватися ні сім'єю, ні церквою, ні іншими суспільними інститутами. Їх навіюють і будуть нав'язувати телебачення та інші електронні медіа. «Капіталістична культура і телевізійна культура ідеально підходять одна одній, оскільки зайняті виробництвом грошей, однак їхні цінності — не гармонійні. Одна повинна бути спрямована в майбутнє, інша не бачить його таким, щоб заради нього приносити жертви сьогодні». На думку вченого, контролювати поведінку людини, підпорядковуючи її діяльність викликам майбутнього практично неможливо. «Сучасні електронні технології сприяють радикальному індивідуалізму, масова культура контролює національних лідерів значно більше, ніж національні лідери управляють нею. Електронні засоби масової інформації змінюють систему цінностей, а вони змінять природу суспільства» [273, с. 221—222].

Англійський учений Чарлз Хенді у книзі «Жадаючий дух. За межею капіталізму: Пошук мети в сучасному світі» (1997) порушив важливі питання, які визначили напрями розвитку корпорацій у ХХІ ст. Він розглядає обмеженість можливостей, що їх надає ринкове господарство, й умовність поняття «економічна ефективність». Подолан-

ня традиційного капіталістичного суспільства Ч. Хенді пов'язує з формуванням нового типу відносин всередині колективів — від окремої компанії до держави. За його спостереженнями, економічне зростання має межі не тільки фізичні чи екологічні, а й психологічні та філософські. Гроші — необхідна, але недостатня умова щастя людини. А якщо це так, то більша їх кількість не зробить життя щасливішим за хорошого матеріального забезпечення. Те ж саме стосується й економічної ефективності. «Доводиться визнати,— зазначає Ч. Хенді, — що ефективність може мати вирішальне значення для існування суспільства, але в результаті ні вона, ні економічна модель, до якої вона належить, не можуть задовольнити духовний голод людства, відповісти на питання про сенс життя. Можливо, нам доведеться більше часу та сил віддавати діяльності поза економічною сферою, активності, мотивованої не прагненням до ефективності, а бажанням досягти внутрішнього задоволення та гідності. У такій системі цінностей гроші й ринок відійдуть на другий план» [290, с. 179].

Капіталізм повинен у сучасних умовах виконати свою істинну роль — філософії, покликаної забезпечити засоби для людського життя. Якщо в комунізмі була визначальна мета, але не було механізму її досягнення, то в капіталізмі є механізм, але немає загальної мети. У перспективі його треба розглядати як механізм, що дає змогу кожному індивіду самостійно ставити собі мету. За цих умов переконання, що гроші є лише засобом, а не метою, слугувало б не обмеженню, а звільненню особистості. «Капіталізм, яких би успіхів він не досяг, ніколи сам по собі не дає вичерпної відповіді на питання: для чого ми живемо? Ми можемо шукати вихід або в розробці більш досконалих теорій управління, які беруть у розрахунок як межі можливостей людини, так і її потенціал, або у створенні нової економіки, яка враховує реальну цінність предмета, а не тільки його вартість» [290, с. 180]. Урядам не під силу подолати стихію капіталізму, це можуть зробити люди. Щоб ринок став слугою, а не господарем, знадобиться колективна воля більшості. А для цього людям треба усвідомити, хто вони, для чого живуть і чого чекають від життя.

Наприкінці ХХ ст. своєрідну спробу довгострокового прогнозування глобалізації світу здійснив *Олександр Панарін*. Формулюючи свою концепцію в рамках глобального політичного прогнозування у працях «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в ХХІ столітті» (1998), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Стратегічна нестабільність ХХІ століття» (2003), він зазначає, що прогнозування глобалізації як процедура «відкриття нових форм людського існування, організації і

самоорганізації окремих суспільств» є відкриттям «якісно нових станів сучасного взаємопов'язаного світу» [205, с. 10].

Основну увагу О. Панарін звертає на асиметричність процесів глобалізації. Нерівномірність розвитку різних країн у єдиному просторі глобального світу пов'язана із застосуванням інформаційних, фінансово-економічних, політичних і воєнних технологій як засобів підриву національного суверенітету в питаннях, які заторкують основи існування людей, їх щоденну забезпеченість і безпеку. Таку роль виконують маніпуляції з плаваючими валютними курсами; політичний вплив на поведінку місцевих владних та інтелектуальних еліт, етнічних груп, лідерів, які приймають рішення; поширення месіанськи налаштованими представниками еліти високорозвинутих країн ідеології типу «навздогінного розвитку», призначеної для формування стереотипів меншовартості у незахідних країн.

Найважливіше завдання глобальної політичної прогностики — «сформувати картину не закритого, а відкритого майбутнього, в якому попередні об'єкти чужої політичної волі отримують шанс стати самодіяльними суб'єктами» [205, с. 15]. Наповнюючи розуміння цього завдання філософсько-політичним змістом, О. Панарін зазначає, що політичне прогнозування належить до жанру хронополітики, пов'язаної з владним проектуванням, розподілом і перерозподілом суспільного часу, на відміну від геополітики, яка здійснює аналогічні операції стосовно простору. Геополітична домінанта, пов'язана з перерозподілом простору, настає тоді, коли занепадає хронополітика, спрямована на ефективне проектування майбутнього. Відкриття якісно іншого майбутнього знецінює боротьбу за простір, яка стає маргінальним заняттям, і її засуджують як варварство: хронополітика пов'язана з *інтенсивним розвитком*, геополітика — з *екстенсивним*. Бувають миттєвості у житті людства, коли запропонувати йому новий проект майбутнього, повернути віру в історію — значить позбавити його спокус нових геополітичних перерозподілів світу. Можливо, сьогодні людство переживає саме таку мить» [205, с. 16].

У концепції глобального політичного прогнозування привертають увагу принципи для розвитку стратегічного прогнозування в межах пострадянського геополітичного простору проблеми. Зосередження на них дасть змогу «відчутти проблемне поле переднього краю науки».

1. Важливим складником концепції О. Панаріна є припущення, що на сучасному етапі провідним організатором прогностичних зусиль буде виступати не експериментальна наука, а культура як сукупність вірувань і норм, традицій і цінностей. Будь-які факти і де-

термінації зовнішнього світу діють на людину не безпосередньо, а тільки через посередництво культури. Прогнозистові треба особливо роздивлятися культуру як сферу, що генерує ціннісні значення суспільних фактів і подій, створює програми суспільних дій. Культурологічний трансценденталізм є методологічною зброєю прогностики, способом розпізнавання потенційних значень можливих фактів як чинників майбутніх дій або бездіяльності.

2. На думку О. Панаріна, ключову роль у стратегічному політичному прогнозуванні в найближчі десятиліття відіграватиме діалектика «виклику—відповіді», оскільки в останнє десятиліття ХХ ст. однополюсний світ, уособлюваний США як державою-гегемоном, кидає виклик будь-якій по-справжньому суверенній державі. Однополярна система — спосіб продукування світу, якого ніколи ще не було. Основним його завданням є демонтаж великих держав, які не вписуються в однополярну систему, тому що зберігають здатність обстоювати свій національний суверенітет або принаймні обмежувати гегемоністські плани та реальні дії. Основним суб'єктом, здатним відповісти на цей виклик, О. Панарін вважає Росію: «Я переконаний, що не тільки все ХХ століття, а й перша чверть ХХІ століття становить собою розгортання драми, зав'язку якій поклала Перша світова війна. Перша світова війна створила передумови Другої світової війни, бо йшлося про одне й те ж німецьке питання і пов'язану з ним стратегічну логіку. Друга світова війна, у свою чергу, заклала передумови «холодної війни», що завершилась загибеллю СРСР і дестабілізацією Росії. Нинішнє становище Росії є значно драматичнішим і загрозово нестійкішим, ніж становище Німеччини після Версалу. А значить, світова драма, початковим актом якої постала Перша світова війна, не є завершеною: її заключні акти буде спостерігати покоління першої чверті ХХІ століття» [185, с. 59]. Розгадка довгострокової історичної програми, закладеної Першою світовою війною, належить до найгостріших проблем теорії глобального політичного прогнозування.

3. Альтернативу нинішнього стану людської цивілізації О. Панарін вбачає у двох основних домінантах: а) пошуки постеконімічної цивілізації, покликаної повернути людству «першість духу над матерією», цінностей над інтересами, вищого над нижчим. Подолання вселенського руйнівного споживацького типу особистості відбуватиметься на основі нової «духовно-релігійної реформації», джерелом якої вірогідно стане індоевропейський синтез, що поєднає в собі насамперед православ'я та індуїзм; б) подолання економіки й цивілізації сурогатів через пошуки натуральної цивілізації, що спиратиметься на плоди землі, праці та капіталу. На цій основі

О. Панарін робить висновок: «Демократично усвідомлена глобалізація означає демонополізацію попередніх систем і підключення нових учасників прийняття рішень. Ці нові учасники привнесуть у скарбничку глобального світу свою ініціативу та свої ресурси і тим самим зроблять його більш гнучким, динамічним, більш оснащеним. Стосовно різних сфер діяльності й підсистем глобального світу належить розробити свої антимонопольні механізми і процедури, які виключають можливість присвоєння переваг глобалізації тими, хто сьогодні самоутверджується в ролі гегемонів» [205, с. 329].

Інший прогнозіст Ігор Бестужев-Лада систематизував ідейний і практичний потенціал прогнозування перспектив переходу людства до принципово іншої цивілізації й обґрунтував особливості її формування і розвитку в науково-публіцистичному дослідженні «Альтернативна цивілізація» (1998). Систематизуючи ідеї щодо «альтернативної цивілізації», він виходить з того, що людський розум ніколи й ні за яких умов не може змиритися з невідворотністю будь-якої катастрофи — тим більше глобальної. Проаналізував він і складники формули, що характеризує альтернативну цивілізацію як низькоенергетичну, високостійку, екологічно чисту, повністю демілітаризовану та істинно людяну.

1. Низькозатратна енергетика. Людство має якомога швидше відмовитись від звички покладатися на нафту, газ, вугілля як дешеві енергоносії, оскільки їх запаси не безмежні. Те ж саме стосується атому, який після аварії на Чорнобильській АЕС засвідчив небезпечність для довкілля й життя людини. Основою енергозабезпечення в найближчому майбутньому має стати «енергетика, що мінімально забруднює природне довкілля, надійно забезпечена автоматично відтворюваними ресурсами, здатна гарантувати достатньо високі рівень і якість життя людей на безкінечно далеку перспективу» [14, с. 81—82]. До перспективних джерел альтернативного енергозабезпечення І. Бестужев-Лада відносить: геліоенергетику (трансляція енергії сонця з ближнього космосу мікрохвильовими передавачами, використання сонячних батарей); гідроенергетику (міні-гідроелектрогенератори, що працюють при незначних перепадах рівня води, припливні гідроелектростанції, хвильові електростанції); вітроенергетику (вітрові, циклонні, тропопаузні та інші електростанції); геоенергетику (геотермальні електротеплоцентрали, електростанції з використанням температурних перепадів).

2. Висока стійкість. Вона пов'язана із системою глобальних, регіональних і локальних балансів. Йдеться про паливно-енергетичний, матеріально-сировинний, продовольчий, транспортний,

торговельний, екологічний, демографічний, комунікаційний, економічний, житловий, освітній, військовий та ін. Завдання альтернативної цивілізації має зводитися «до відновлення порушених балансів на якісно новому рівні (оскільки повернення до статус-кво неможливе), до зміни розпочатої “дисбалансизації”, погубельної для природи і людства, рятівною “ребалансизацією”, яка дасть змогу встановити рівновагу, надати подальшому розвитку цивілізації стійкого характеру» [14, с. 84].

3. Екологічна чистота. Означає відновлення рівноваги між людським суспільством і природою. Втрачену рівновагу І. Бестужев-Лада характеризує так: «Нерозумна грудна дитина напала на свою матір-годувальницю, прагнучи урвати більше того, що їй відпущено долею. І добилася, що в матері стало пропадати молоко» [14, с. 129]. За цією метафорою приховані вісім глобальних екологічних проблем людства («вісім коней Апокаліпсису», як їх називає І. Бестужев-Лада): 1) забруднення атмосфери; 2) забруднення водного середовища; 3) забруднення ландшафтів, в т. ч. ерозія ґрунтів; 4) радіаційне забруднення; 5) теплове забруднення; 6) шумове забруднення; 7) хімічне (хімікатне) забруднення продуктів споживання; 8) забруднення земної поверхні.

Людству, щоб подолати втрачену рівновагу, важливо вийти із протиприродного стану й перейти до природного. Для цього необхідно насамперед перейти на цілком безвідходне виробництво і неухильно виконувати правила екологічної етики, добropорядного ставлення до природи (а також при збереженні достатньо високого рівня і якості життя) скинути «баласт псевдопотреб», відмовитися від усього зайвого й послабити завдяки цьому індустріальне навантаження на природне середовище. До псевдопотреб, від яких конче необхідно відмовитися — гонка озброєнь, мілітаризм, насилля над народами та особистістю; анахронічні форми реалізації комунікаційних потреб; переїдання, надмірне використання лікарських препаратів на хімічній основі; придбання непотрібних, нефункціональних речей; споживання нікотину, наркотичних речовин.

4. Цілковита демілітаризація. В останнє десятиліття почали складатися умови, сприятливі для започаткування всезагального роззброєння. Після 1991 року утримувати збройні сили попереднього зразка немає необхідності ні «першому», ні «другому», ні «третьому» світові. «Першому» — нема від кого оборонятися, «другому» — нема необхідності нападати, «третьому» — тому що напад підриває й економіку держав, а оборона неможлива при зіткненні із силами світового співтовариства навіть для порівняно могутньої армії.

Масштабному остаточному роззброєнню перешкоджають: наявність агресивних військово-політичних режимів; небезпека міжусобних воєн в умовах розпаду імперій; поява внутрішньодержавних, міжнародних мафіозних і терористичних угруповань. Подолання цих перешкод на шляху до всезагального роззброєння можливе через: 1) формування світових законодавчих органів, основу діяльності яких мають становити Генеральна Асамблея ООН і принцип консенсусу; 2) утворення світового уряду на основі Ради Безпеки ООН та інституцій типу ЮНЕСКО, Міжнародного валютного фонду, Всесвітньої організації здоров'я та ін.; 3) надання відповідних повноважень і прерогатив Міжнародному суду.

5. Істинна людяність. «Жодні якісні характеристики не допоможуть сучасному людству перейти із царства грядущої смерті в царство безмежно радісного життя, якщо опустити найважливішу з них — істинну людяність», — стверджує І. Бестужев-Лада [14, с. 220]. Шлях до її утвердження лежить через розвиток освіти, культури і подолання антикультури. Альтернативна цивілізація покликана сформувавши розгалужену систему дошкільної освіти і виховання з глибоким вивченням основ етики, норм поведінки, людських відносин; естетики, яка розвиває почуття прекрасного; навичок фізичної і розумової праці; фізичної культури; природознавства; суспільствознавства та ін. Навчання і виховання в середній школі мають полягати в пошуку своїх схильностей і здібностей, таланту, покликання. Треба вчитися бути громадянином, заробляти й раціонально витратити гроші.

Система освіти з 14—15 до 18—20 років не обов'язково повинна бути однаковою для всіх. Для абсолютної більшості достатньо буде дворічного або трирічного базового курсу, а потім приблизно стільки ж переддипломної практики за місцем майбутньої роботи зі задачею обов'язкових кваліфікаційних мінімумів і з підготовкою реальної дипломної роботи. Для майбутніх «теоретиків» потрібні будуть ще два роки магістратури, а для деяких (майбутні лікарі, вчені) — ще два роки докторантури. Все це має відбуватися на тлі ґрунтовної виробничої практики, постійного підвищення кваліфікації і періодичної перепідготовки, а також безперервної загальної самоосвіти. Вже сьогоднішня і майбутня освіта має розвиватися не заради диплома, а заради радості пізнання, потреби у знаннях, заради підготовки до самореалізації особистості.

Розвиток культури майбутнього залежатиме від поширення інфраструктури клубів за інтересами, де людина зможе забезпечити своє дозвілля й реалізувати свої здібності та культурні потреби. Така соціальна організація сприятиме подоланню мафіозно-кастових

структур, які об'єднуються довкола різноманітних творчих спілок колишнього СРСР. Головне, щоб така інфраструктура охопила суспільство й об'єднала зусилля творця і споживача культури на якісно новій основі. Щоб розвинути істинну культуру, треба всіляко боротися з різноманітними проявами антикультури. Одним із основних напрямів такої боротьби є денаркотизація суспільства — звільнення людей від нікотинової, алкогольної, опійної та іншої залежності. Іншим напрямом боротьби з антикультурою є демафізація суспільства, що означає подолання тіньової економіки, орієнтованої на прихованя надприбутків кримінальних угруповань. Існуюча цивілізація «має перетворитися на альтернативну на засадах істинної людяності» [14, с. 342].

Досить цікаві ідеї щодо майбутнього розвитку людства висловив Микола Амосов у працях «Розум, Людина, Суспільство, Майбутнє» (1994), «Роздуми» (2000), «Мій світогляд» (2003). Основу його концепції становить думка про стабільність біології людини, попри досягнення науково-технічного прогресу. Оскільки всі складні системи «типу живих» існують на компромісах, таким компромісом, апробованим в історії, є для людства капіталізм з демократією. Цей компроміс далекий від ідеалу, але все ж таки кращий за жорстокі альтернативи, якими постали «хвороби суспільства» — фашизм, комунізм, націоналізм, релігійний фанатизм.

Людство може вижити завдяки по-справжньому хорошій ідеології, яку можна розробити за допомогою комп'ютерів на основі вивчення «людини соціальної», вичленивши з неї біологічне начало й досконало дослідивши суспільні системи. Можливість раціонального створення відповідної людській біології ідеологічної системи М. Амосов ілюструє прикладом стійкості релігії: «Хай Бог придуманий, але він закарбований у нейронах мозку мільярдів людей, розтиражований у книгах і цим став таким же матеріальним, як природа чи техніка. Чому ж це трапилось? Чому придумана ідея доброго бога — Христа, Будди, Магомета — змогла поширитися, оволодіти розумом людей мирним шляхом, без насилля і перетворитися на реальну силу, що рухає історію? Чому комуністична утопія навіть за допомогою терору не зуміла пройти такий шлях? Пояснення тільки в «біологічності» ідеї доброго Бога. Значить, у генах більшості людей (не всіх!) є рецептори віри в добро, є потреба в ідеалі. На цьому ґрунті християнська релігія створила європейську цивілізацію, яка завоювала світ, якщо не прямо, то через ідеологію — «протестантську етику» — етику праці, бережливості й особистої ініціативи» [5, с. 114—115].

Природу людини перекреслити ідеями неможливо, а підправити вихованням реально, насамперед за допомогою освіти і втілення

основоположних позитивних цінностей людського буття, таких як сім'я, праця, особиста ініціатива. Суспільство має жити в умовах свободи, врегульованої моральними принципами, система влади — ґрунтуватися на демократії, яка б відповідала рівню культури і власності з обов'язковими змінюваністю лідерів і контролем. Усе це повинно підкріплюватися розвитком науки з пріоритетністю вивчення проблем людини, суспільства, екології. Реалізація ідеологій має стати продуктом самоорганізації, що передбачає своєрідний ланцюг зусиль: «лідер — вибір ідеї — одностайності — поширення — завоювання влади». Життєздатність консолідованих зусиль «підтверджується стійкістю, прогресом, значенням держав». Оптимум координат «визначається передісторією країни: вихідним рівнем економіки і культури, попередньою ідеологією, традиціями» [4, с. 10].

У своїх прогностичних міркуваннях М. Амосов стверджував, що в людях і способі життя не відбудеться значних змін, оскільки це пов'язано з неможливістю кардинально втрутитися в біологічну природу людини. Навіть якщо й щодо цього намітяться певні наукові підходи, матеріальні можливості не дозволять поширити їх настільки, щоб вплинути на життя всього людства. У соціальному складі населення багатих країн урізноманітниться праця та зміниться її характер. У бідних країнах ще довго людина буде дешевшою за машини, хоча завдяки поширенню освіти відсоток кваліфікованих робітників і спеціалістів може зрости у 2—3 рази. Релігія не зникне, а скоріше за все збереже свої позиції на сучасному рівні, оскільки існує біологічна потреба вірити, здатна протистояти скепсису матеріалізму.

Майбутнє, навіть віддалене, не обіцяє безконфліктності в суспільстві, не гарантує постійного соціального прогресу та оптимальної ідеології. «Недоліки Розуму наявні на всіх рівнях: у громадян, суспільностей і всього людства». Внаслідок цього виникатимуть «коливання і незбігання інтересів на всіх рівнях суспільних структур». Особливо небезпечними будуть бідні країни, «поки в них не сформується капітал і не інтегрується у світове господарство». Егоїзм, нестатки і пріоритет щодо найближчих цілей «можуть мобілізувати народи на авантюрні дії». Гарантією стабільності світу «слугуватимуть розвинуті країни з відпрацьованою ідеологією і високим рівнем Суспільного Розуму, здатного контролювати емоційні сплески громадян» [5, с. 160—161].

Основний висновок М. Амосова полягає в тому, що людство не загине, але для його збереження потрібна наполеглива праця. Усе це залежить від розвитку світу і від конкретних суспільств, оскільки розвиток кожного суспільства відбувається через колективну та інди-

видуальну творчість. Розум суспільства по-різному втілений у розумі громадян, що залежить від ідеології, державного устрою, рівня НТП й розвитку економіки. Насамперед він спрямований на управління громадянами і тільки через них впливає на все решта. Основними шкалами для компромісного вибору координат потрібної ідеології є: свобода — рівність; матеріальне — духовне; праця — розваги; суспільне — особисте (егоїзм — альтруїзм); терпимість — непримиренність; сучасне — майбутнє; Бог — матерія (віра — знання); загальнолюдські — групові цінності. За допомогою оптимізму, збалансованого в бік позитивних цінностей, руйнівні тенденції невдовзі повинні бути компенсовані охоронними — це зумовлено мінімальною розумністю, на яку варто сподіватися. Однак втрати у слабозвинутих країнах невідворотні. Можливо, будуть принесені в жертву сотні мільйонів життів, щоб спонукати всіх людей планети до економії, а багатих ще й до співпереживання.

Подальший розвиток людства М. Амосов пов'язує з «визріванням цивілізації», жорстокість у світі завдяки якому буде послаблюватися. «Люди стануть багатшими, освіченішими, а значить, гуманнішими, тобто більше будуть співпереживати одне одному. А тому маловірогідно, що нас може поглинути хвиля жорстокості. Хоча в окремих місцях планети навіть на тлі освіченого суспільства можуть виникнути захоплення доктринами та ідеологіями, які провокують розвиток жорстокості. Але це буде не тотальне ураження, не хвороба всього людства, а окремі прояви» [240]. Матеріальна й інтелектуальна нерівність поступово зникатимуть, демократичні норми не втратять привабливості; люди захочуть жити в умовах відносної рівності й мати права, тому що демократія є прямим результатом рівня освіти. Цінності XXI ст. не зміняться, демократія й надалі регулюватиме суспільство. Перспектива людства — соціально орієнтована держава, що є компромісом між змагальницьким суспільством, похідним від біологічної нерівності людей, і підвищенням гуманізму, похідним від розвитку освіти.

Американський політолог Джордж Фрідман — автор книг «Політична філософія Франкфуртської школи» (1981), «Грядуща війна з Японією» (1991), «Таємна війна Америки» (2004), «Наступні 10 років. 2011 — 2021» (2010), «Гарячі точки. Геополітика, криза і майбутнє світу» (2015) — у 2009 році видав провокаційну книгу «Наступні 100 років: прогноз на XXI століття». [283]. У цій книзі Фрідман всебічно обґрунтовує американоцентричну концепцію, згідно з якою на кінець XXI ст. припаде пік могутності США. Європа і Китай втратять своє значення. Росія розвалиться, не витримавши конку-

ренції. У новому геополітичному просторі з'являться інші серйозні гравці — Японія, Туреччина, Польща, Мексика. Попри сумнівність категоричних висновків, праця містить глибокий аналіз сучасних тенденцій, а також викликів, з якими може зіштовхнутися світ у найближчі десятиліття. Учений навіть пророкує третю світову війну, в якій США будуть боротися з коаліцією країн Східної Європи, Євразії та Далекого Сходу. США переможуть у ній завдяки новітнім військовим технологіям, розгорнутим у космічному просторі. Обґрунтовуючи свій прогноз на поточне століття, Дж. Фрідман висловлює багато сміливих передбачень, вартих того, щоб на них звернути увагу.

На думку Дж. Фрідмана, у XXI ст. буде більше війн, ніж у XX, однак їхні наслідки виявляться менш катастрофічними як через технологічні зміни, так і через характер геополітичних суперечностей. Можливий справжній економічний бум на основі нових джерел енергії, найефективнішою серед яких буде сонячна енергія, її добуватимуть у космосі й передаватимуть на Землю як мікрохвильове випромінювання. Людству в середині століття вдасться зупинити приріст населення за рахунок регулювання народжуваності, в тому числі й у слабозвинутих країнах. У другій половині століття втраять своє вирішальне значення багато чинників, які нині впливають на світовий розвиток: ісламський — внаслідок відсутності внутрішньої консолідації; китайський — внаслідок фінансово-економічних проблем і невідворотності політичної кризи; російський — внаслідок скорочення населення й ослаблення військової могутності; європейський — внаслідок нестійкого характеру інтеграційних процесів і суперечностей між основними державами.

Прямо протилежний — євроцентричний — погляд на майбутнє сформулював британський політолог, фахівець у галузі міжнародних відносин і геополітики Марк Леонард. У праці «Чому Європі буде належати XXI століття» (2005) він розвінчує американський погляд на Європу як на вмираючу реальність й аргументовано доводить, що вона спроможна змінити світ відповідно до її власних уявлень. Сила Європейського Союзу полягає в тому, що, «потрапивши одного разу до сфери його впливу, країни змінюються назавжди» [165, с. 9]. Повоєнна Європа допомогла подолати диктаторські режими в багатьох країнах і привела їх до демократії. Сила Європи діє упродовж тривалого часу і спрямована на забезпечення незворотності модернізаційних змін. Попри численні прорахунки європейських політиків, енергія і магнетизм Європи тримаються на соціальній демократії з її ліберальними цінностями. Європейський Союз скоріше посилює національну самобутність, аніж знищує її.

Він є своєрідним полем для об'єднання національних суверенітетів заради досягнення спільних цілей. Його діяльність М. Леонард визначає як «тиху революцію». На його думку, в основу європейського проекту «покладено прагнення перейти від світу, в якому панує політика з позиції сили, де “хто сильний, той і правий”, до співтовариства, заснованого на владі закону» [165, с. 65]. Запорукою успіху європейського співтовариства є добровільна і взаємовигідна співпраця. Упродовж кількох століть і до кінця XX ст. основним суб'єктом на міжнародній арені була національна держава. Наприкінці XXI ст. необхідною умовою досягнення успіху окремою державою буде членство в регіональному союзі.

Подією світового значення стала поява книги ізраїльського вченого Ювала-Ноя Харарі «Номо Деус. За лаштунками майбутнього» (2015) [289], у якій він запропонував своєрідний ескіз майбутнього людства, а також намагається з'ясувати, якими будуть суспільні відносини упродовж двох наступних століть і чи стане людина на рабом штучно створених інноваційних технологій, зокрема пристроїв зі штучним інтелектом.

Позитивно оцінюючи ситуацію в сучасному світі, Ю.-Н. Харарі зазначає: «Більшість людей не думає про це, однак за останні кілька десятиліть ми змогли взяти під контроль голод, чуму й війну. Звичайно, ці проблеми ще не подолані повністю, однак із безмежних і неконтрольованих сил вони трансформувалися у виклики, з якими реально впоратися» [289, с. 10]. Як наслідок такого стану: «Уперше в історії більше людей помирає від переїдання, аніж від недоїдання, дедалі більше помирає від старості, аніж від інфекційних хвороб і дедалі більше — через самогубства, аніж від дій солдатів, терористів і злочинців разом узятих. На початку XXI століття пересічний індивід із більшою ймовірністю помре від страв “Мак-Дональдса”, аніж від засухи, вірусу Ебола чи нападу Аль-Каїди» [289, с. 10]. Водночас людство ще досі продовжує боротися з іншими проблемами світового масштабу: «Як бути з тим, що мільярди людей намагаються вижити за менше ніж два долари на день? А як щодо тривалої кризи зі СНІД в Африці чи війн, які точаться в Сирії та Іраку?» [289, с. 11]. Однак за нинішнього технологічного розвитку людству загалом вдається взяти ситуацію під свій контроль.

Значні досягнення в боротьбі з проблемами, які супроводжували людство впродовж всієї його історії, відкрили широкі перспективи для цілеспрямованої діяльності: «Успіх підживлює амбіції, і наші останні досягнення підштовхують людство до формулювання ще амбітнішої мети. Забезпечуючи безпрецедентний рівень процві-

тання, здоров'я й гармонії і враховуючи наші останні результати й нинішні цінності, наступною метою людства, радше за все, буде безсмертя, щастя й божественність. Знизивши смертність від голоду, хвороб і насильства, ми націлимося на проблеми віку й навіть самої смерті. Урятувавши людей від безнадійної ницості, ми поставимо мету зробити їх позитивно щасливими. А піднявши людство над тваринним рівнем боротьби за існування, націлимося на те, щоб підняти людей до рівня богів і перетворити Homo sapiens на Homo deus» [289, с. 32].

Звертаючись до проблеми безсмертя, автор не вірить у пророцтва щодо її розв'язання у нинішньому столітті, однак вважає, що «війна проти смерті все ж залишиться головним проектом у наступному столітті» [289, с. 41], до неї приєднаються наукова спільнота та капіталістична економіка. Потім постануть і нові проблеми: «Якщо наука досягне значного прогресу у війні проти смерті, реальна боротьба з лабораторій переміститься до парламентів, судів і вулиць» [289, с. 42—43].

Щодо забезпечення щастя як колективного проекту Ю.-Н. Харарі зазначає: «Без урядового планування, економічних ресурсів і наукових досягнень індивіди не зможуть далеко зайти у своєму прагненні щастя» [289, с. 43]. На рівень людського щастя впливають: зниження дитячої смертності, підвищення сімейного добробуту, підвищення рівня забезпечення здоров'я, високооплачувана робота та ін. Щастя залежить не лише від цих чинників, зазвичай воно є недовготривалим — так уже влаштована людина. Для його забезпечення або відтворення використовують різноманітні стимулятори, антидепресанти, алкоголь, наркотики. За цих умов держава «сподівається регулювати біохімічне прагнення до щастя, відокремлюючи “погані” маніпуляції від “хороших»» [289, с. 57]. У ринковому суспільстві робити їй це нелегко, оскільки «щороку в дослідницьких лабораторіях університетів, фармацевтичних компаній і кримінальних організацій народжуються нові наркотики», які суттєво впливають на можливості державного регулювання. Своєю чергою, біохімічне прагнення до щастя прискорюється і, відповідно, «це змінює політичну боротьбу, суспільство й економіку, і стає дедалі важче утримувати його під контролем» [289, с. 57].

Людина як біологічна істота не пристосована еволюцією до постійного переживання приємностей, однак технологічні зміни можуть вирішально вплинути на її природу: «Ви можете сперечатися, добре це чи погано, однак, схоже, що другий величний проект ХХ століття — забезпечити глобальне щастя — міститиме в собі пе-

репроекування *Homo sapiens*, щоб вона могла задовольнятися нескінченною насолодою» [289, с. 60].

Характеризуючи божественність — третю складову частину майбутнього людства — вчений зауважує: «Удосконалення людей до рівня богів може відбутися трьома способами: через біоінженерію, розробку кіборгів і розробку неорганічних істот» [289, с. 61]. Страх перед можливими змінами людського ества вже присутній у нашому повсякденні, зупинити цей процес неможливо та й відбуватиметься він, скоріше за все, поступово, за сценарієм, відмінним від нинішніх фантастичних уявлень: «Поліпшення людини розумної буде поступовим історичним процесом, а не голлівудським апокаліпсисом». Цей процес спиратиметься на нові можливості й нові стандарти людського життя. «У прагненні до здоров'я, щастя й сили люди поступово змінять одну зі своїх здібностей, а потім другу і ще одну, допоки не перестануть бути людьми» [289, с. 68].

Представлені в цьому розділі футурологічні ідеї та концепції є лише частиною широкого спектру уявлень про майбутнє людини і людства. Їхній аналіз і систематизація ще чекають своїх дослідників.

У першому розділі використано матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: монографії «Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика (2006) [68]; підручнику «Політична думка ХХ — початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи» (Тема 5. «Постмодерні підходи до аналізу політики», у співавторстві з А. Гарбадин) [73]; навчальному посібнику «Політичне прогнозування» (2005, у співавторстві з І. Бутовською) [67]; статтях «Ab ovo: Друге народження ідеї модернізації або синтагма постмодернізації» (1999) [87], «Про відторгнуті від музики слова: до осягнення державно-правових поглядів Фрідріха Ніцше» (2002) [76], «Цінності епохи Постмодерну і розвиток соціально-гуманітарної освіти в Україні» (2002) [85], «Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки» (2004) [54], «Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття» (2005) [72], «Сидить старий, схиливши сиві скроні»: Про кольорові скельця постмодерного буття» (2006) [80], «Еволюція прогностики як системи наукових знань про майбутнє» (2007) [53], «Людина і суспільство в ситуації Постмодерну: філософсько-політичні детермінанти» (2010) [58], «Культура Постмодерну та її вплив на характер сучасних правовідносин» (2011) [56], «У пошуках майбутнього: до проблеми еволюції футурології як науки» (2017) [83].

2. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ФУТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

технікою, між гуманітарними й технічними дисциплінами. За умов значного ускладнення цивілізаційного і суспільного розвитку футурологічні знання набувають галузевої спеціалізації. Цей процес охопив освітню, економічну, правову, управлінську, військову та інші сфери. Значного розвитку набула літературна футурологія, про що свідчить поява численних фантастичних і антиутопічних творів, які продовжують процес, започаткований Г. Уеллсом, Є. Замятіним, О. Гакслі, М. Булгаковим, Дж. Орвеллом, А. Камю, В. Войновичем та іншими письменниками. Визначальною для цих зрушень була і ще довго залишатиметься сфера політики.

2.1. «ФАБРИКИ ДУМОК» У СИСТЕМІ ПІЗНАННЯ МАЙБУТЬОГО

Аналітичні центри з соціально-політичного прогнозування з'явилися в розвинутих західних країнах на початку ХХ ст. як університетські структури, що брали участь у розробці урядових програм, і як своєрідні інтелектуальні корпорації, що поєднали інноваційні наукові дослідження з політикою, започаткували соціогуманітарне моделювання. До таких інтелектуальних структур можна віднести Фонд імені Рассела Сейджа (Russel Sage Foundation; США, 1907), Інститут вивчення державного управління (Institute for Government Research; США, 1916), Королівський інститут міжнародних досліджень (Royal Institute for International Affairs; Велика Британія, 1925), Інститут Брукінгса (Brookings Institution; США, 1927), Комітет сприяння економічному розвитку (Committee for Economic Development; США, 1942) та інші [139, с. 92—93].

З появою таких структур починається відлік історії «фабрик думок». Цей термін (англ. «think tanks» — «сховище думок») почали використовувати у часи Другої світової війни у США для визначення стратегічних підрозділів у військовому плануванні. Поява Корпорації РЕНД (RAND Corporation; аббревіатура похідна від Research And Development — дослідження і розвиток) у 1946 р. ознаменувала створення структури, яка стала всесвітньо відомою саме під назвою «фабрика думок». Корпорація РЕНД є найавторитетнішою організацією системних аналітиків, що працює на військових, уряд та інших замовників. Провідний її аналітик отримує більшу зарплату, ніж міністр оборони, оскільки міністра можна замінити, а кожен із таких аналітиків — унікальний фахівець. RAND Corporation відіграла ключову роль у формуванні повоєнного світу на основі американсь-

Сучасні футурологічні ідеї, а також нові напрями перспективного розвитку, продуковані аналітично-прогностичними центрами, покликані сприяти систематизації та інтеграції наукового знання, спрямованого на розв'язання суспільно значущих, важливих для майбутнього проблем. Футурологічна думка активно займається проблемами світового співтовариства, такими як розвиток і напрями формування глобальної безпеки, дослідження перспектив і потенціалу новітніх інформаційних засобів, розробка стратегій, реагування на глобальні зміни клімату й пошук альтернативних джерел енергії, реагування на ріст народонаселення й міграційних потоків.

На початку ХХІ ст. значно активізувались дослідження проблематики майбутнього. Ледве не кожного дня з'являються численні передбачення, що пропонують картину світу в 2030, 2050, 2100 роках і в більш віддаленій перспективі. За цих умов надзвичайно корисне всебічне осмислення досвіду функціонування так званих фабрик думок, які в ХХ ст. напрацювали значний матеріал щодо перспектив людини, суспільства, людської цивілізації загалом. Особливого значення набуває систематизація ідейно-теоретичного потенціалу Римського клубу — найвідомішої у світі організації, яка вивчає тенденції світового розвитку й докладає неабияких зусиль для з'ясування визначальних проблем людства у середньостроковій та довгостроковій перспективі.

Останнім часом у світі спостерігається значне зростання аналітичних і експертних знань. Завдання аналітичних центрів, експертів полягають у розв'язанні проблем внутрішньодержавного розвитку, що включають розробку стратегій, спрямованих на встановлення взаємозв'язку між знанням і владою, між наукою і

кого військово-промислового комплексу, дала світові такі поняття, як «футурологічно орієнтоване мислення» та «сценарне планування». У другій половині ХХ ст. професійні співтовариства експертів поширились у всьому світі, насамперед у розвинутих західних демократіях, набувши ознак класичних аналітично-прогностичних структур.

Спеціалісти по різному визначають «фабрики думок». Так, Ендрю Річ (США) ними називає «незалежні, вільні від інтересів будь-яких груп впливу, неприбуткові організації, що діють у сфері політики, продукують експертизу та ідеї й покликані впливати на процеси вироблення політики». Еверест Ліндквест (Канада) вважає, що так можна розуміти критичну масу експертизи, міждисциплінарного мислення, спрямованість на розробку конкретних технологій розв'язання суспільних проблем та орієнтацію на майбутнє. Для ізраїльського вченого Єзекіїля Дрора «фабрики думок» — це «острови якісного використання повноцінної міждисциплінарної наукової думки для поглиблення процесу вироблення конкретних політичних практик розв'язання проблем суспільства як з'єднуючого мосту між владою та знанням» [329, с. 56—57].

У «Короткому оксфордському політичному словнику» зафіксовано два типи «фабрик думок»: 1) організації, які намагаються посприяти стратегічній координації державної політики, визначити відносні пріоритети, запропонувати нові політичні вибори та забезпечити новий розгляд усіх можливих наслідків того чи того політичного вибору; 2) організації, які обстоюють вочевидь партійні інтереси й намагаються запропонувати політичні поради обраним адресатам [148, с. 421—422]. У словнику «Лексикон термінів і концепцій з державного управління, державної політики та політичної науки» Кена Маквікера термін «think tank» кваліфікований як «група радників або інститут, який займається дослідженням конкретних рішень із політичних, економічних та соціальних проблем» [322, р. 416]. У Wikipedia (Інтернет-енциклопедії) — як дослідницький інститут або інша організація, що виробляє консультаційні чи ідейні продукти з проблем політики, торгівлі, військових інтересів.

Сукупність підходів дає підстави вести мову про «фабрики думок» як про інститути, корпорації або групи, організовані для міждисциплінарних досліджень; консультативні комітети експертів, що здійснюють дослідження і надають спеціальні поради для органів влади; незалежні інтелектуальні структури, що фігурують як ролі гравців у політичному процесі.

Основною передумовою виникнення «фабрик думок» стала політизація (одержавлення) соціально-економічного та суспільно-

політичного життя людей і посилення зацікавленості ділових (бізнесових) структур у раціоналізації дій влади. Важливим чинником також було накопичення критичної маси інтелектуального капіталу та пов'язаний із цим стрімкий розвиток суспільно-політичних наук, зокрема політичної науки.

На розвиток «фабрик думок» тепер впливає дезінтеграція структур влади, внаслідок чого відбуваються втрата монополії на знання і їх перерозподіл. Знання слугують своєрідним ключем до економічного зростання. Якщо сила та багатство як елементи влади обмежені щодо їх практичного застосування, то знання мають значно ширші можливості. Влада, заснована на знанні, має найвищі якості та ефективність щодо досягнення суспільно значущих цілей. Виробництво якісного, міждисциплінарного, інтегрованого знання (або вироблення знання про ефективне використання вже відомого знання) є суспільною та державною потребою.

Для систематизації та характеристики поетапного розвитку «фабрик думок» учені використовують такі критерії: час створення; місія організації (епохальні завдання, які вони розв'язують); характер дій та спосіб структурної організації; специфіка взаємодії з урядом [309], відповідно до якої вони розрізняють п'ять етапів розвитку цих підрозділів.

1. Становлення аналітичних структур, орієнтованих на військово-промисловий комплекс. Суттєво вплинули на розвиток «фабрик думок» у першій половині ХХ ст. наслідки двох світових воєн. Тогочасні праці характеризували суто військово-технологічний зміст багатьох робіт (Корпорація RAND) та громадський зміст питань, орієнтованих на дослідження та розроблення глобальних проблем війни і миру, що особливо виразно виявилось у діяльності Американського інституту підприємництва (American Enterprise Institute) та Інституту Гувера (Hoover Institution). Подібні структури (як правило, закритого типу) існували і в СРСР. Вони відіграли вагомую роль у військовій сфері, створюючи сучасні види зброї та інформаційних технологій. Пізніше — вирішально вплинули на розвиток космосу, забезпечення гонки озброєнь. У результаті виявилось, що корпоративно організована думка, яка пропонує свої ідеї в проектній формі, просуваючи їх у державні інститути за спеціально розробленою технологією, породжує соціальну динаміку суспільства, яка набагато краще відповідає на виклики часу, ніж партійні з'їзди, які звалювали свої рішення на бюрократичний апарат. Зрештою, холодну війну виграла «фабрика думок», які запропонували не військові, а соціальні технології.

У США цей напрям активно розвивається і тепер. Широку програму науково-дослідних робіт реалізує Управління перспективних досліджень з розвідувальної діяльності (Advanced Research Projects Activity, IARPA) — організація, яка функціонує в межах розвідувального співтовариства (Intelligence community), що підпорядковується Директору Національної розвідки й надає підтримку нестандартним дослідженням у сферах політики й економіки, залучаючи до цієї діяльності розвідувальних аналітиків, яких у США до двадцяти тисяч. Робота цього відомства полягає у виявленні й підтримуванні досліджень з високим ступенем ризику та значними можливостями, спрямованими на поліпшення діяльності розвідувального співтовариства. Його аналітики оцінюють усе: «від найдрібніших питань до значних подій, таких як імовірність раптового нападу Ізраїлю на ядерні об'єкти Ірану або виходу Греції з Єврозони». З вересня 2011 р. по червень 2015 рр. діяв IARPA — оригінальний науково-дослідницький проект, у якому конкурували п'ять команд, які запропонували за цей період «майже п'ять тисяч питань стосовно світових проблем» і зібрали «понад один мільйон індивідуальних оцінок стосовно майбутнього» [268, с. 30—31].

2. Формування організацій, пов'язаних із дослідженням проблематики трансформаційних процесів у середньостроковій та довгостроковій перспективах. У 60-ті роки почався переворот у відносинах інтелектуальних кадрів, військово-політичних й урядових кіл. До цього часу досвід корпорації «RAND» засвідчив відсутність між військовою та громадською дослідницькими організаціями цілковитої єдності інтересів, підходів і поглядів на актуальні питання розвитку суспільства. На той час почали окреслюватися глобальні проблеми. «Фабрики думок» стали активно залучати до розв'язання практичних довгострокових проблем суспільно-політичного розвитку. Характерною ознакою їхньої роботи стало продукування глобальних ідеологій, футурологічних проектів, заснованих на довгостроковому глобальному прогнозуванні. Найвідоміші з них — Гудзонівський інститут (Hudson Institute), Інститут майбутнього (Institute for the Future) та Римський клуб (Club of Rome). Розробку глобальних концепцій та ідеологій визнано необхідною умовою переходу на новий етап розвитку суспільства. Озброєні баченням довгострокових перспектив, наділені інструментарієм довгострокової орієнтації та аналізу політики, «фабрики думок» змогли більш активно втручатися в політику. Підвищена соціальна динаміка другої половини ХХ ст., досвід роботи над масштабними проектами сформували впевненість щодо можливості й необхідності дослідження проблематики майбутнього. На передній край світового розвитку

вийшла проблема створення принципів прогнозування майбутнього з позицій загальної теорії систем. А вже на кінець 60-х років ХХ ст. у США виникли сотні інтелектуальних фабрик з різним статусом: державні науково-дослідницькі групи, комерційні та некомерційні організації, військові корпорації та ін.

3. Інституціоналізація публічних підрозділів адвокатського типу, спрямованих на виявлення, захист і обстоювання інтересів громадянського суспільства. Основна ознака «фабрик думок» третього покоління полягає не так у технології прощтовхування свого продукту, як у місії, котру вони виконують щодо громадянського суспільства, тобто в технології відбору суспільно значущих питань [318]. Серед них — заснований у 1973 р. стратегічний дослідницький інститут «Фонд Спадщина» (Heritage Foundation), який окреслив цілу епоху в історії американської публічної політики і держави. Цей фонд просуває консервативну державну політику, яка ґрунтується на принципах вільного підприємництва, конституційного уряду, індивідуальної свободи, потужної національної оборони й традиційних американських цінностях, сприяючи самореалізації кожного американця. Створення «фабрик думок» ознаменувало два взаємопов'язані процеси: 1) перехід від абсолюту держави в розвитку та застосуванні інтелекту до приватних структур громадянського суспільства, котрі не просто організують, розвивають та застосовують інтелект, а й створюють систему соціальної інженерії, де інтелект є інструментом та фундаментом усіх технологій; 2) перехід від політики персональної відповідальності лідерів до публічної політики, де відповідальність бере на себе політично активна частина громадянського суспільства [325]. Аналізуючи публічну політику, англійський вчений Вейн Парсонс стверджує, що вона разом із суспільними проблемами «зруйнувала демаркаційні лінії між різними науками, і розвиток досліджень публічної політики неминуче став особливістю всіх суспільних наук». З цієї причини аналіз політики виник у 1970-х роках «як підхід, що пропонував можливості об'єднаної чи інтегрованої суспільної науки, здатної переступити через кордони між академічними дисциплінами» [211, с. 44].

4. Розвиток локально орієнтованих «фабрик думок» (інститути урбаністики та регіональні аналітичні структури). Такі інститути є більше «фабриками ідей», ніж «фабриками думок». Вони виробляють високоякісні ідеї та змушують їх працювати на локальному рівні. Серед інститутів цього покоління — Інститут Аллегіні (Allegheny Institute for Public Policy, США) та Інститут Манхеттена (Manhattan Institute, США). Досвід їхньої роботи, який нині широко застосовується в

уському світі, орієнтує на такі напрями діяльності: 1) реструктурування місцевих урядів із застосуванням приватизації і контрольованої конкуренції; 2) розвиток і стимулювання публічної політики на місцевому рівні державного управління і в системі місцевого самоврядування з метою мобілізації населення на подолання негативних соціальних проявів; 3) активізація просвітницької діяльності через формування за рахунок спонсорської підтримки безкоштовних газет і журналів; 4) боротьба за звуження сфери впливу муніципальних органів; 5) сприяння приватизації установ охорони здоров'я і впровадження альтернативних проектів шкільної освіти.

5. Утворення мережевих віртуальних співтовариств висококваліфікованих спеціалістів із проблем соціального розвитку. З появою мережевих технологій почало формуватися п'яте покоління «фабрик думок», зосереджених на використанні мережевих технологій і принципів віртуального суспільства. Вони, як правило, виникають з метою здійснення «мозкових атак» з глобальних чи суспільно значущих проблем. Їх поділяють на дві групи: 1) «фабрики думок без стін» — продукують стратегію, яка полягає в тому, щоб не тримати значний ресурсний та людський потенціал у стінах організації, поки не досягнуто критичного наповнення інформації та комунікаційних технологій; 2) створюють свої веб-сторінки, скорочують використання паперових носіїв і відмовляються від непрофесійного персоналу. Центральне місце в їхній роботі займають інтерактивні дискусії. «Фабриками думок» п'ятого покоління можна вважати «Технет» (Technet), «Волонтери технічного сприяння» (Volunteers in Technical Assistance) та «Один світ» (One World). Поява їх є відповіддю на формування мережевих структур у реальній політиці. Українська дослідниця К. Богуславська, проаналізувавши вплив мережевих структур на діяльність політичних акторів, відзначила наступне: «У нестабільних політичних системах відносини між мережевими учасниками виконують роль компенсаторів нерозвинутих політичних інститутів, які забезпечують доступ до державних органів влади, стимулюють розширення кола учасників політичного процесу, забезпечують стійкі ідентифікаційні механізми. У той же час за умов розвинутої ліберальної демократії політичні мережі посилюють тінізацію політичного процесу, зменшують підзвітність публічних політиків та легітимність політичних рішень» [22, с. 13].

Термін «фабрики думок» зазвичай використовують як узагальнену назву військових лабораторій, корпорацій, академій, організацій, які підтримують мультидисциплінарних теоретиків та інтелектуалів, орієнтованих на вироблення аналітичних чи політичних реко-

мендацій. До найпоширеніших на Заході типів «фабрик думок» належать: «університети без студентів» — наукові установи, які займаються академічними дослідженнями, що мають довгострокову цінність; контрактні дослідницькі інститути — урядові чи комерційні організації, які виконують короткотермінові завдання на замовлення клієнтів з максимальним урахуванням їхніх інтересів; пропагандистські центри, які на замовлення певних політичних сил просувають уже готові дослідження; партійні «фабрики думок», які обслуговують політичні партії; цільові організації, які досліджують окремі конфліктні питання суспільного життя (вільний продаж зброї, легалізація абортів та ін.); «фабрики думок» атакувальної дії, які не вимагають від урядів голосувати так чи того, а висувують переконливі аргументи за чи проти того чи іншого питання, рішення [312, р. 47—69].

Класифікують «фабрики думок» і за розміщенням у політичному спектрі: консервативні; центристські; суспільно орієнтовані; прибічників вільного ринку (ліберальні). Відомий західний дослідник Пол Діксон запропонував таку їх класифікацію: неурядові; внутрішньоурядові; незалежні дослідницькі центри, що базуються в університетах; комерційні, що орієнтовані на досягнення прибутку; незалежні неприбуткові, зорієнтовані не на уряд чи бізнесові центри, а на широку суспільну думку [99].

Виникнення «фабрик думок» можливе за демократичного розвитку держави, ринкової економіки і сформованого громадянського суспільства, оскільки їхня діяльність передбачає вільне висловлення ідей, концепцій, наукових підходів. Вони можуть бути на службі інститутів влади, лобіювати інтереси груп тиску або великого бізнесу, діяти як незалежні угруповання [319, р. 34—36]. Основні їхні функції: дослідницька (наукове осмислення певних проблем); освітня (навчання персоналу); креативна (здатність не лише фіксувати й аналізувати проблему, а й пропонувати оригінальні та альтернативні способи її вирішення); комунікаційна (пошук засобів для реалізації проектів, створення й підтримка репутації, іміджу); налагодження зовнішніх зв'язків з інвесторами («фабрики думок» пропагандистського типу); соціальна (вироблення та впровадження ідей у проектній формі, котрі можуть бути сприйняті публічною політикою та інтегровані в соціальну практику); інтегративна (концентрація мислячих людей, здатних вибудовувати власні соціальні стратегії, виражати їх у соціально придатній формі задля впливу на прийняття важливих законодавчих і виконавчих рішень).

Для «фабрик думок» характерними є: 1) високий рівень освіти їх експертів, науковців, спеціалізація в певній галузі знань,

діяльності, уміння практичного застосування спеціальних знань; 2) широкі можливості впливу на політичний процес, виробництво політичних технологій; 3) налаштованість на дослідження кризових соціальних проблем, пов'язаних із питаннями економічного розвитку, навколишнього середовища, національної безпеки, законодавчих змін, трансформації демократичних процесів; 4) постійне оновлення і вдосконалення методологічного арсеналу суспільних наук; 5) знаходження векторів випереджального суспільного розвитку, робота на довгострокову перспективу. «Фабрики думок» вибудовують магістральний шлях розвитку соціальної інженерії та політичного консультування як способи функціонування інтелекту, його адекватного соціального застосування та гідної оплати роботи експертів. Чим більше держава розвиває таку технологічну форму соціального застосування інтелекту, тим успішнішою буде її політика [329].

Університет Пенсільванії опублікував глобальний рейтинг експертно-аналітичних центрів світу, що займаються дослідженням публічної політики, економіки, соціальної сфери, безпеки, екології тощо — «Think Tanks Index». Згідно з цими даними, у 2015 р. у світі було 6 846 експертно-аналітичних центрів: в Азії — 1262; у Центральній і Південній Америці — 774; у Європі — 1770; на Середньому Сході й у Північній Африці — 398; у Північній Америці — 1931; у Центральній і Південній Африці та Океанії — 615 [326]. Не всі вони діють у рівних умовах. Деякі мають вузьку спеціалізацію: працюють лише у сфері безпеки чи екології; інші — охоплюють широкий спектр тем. У деяких штат нараховує сотні експертів, а бюджет складає десятки мільйонів доларів; в інших у штаті лише одна людина, а бюджету як такого взагалі немає. Одні з них вже змінюють світ своїми великими ідеями, інші — прагнуть до цього.

Сучасні «фабрики думок» ставлять перед собою завдання перебудови суспільства на основі інтелектуально обґрунтованих ідей, проектів — консультаційних текстів, програм суспільної діяльності у сфері публічної політики. Вони просувають свої напрацювання в конкретні законодавчі чи виконавчі рішення, є генераторами альтернативних ідей, прогнозів, висновків, модераторами публічної комунікації, лобістами суспільних інтересів. Ідейна продукція «фабрик думок» — прикладна політична експертиза, аналітичні статті, фундаментальні політичні праці. Її, як правило, вирізняє стратегічне цілетворення, засноване на уявленнях про бажані соціально-економічні та політичні результати. Цим «фабрики думок» відрізняються від академічних наукових установ [255].

Інтелектуальні структури в епоху домінування інформації є центрами пошуку комплексного розв'язання віддалених у часі проблем, інтелектуального забезпечення актуальних проектів через реалізацію напрацювань «мозкових атак». Як правило, «фабрики думок» створюють під конкретне завдання, продиктоване суспільною потребою. Стратегія, яку розробляють спеціалісти, має бути актуальною не лише для замовника, а й для суспільства. Експерти, які в них працюють, керуються у своїй роботі не бюрократичною волею, а особистою позицією вчених і громадян. Простір, у якому спільна праця формує аналітично-прогностичні структури особливого типу, сприяє виробництву корисних для життя цінностей. Незалежно від того, тимчасова це команда чи постійний колектив, «фабрика думок» завжди розв'язує конкретні завдання, надаючи своїм працівникам максимально широкі можливості в пошуку шляхів до успіху.

«Фабрики думок» серйозно та масштабно розгортають і підтримують особливу сферу — публічну політику. Вони є агентами реформ, де їхня роль полягає в генеруванні ідей, представленні результатів досліджень, а також модераторами комунікацій у публічній політиці та консультантами інституційної політики. Вони безпосередньо реалізують процес комунікації — відкритий обмін повідомленнями, що зумовлює зіткнення різних точок зору, конвенціоналізацію позицій тощо.

Важливий напрям роботи «фабрик думок» — консультування, в межах якого вони формулюють свої ідеї в практичній формі. Фундаментальний характер їхніх розробок (консультативний текст) завжди має прикладну цінність. Основна його характеристика — наявність не лише прогнозу, а й конкретних пропозицій для певних ситуацій. До написання консультативного тексту всебічно вивчають аудиторію, сегментують її, передбачаючи сигнали кожному сегментові, конкретному адресатові. У цьому полягає специфіка аналітичного тексту. Потім надсилають повідомлення у форматі презентації положень, моделей тощо. Відповіді від різних сегментів аудиторії зумовлюють ініціювання «фабрикою думок» деліберативної комунікації — глобальних консультацій у сфері публічної політики [255].

Деліберативний процес — масові консультації «фабрик думок» всередині держави із суспільно важливих проблем, залучення до розроблення публічної політики якомога більшої кількості громадян. У його межах «фабрики думок» практикують круглі столи для вищих посадових осіб з метою формування сценаріїв розвитку; ініціюють «проекти публічних діалогів» у партнерстві з різними організаціями держави для обговорення публічної політики; працюють

спільно з громадськими та профспілковими організаціями над дослідницькими замовленнями; організують опитування громадської думки, муніципальні зустрічі громадян.

Методологію роботи «фабрик думок» формують методи аналізу (артикуляція проблеми), політичної комунікації (формулювання проблем) та реалізації політики (впровадження управлінських, законодавчих рішень). Ця робота, як правило, охоплює такі етапи:

1. Постановка проблеми. Передбачає ініціювання теми, проблематизацію, таке формулювання питання, щоб це передбачало замовлення.

2. Передпроектне дослідження. На цьому етапі призначають головного експерта, який аналізує матеріали, планує проектне дослідження, добирає експертів, визначає необхідні розміри фінансування та часові рамки роботи над дослідженням.

3. Проведення дослідження. Під час його здійснення можливі також семінари із залученням інших експертів, безпосередньо не зайнятих дослідженням.

4. Написання аналітично-консультативного тексту (декількох) з конкретними висновками та адресними рекомендаціями. Якщо рекомендації мають перспективний чи резонансний характер, а дослідження стосується суспільно-значущої проблеми, «фабрика думок» презентує його на прес-конференціях.

5. Просування проекту. Воно пов'язане з деліберативним процесом, під час якого спеціалісти, що брали участь у проекті, та спеціалісти конкурентних «фабрик думок» висловлюють свої ідеї та обговорюють поставлену проблему.

6. Формування замовлення на наступне (більш ґрунтовне) дослідження, або підготовка проекту законодавчого чи виконавчого рішення, необхідного для розв'язання порушеної проблематики. Політики очікують від «фабрик думок» передусім чітких рішень із нагальних проблем. Абсолютно нормально, якщо «фабрики думок» пропонують альтернативні рішення. Маючи альтернативи, політики обирають ті, що їх влаштовують. Важливо, щоб «фабрики думок» пропонували однозначну відповідь на питання «що робити?», супроводжували кожний свій продукт конкретними рекомендаціями [255]. У рекомендаціях завжди має бути рамка граничних бажань: викладення в них того, до чого прагнуть автори, і який максимум з можливого є бажаним для їх практичної реалізації. Рекомендації повинні мати конкретного адресата.

У змісті рекомендацій має бути конвенційна комунікаційна стратегія: всі кроки з їх просування та комунікації навколо пропонованих

рішень. Рекомендації сприятимуть просуванню чи безпосередньо просувають закони та виконавчі рішення. Рекомендації мають стосуватися не однієї альтернативи вибору законодавчого чи виконавчого рішення, а кожної з альтернатив. Консультацію надають не для тиску чи просування однієї точки зору, а для неупередженого обґрунтування всіх можливих позицій з прогнозами щодо втілення кожної з них.

Ініціювання проекту пов'язане з розповсюдженням рекомендацій та з просуванням їх у текстовому варіанті, під час зустрічей із зацікавленими особами, представниками влади, інститутів і корпорацій. Рекомендації часто містять замовлення для організації, що їх формулює, оскільки «фабрика думок» бачить необхідність певної суспільно значущої дії, аналізує її, пропонує консультаційний текст, проводить деліберативний процес і формує замовлення на законодавчі та виконавчі рішення, на корпоративний проект. Рекомендації вказують джерело фінансування виконання рекомендацій. Як правило, ним можуть бути державне або приватне (корпоративне) замовлення, фондування (безпосереднє замовлення на деякі розробки відсутнє, а «фабрика думок» доходить висновку про перспективність певного дослідження; джерело фінансування при цьому — різноманітні фонди).

Фінансування «фабрик думок» є надзвичайно проблемним. По суті, головне їхнє завдання полягає в тому, щоб сприяти змінам суспільно-політичної практики, реалізації суспільно значущих проектів, тобто втілювати свої програми в життя, а не залишати на папері. «Фабрики думок» у країнах з перехідною економікою зіштовхуються з проблемою фінансування. Найчастіше їх утримують уряди або партії, а це залежність, що обмежує свободу критики уряду та неупереджене ставлення до його політики. Значну роль відіграють при цьому політична культура та політичне середовище. Там, де демократична культура ще не прижилася, де довго панувала практика викривлення фактів і переслідування свободи думки, таку залежність треба звести до мінімуму. Найраціональніше уникати залежності як від державного, так і від корпоративного фінансування.

«Фабрики думок» виконують роль суворого спостерігача за державним апаратом: відстежують діяльність уряду та порушують питання про характер виконання державних програм й управління ними. Основна їх аудиторія — державні особи. Тому «фабрики думок» підтримують із ними активні робочі відносини, але критично оцінюють їхню роботу, зосереджуючи увагу на питаннях політики, а не на особі політичного чи державного діяча. В останні десятиліття «think tanks» суттєво працюють як «пропагандистсько-консульта-

тивні центри з вузькоспеціалізованою, оперативною інформаційною базою даних, боротьбою за цільові групи збуту своєї продукції. Внаслідок цього посилюється політизація фахової інформації, яку надають ці заклади» [139, с. 98].

Одним із найважливіших напрямів стратегічної діяльності «фабрик думок» є розроблення варіантів майбутнього в розвитку людства. Так, група латиноамериканських учених представила проект ідеального суспільства із забезпеченням високої якості життя й цілковитим задоволенням потреб людини. Учені Гудзонівського інституту (США) обґрунтували неможливість збереження в майбутньому сучасних темпів розвитку економіки. Впливова Організація економічного співробітництва і розвитку заперечила необхідність зниження темпів економічного зростання. В 11-й доповіді «Зустріч з майбутнім» обґрунтована позиція, що до 2020—2030 років не можна скорочувати темпи економічного зростання, оскільки цей період часу буде перехідним періодом, упродовж якого відбудуться корінні зміни в технології виробництва, в енергетиці й сільському господарстві, що сприятиме розв'язанню багатьох глобальних проблем людства. Ідеологія збалансованого, самопідтримуваного розвитку втілена в знаменитій доповіді «Наше спільне майбутнє» (1984—1987) Міжнародної комісії з навколишнього середовища й розвитку під головуванням Гру Харлем Брундланд. А сама тема досягає свого піку в момент проведення «Ріо — 92» — Всесвітнього екологічного саміту в Ріо-де-Жанейро 1992 р. Спроба реалізувати зазначені ідеї десять років потому в Південній Африці закінчилася невдачею, однак увага до пошуку варіантів сталого розвитку людства тільки посилилася.

Серед «фабрик думок», які активно займаються футурологічними дослідженнями, сформувалася визнана фахівцями «топ-тридцятка». У цій когорті: Центр політичних і стратегічних досліджень Аль-Ахрам (Al-Ahram Center for Political and Strategic Studies, Єгипет); Центр європейських реформ (Center for European Reform, Велика Британія); Центр стратегічних і міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies, Індонезія); Центр європейських політичних досліджень (Centre for European Policy Studies, Бельгія); Центр публічних досліджень (Centro de Estudios Públicos, Чилі); Китайська академія соціальних наук (Chinese Academy of Social Sciences China, Китай); Європейський політичний центр (European Policy Center, Бельгія); Інститут Європейського союзу з вивчення питань безпеки (European Union Institute for Security Studies, Франція); Французький інститут міжнародних відносин (French Institute of International Relations, Франція); Фондація Дже-

туліо Варгаса (Fundaccao Getuulio Vargas, Бразилія); Німецька рада з міжнародних відносин (German Council on Foreign Relations, DGAP, Німеччина); Німецький інститут міжнародних відносин і безпеки (German Institute for International and Security Affairs, SWP, Німеччина); Інститут Монтеня (Institut Montaigne, Франція); Інститут оборонних досліджень і аналізу (Institute for Defense Studies and Analysis, Індія); Інститут міжнародних і стратегічних відносин (Institute for International and Strategic Relations, Франція); Інститут міжнародних досліджень політики (Institute for International Policy Studies, Японія); Інститут досліджень проблем безпеки Institute for Security Studies South (Південно-Африканська Республіка); Інститут США і Канади РАН (Institute for the U.S. and Canadian, Російська Федерація); Інститут світової економіки і міжнародних відносин, ICЕМВ (Institute of World Economy and International Relations, ІМЕМО, Російська Федерація); Інститут міжнародних відносин (International Affairs Institute, Італія); Міжнародна кризова група (International Crisis Group, Бельгія); Міжнародний інститут стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies, Велика Британія); Центр стратегічних досліджень Яффа (Jaffee Center for Strategic Studies, Ізраїль); Японський інститут міжнародних справ (Japan Institute of International Affairs, Японія); Кільський Інститут світової економіки (Kiel Institute for World Economy, Німеччина); Норвезький інститут міжнародних справ (Norwegian Institute of International Affairs, Норвегія); Королівський інститут міжнародних відносин (Royal Institute for International Affairs, Chatham House, Велика Британія); Шанхайський інститут міжнародних досліджень (Shanghai Institute for International Studies, Китай); Стокгольмський міжнародний інститут досліджень проблем миру (Stockholm International Peace Research Institute, Швеція); Фондація стратегічного прогнозування (Strategic Research Foundation, Франція).

В Україні проблематикою майбутнього, за аналогією з діяльністю «фабрик думок», опікуються Національна академія державного управління при Президентові України, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут економіки та прогнозування НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут соціології НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Український центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, громадська організація «Український форум», Центр політико-правових реформ, Інститут конкурентного суспільства, Інститут глобальних стратегій, Міжна-

родний центр перспективних досліджень та ін. Діє Всеукраїнська громадська наукова організація «Експерти України», яка 25 серпня 2007 р. затвердила Положення «Про фабрики думок», згідно з яким результатом їх роботи є нове знання, отримане в процесі науково-творчої роботи експертів й зафіксоване у науковому звіті, проєкті, відкритті, аналітичному дослідженні тощо.

Тенденція до збільшення кількості аналітичних структур, яка є похідною від сучасної ситуації в світі [277, с. 60—64], спостерігається і в Україні [222, с. 19—26], насамперед завдяки розвитку неурядових організацій. Це справа надзвичайної ваги, оскільки в Україні немає аналогів аналітичних підрозділів, які здобули на Заході популярність під назвою «фабрики думок». Щодо цього С. Внучко зазначає: «В українській мові не існує точного перекладу англomовного терміну *think tank*, який може перекладатися як резервуари думок, мозкові центри, фабрики думок, бункери ідей, генератори думок, аналітичні центри тощо. Іноді їх називають інститути дослідження політики, інститути політичних досліджень, спеціальні політичні комітети, центри публічної політики або інститути сприяння публічній політиці [33, с. 6].

Досвід минулого століття засвідчує, що ефективна економічна діяльність ґрунтується саме на освоєнні інноваційних просторів. Чотири основні інноваційні горнила першої хвилі — електрика, двигун внутрішнього згорання, хімія і нові засоби комунікації. Друга інноваційна хвиля середини ХХ ст. — ядерна енергетика, космічна промисловість, індустрія ВПК і комп'ютерна революція. Не випадково в останні десятиліття вчені, які представляють «фабрики думок», зосередили увагу на проблемах інноваційного розвитку, адже саме інноваційна діяльність забезпечила справжній прорив у розвитку людства. Попри всі перепони на шляху його розвитку, беззаперечним є те, що в ХХІ ст. потрібні нова хвиля, нове покоління радикальних винаходів і відкриттів, у підготовці яких не останню роль покликані відіграти «фабрики думок».

2.2. РИМСЬКИЙ КЛУБ: ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНІ ПРОЕКТИ З ПРОГНОЗУВАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

До найвідоміших центрів світової футурологічної думки належить Римський клуб (*Club of Rome*), створений у 1968 р. за ініціативою західних вчених Ауреліо Печчеї і Александра Кінга як міжна-

родна неурядова організація, не пов'язана з політичними партіями, класами, ідеологіями, що об'єднує до ста відомих учених, управлінців, підприємців, політичних діячів із різних країн світу. Штаб-квартира організації знаходиться в Парижі. У Римського клубу немає штату й формального бюджету. Його діяльність координує виконавчий комітет із 12 осіб. Посаду президента клубу послідовно обіймали: Ауреліо Печчеї (1969—1984); Александр Кінг (1984—1990); Рікардо Діес-Хохлайтнер (1990—2000); Ель Хасан ібн Талал (2000—2006). Тепер очільниками клубу стають співголови: з 2007 р. — Ашок Хосла і Еберхард фон Кербер; з 2012 р. — Ернст Ульріх фон Вайцзеккер і Андерс Війкман.

Від початку існування Римського клубу було визначено, що його члени можуть не займати офіційних урядових посад, а також не представляти інтереси якихось країн. Основні цілі діяльності організації: вироблення методики наукового аналізу проблем людства, пов'язаних з обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим ростом виробництва і споживання; застереження людства щодо критичної ситуації у світі; визначення заходів доцільного управління та досягнення «глобальної рівноваги» [237, с. 3]. Завдяки цьому Римський клуб став середовищем трансдисциплінарних проєктів з довгострокового прогнозування глобальної проблематики.

Крім дійсних, до Римського клубу входять почесні й асоційовані члени. Його роботі сприяють більше 30 національних асоціацій Римського клубу, які пропагують у своїх країнах його концепції. Однією з них є Українська асоціація Римського клубу. У 2005 р. вона була офіційно зареєстрована як громадська організація. Її діяльність спрямована на: популяризацію в українському суспільстві ідей Римського клубу та їхній розвиток в умовах викликів, що поставили перед Україною; формування сучасної стратегії розвитку України в контексті глобалізації та європейського цивілізаційного вибору; сприяння впровадженню принципів сталого (збалансованого/гармонійного) розвитку та еко-соціальної ринкової економіки; підтримка постіндустріальної модернізації України. Асоціація співпрацює з Європейським центром підтримки Римського клубу (Відень, Австрія) і його національними асоціаціями в Європейському Союзі. Дійсним членом Римського клубу був український вчений Богдан Гаврилишин, почесним членом є президент Національної академії наук України академік Борис Патон.

Тривожні пеєрестороги членів клубу щодо подальшого розвитку людства відображені вже в першій доповіді «Межі росту» («*The Limits to Growth*», 1972), підготовленій Денісом Медоузом з колегами

на основі моделі «Світ-3», розробленої професором Масачусетського технологічного інституту Джеєм Форестером. Автори, зокрема, зазначали: «Людина побачила межі світової системи й ті обмеження, які вони накладають на чисельність населення Землі та діяльність людей. Сьогодні більше, ніж будь-коли, людина прагне все швидше нарощувати кількість оброблюваної й населеної землі, виробництва, споживання, затрат та ін., сліпо вірячи, що середовище її існування витримає подібну експансію, що інші поступляться їй місцем, що наука і техніка ліквідують всі перешкоди на її шляху. Ми хочемо встановити той рівень, на якому прагнення до росту світового співтовариства розвиватиметься від зниження соціальної і політичної напруги до підвищення рівня життя кожної людини. Другою метою було допомогти визначити й дослідити основні чинники, що впливають на довгострокову поведінку світової системи, та їх взаємодію. Ми впевнені, що необхідної тут суми знань отримати не можна, якщо концентрувати увагу, як це часто робиться, на національних системах і короткостроковому аналізі. Ми не збиралися створювати футурологічний проект. Він повинен був стати і став аналізом існуючих тенденцій, їх впливу одна на одну, їх можливих результатів. Наша мета — попередити про світову кризу, яка може виникнути, якщо дозволити цим тенденціям розвиватися в тому ж напрямі, й тим самим запропонувати зміни в політичній, економічній, соціальній системах, щоб виключити можливість подібних криз» [157].

У 1974—1975 рр. було оприлюднено другу доповідь Римського клубу Михайла Месаровича і Едуарда Пестеля «Людство на роздоріжжі» («Mankind at the Turning Point»), присвячену проблемам «органічного росту» і «збалансованого розвитку». У доповіді світ було представлено як живий організм, в якому кожен регіон і кожна країна повинні виконувати свою особливу функцію у взаємозалежному світовому співтоваристві. Зазначалося, що стихійний розвиток економіки є нераціональним, що вона вимагає планового управління на глобальному рівні. Цій проблемі значною мірою було присвячено також доповідь наукового колективу під керівництвом Яна Тінбергена «Перегляд міжнародного порядку» («Reshaping the International Order», 1976), в якій було зосереджено основну увагу на ідеї «нового міжнародного економічного порядку», яку активно почали розробляти країни третього світу. У доповіді запропоновано здійснити міжнародну валютну реформу, впорядкувати торгівлю, прийняти дійові заходи щодо збільшення виробництва продовольства, повноправно включити країни, які розвиваються, в міжнародну систему поділу праці. Спільна діяль-

ність людей усєї планети має відмовитися від егоїстичних дій заради власної вигоди. Йшлося також про необхідність перегляду сутності національного суверенітету, який, на думку авторів доповіді, заважає органічно розвиватися світовому співтовариству [328].

Перші доповіді Римського клубу дали могутній поштовх у глобальному моделюванні. Наприкінці 1970-х років Римський клуб переорієнтував свою діяльність на пошуки перспектив виживання людства. Це засвідчують доповіді: «Цілі для людства» («Goals for Mankind»; Ервін Ласло та ін., 1977); «Поza межами віку марнотратства» («Beyond the Age of Waste»; Деніс Гарбор та ін., 1978); «Енергія: зворотний рахунок» («Energy: The Countdown»; Тьєррі де Монбріаль, 1978/79); «Не існує меж освіти» («No Limits to Learning»; Джеймс Боткін, Махді Ельманджра, Мірча Маліца, 1978/79). Їх тематика свідчить, що вже у перше десятиліття свого існування Римський клуб активно зайнявся дослідженням широкого кола проблем людства, здатних визначально впливати на подальший розвиток планетарного співжиття. Детальний перелік цих проблем подає А. Печчеї у своїй всесвітньо відомій книзі «Людські якості» (1977): «Безконтрольне розселення людини по планеті; нерівність і неоднорідність суспільства; соціальна несправедливість, голод і недоїдання; широке розповсюдження бідності; безробіття; манія росту; інфляція; енергетична криза; вже існуюча чи потенційна нестача природних ресурсів; розпад міжнародної торгової і фінансової системи; протекціонізм; неграмотність і застаріла система освіти; заколоти серед молоді; відчуження; занепад міст; злочинність і наркоманія; вибух насильства і посилення поліцейської влади; тортури й терор; ігнорування закону й порядку; ядерне безумство; політична корупція; бюрократизм; деградація навколишнього середовища; занепад моральних цінностей; втрата віри; відчуття нестійкості і, нарешті, неусвідомлення всіх цих труднощів та їх взаємозв'язків — ось далеко не повний перелік або, точніше сказати, клубок тих складних, заплутаних проблем, який Римський клуб назвав проблематикою» [219, с. 120].

На початку 80-х років ХХ ст. було опубліковано одразу три доповіді: «Третій світ: три чверті світу» («Tiers-Monde: Trois Quarts du Monde»; Моріс Герньє, 1980); «Діалог про багатство і добробут: Альтернативний погляд на формування світового капіталу» («Dialogue on Wealth and Welfare: An Alternative View of World Capital Formation»; Оріо Джаріні, 1980); «Дороговкази в майбутнє» («Road maps to the future — towards more effective societies»; Богдан Гаврилишин, 1980), а потім — «Імперативи співробітництва Півночі і Півдня»

(«L'imperatif de cooperation nord / sud»; Жан Сен-Жур, 1981); «Мікроелектроніка і суспільство» («Microelectronics and Society»; Гюнтер Фрідрікс, Адам Шафф, 1982); «Третій світ спроможний себе прогнати» («Le tiers monde peut se nourrir»; Рене Ленуар, 1984); «Майбутнє океанів» («The Future of the Oceans»; Елізабет Манн-Боргезе, 1986); «Революція босонігих» («The Barefoot revolution»; Бертран Шнайдер, 1988); «Межі визначеності» («The Limits to Certainty»; Оріо Джаріні, Вальтер Штахель, 1989/93); «За межами росту» («Beyond the Limit to Growth»; Едуард Пестель, 1989); «Африка, що перемогла голод» («Africa Beyond Famine»; Аклілу Лемма, Пентті Маласка, 1989).

Доповідь Богдана Гаврилишина зафіксувала прагнення до пошуку шляхів, якими можуть розвиватися різні суспільства, щоб, за словами японського вченого і політика Сабуро Окіти, «не залишатися застиглими у тенетах вчорашніх поглядів, ідеологій і проблем». Доповідь дотепер не втратила актуальності. Характеризуючи найпридатніший на той час сценарій розвитку колишнього СРСР, автор зазначив: «Можливими наслідками спроби зберегти існуючий стан були б зростаючі невдоволення, ворожість і дисидентство, а потім спалахи насильства, що підсилювалися б окремими подіями, які вели б до розпаду Радянського Союзу. В результаті більшість нинішніх союзних республік стали б незалежними державами. Вони прагнули б зберегти свою незалежність протягом кількох десятиліть. Зазнавши радощів і гіркоти такої незалежності, вони, можливо, добровільно створили б більші об'єднання, подібні до Сполучених Штатів Європи або Середньої Азії, водночас, відповідно, зберігаючи свою культурну самостійність, як у сучасному Європейському Економічному Співтоваристві, Російська республіка також знайшла б своє місце у такій наднаціональній будові, де вона посіла б місце сильного партнера, але лише партнера» [35, с. 54—55].

У своїй доповіді Б. Гаврилишин започаткував застосування методології аналізу ефективності держав з метою створення нової галузі, яку він називає «архітектурою суспільних устроїв». Аналізуючи доповідь, С. Грабовський зазначає: «Йшлося не про чергову утопію, яка змалювала б “прекрасний новий світ”, а про суто наукову працю, що поєднувала три аспекти: аналітику, що мала пояснити, чому одні суспільства є ефективнішими за інші; рекомендації, яким чином і що саме змінити у соціально-економічному житті тієї чи іншої країни для підвищення ефективності економіки; прогностику, покликану окреслити вірогідність тих чи інших змін у різних країнах і можливі наслідки цих змін» [90]. Прогностичний потенціал

ідей Б. Гаврилишина був підтверджений розпадом СРСР, глобальними змінами в Китаї, посиленням загроз з боку ісламського фундаменталізму, нелінійністю сучасного розв'язання соціальних проблем для різних країн, підвищеною увагою до інноваційного розвитку в межах національних держав.

Перевидану 2009 року доповідь Б. Гаврилишин доповнив спеціальним розділом «Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років», у якому виклав системне бачення перспектив становлення незалежної демократичної України [34]. У цьому розділі запропоновано шляхи виходу українського суспільства з кризового стану, напрями демократизації суспільно-політичного життя, підвищення ефективності управління державою і суспільством. Важливою передумовою забезпечення ефективності суспільного розвитку Б. Гаврилишин вважав прихід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої політичної еліти — більш професійної та патріотичної, спроможної діяти на основі сучасних інформаційно-комунікаційних засобів, наділеної мобілізаційним баченням майбутньої України. Для демократичного розвитку України Б. Гаврилишин вважає необхідними інституційні зміни на основі децентралізації, ліквідації посад голів державних адміністрацій, забезпечення виборності на місцях, скорочення кількості партій до 5—7. Це мають бути партії європейського типу з чіткими ідеологіями, програмами, принципами внутрішньої і зовнішньої політики. В економічній сфері необхідно досягти темпів зростання ВВП до 8—10% щорічно з одночасним зниженням інфляції за рахунок інноваційного розвитку, ліквідації адміністративних бар'єрів щодо створення нових підприємств, поліпшення інвестиційного клімату, оптимізації податкової системи, забезпечення сталого економічного розвитку; у соціальній і гуманітарній сфері — орієнтуватися на підвищення якості науки, освіти й охорони здоров'я. Науку й освіту слід тісно пов'язати з виробництвом, сферу охорони здоров'я — приватизувати за умови обов'язкового страхування й контролю держави за якістю надання медичних послуг.

Значний резонанс справила доповідь німецького громадського і політичного діяча Едуарда Пестеля, в якій узагальнено явища науково-технічного прогресу та його соціальних наслідків, з'ясовано перспективи розв'язання енергетичної та екологічної проблем, економічного росту, розвитку міжнародної політики. «Дух відповідальності повинен і може пройти крізь усі місцеві державні й регіональні кордони, щоб люди, на ділі навчені розв'язувати свої місцеві проблеми, були духовно і практично підготовлені до подолання проблем, що поширюються на глобальне всесвітнє надбання —

океани, довкілля, повітря, яким ми дихаємо, — і, головне, щоб озброїти людей для боротьби з небезпекою, яка загрожує їх духовному і моральному багатству — людським цінностям, до яких належать усвідомлення своїх обов'язків і своїх прав, терпимість і повага до різних вірувань і різних рас і, нарешті, але не в останню чергу, до нашої соціальної і культурної спадщини — основи подальшого соціального і культурного прогресу. Саме тут лежить головна можливість відкрити перед світом дорогу до органічного росту і розвитку» [215, с. 239].

Звіт Римського клубу під назвою «Перша глобальна революція» («The First Global Revolution»; Александр Кінг, Бертран Шнайдер, 1991) привернув увагу до таких питань: участь кожного в пошуках шляхів подолання взаємопов'язаного комплексу сучасних проблем; визнання того, що можливість конструктивних змін коріниться в мотивах і цінностях, які визначають поведінку; розуміння того, що поведінка націй і суспільств відображає поведінку окремих членів цих суспільств; попередження щодо недоцільності очікування відповідей на проблеми від лідерів урядів й необхідності малих, але мудрих рішень, що відображають рівень свідомості мільйонів простих людей; забезпечення вимоги, згідно з якою будь-який привілей на індивідуальному чи національному рівні повинен супроводжуватися належною відповідальністю [237, с. 6—7].

Особливу увагу звернуто на місцеве самоврядування, що зумовлено новим викликом часу, який підштовхує до необхідності створення концепції сучасного світового розвитку, покликаної встановити орієнтири майбутнього людства в умовах зведеної до мінімуму конфліктності. Вчені назвали парадоксом сучасного світу тенденцію суспільної протидії всьому тому, що розцінюється як надмірна централізація. Відцентрові тенденції, на думку аналітиків, пов'язані не лише з труднощами суспільного існування в межах застарілих політичних систем, а й із потягом до національної самосвідомості, котрий є «загальнолюдською потребою» й витоків якого «приховані у темряві століть». І все це відбувається в умовах, коли людство буквально придушене тягарем глобальних соціально-економічних проблем сучасності, передусім катастрофічної засміченості довкілля, недостатності енергоресурсів, нестабільного забезпечення жителів Землі продовольством, стрімкого збільшення чисельності населення, розростання міст та ін. Ці проблеми мають стійку тенденцію до поглиблення і наростання. За цих умов намагання розв'язати глобальні проблеми на загальносвітовому рівні й зусиллями окремих держав недостатне та безперспективне.

Концепція А. Кінга і Б. Шнайдера, в якій відображена проблема взаємозв'язку місцевого (регіонального) самоврядування і глобальних

проблем сучасності, особливо актуальна. Її втілення в суспільно-політичну практику потребує переорієнтації частини завдань, пов'язаних із розв'язанням глобальних проблем, на місцевий рівень. У сучасному світі, зі слів авторів доповіді, щоб досягти управління, заснованого на балансі стійких інтересів, важливо сформуванню «багатоступінчату систему прийняття рішень, ключовим принципом якої було б обговорення питань і розроблення рішень на рівні, найближчому до того прошарку суспільства, який найгостріше відчуває на собі сприятливі чи несприятливі його наслідки» [134, с. 247]. Пошуки рішень для розв'язання глобальних проблем мають відбуватися на всесвітніх форумах, а окремі конкретні питання потребуватимуть оптимальної участі представників міст і самоврядних структур. Для цього замало простої інтерпретації розпоряджень центрального уряду, оскільки він навряд чи зможе враховувати всі місцеві проблеми. Лише переорієнтація частини завдань глобального характеру на місцевий рівень допоможе оптимізувати роботу центральних органів влади й посприяти гуманізації державної бюрократично-управлінської системи.

На підставі цих ідей можна сформулювати можливі напрями практичних дій для розв'язання суперечностей, які постали тепер і можуть значно загостритися в найближчому майбутньому. Серед них:

- 1) надання місцевим органам влади мінімальних можливостей самостійного законодавчого і практичного розв'язання екологічних, ресурсозберігаючих, правозахисних та інших проблем;
- 2) сприяння максимальному самозабезпеченню місцевих громад і адміністративно-владних самоврядних структур;
- 3) урахування динамічного суспільного розвитку на локально-місцевому рівні й практичних можливостей його систем до «швидкого реагування» на постійне ускладнення й наростання глобальних проблем;
- 4) всебічне сприяння участі місцевих організаційних структур у розвитку системи міжнародних організацій, інтернаціоналізації загальнодемократичного процесу і подолання ізоляціонізму;
- 5) формування в низових адміністративних самоврядних структурах «зустрічних» умов для виникнення якісно нової державності з плюралістичним підходом до характерних особливостей і відмінностей регіонального й місцевого розвитку; домінуванням об'єднаних політичних моделей над тими, що відкривають «шлюзи» національного і суспільного розбрату, блокують новітні стратегії розвитку людської цивілізації.

У 90-ті роки минулого століття Римський клуб активно працював над ідеєю альтернативної цивілізації, розвитку вміння обхо-

дитись наявними ресурсами. Це відображено в доповідях: «Здатність управляти» («The Capacity To Govern»; Езекіїль Дрор, 1994/2001); «Скандал і ганьба: бідність і недорозвиненість» («The Scandal And The Shame: Poverty And Underdevelopment»; Бертран Шнайдер, 1995); «Брати природу до уваги» («Taking Nature into Account»; Воутер ван Дірен, 1995). На порозі XXI ст. увагу було зосереджено на необхідності глибокого усвідомлення світовим співтовариством неекономічних і нематеріальних проблем як невід'ємних елементів задоволення потреб людини, про що йшлося в доповіді: «Фактор чотири: подвійний добробут — зменшене вдвічі використання ресурсів» («Factor Four: Doubling Wealth, Halving Resource Use»; Ернст Ульріх фон Вайцеккер, Еморі Бенд Ловінс, Гюнтер Ловінс, 1995/96/97/98); «Дилема зайнятості і майбутнє праці» («The Employment Dilemma and the Future of Work» Оріо Джіаріні, Патрік Лідтке, 1996/98); «Межі соціальної єдності: конфлікт і розуміння в плюралістичному суспільстві» («The Limits to Social Cohesion: Conflict and Mediation in Pluralist Societies»; Пітер Бергер, 1997/98); «Океанічний цикл: управління морями як глобальним ресурсом» («The Oceanic Circle: Governing the Seas as a Global Resource»; Елізабет Манн-Боргезе, 1998); «У Мережі: як змінять наше життя нові медіа-комунікації» («La Red: Como cambiaran nuestras vidas los nuevos medios de comunicacion»; Хуан-Луїс Цебріан, 1998).

У доповіді «Фактор чотири...» група західних учених під керівництвом Е. Вайцеккера висловила ідеї, основним мотивом яких є обґрунтування раціонального використання ресурсів, подвоєння (без збільшення обсягів виробництва) обсягів випуску кінцевого продукту в сільському господарстві та промисловості [314]. Чимало ідей Е. Вайцеккера прижилося в економіці США та європейських країн, що окреслило шлях до створення сучасної економіки й розвинутого суспільства, спроможних ефективно реагувати на виклики глобалізації.

Не менш важливі напрями діяльності Римського клубу — глобальне моделювання соціальних систем, побудова комп'ютерних моделей світу, дослідження специфіки буття людини в сучасному світі, формування нових цінностей, аналіз перспектив розвитку людської цивілізації, критика негативних тенденцій розвитку західної цивілізації, пошук шляхів гуманізації людини і світу, охорона довкілля. Свідченням цього є такі доповіді: «Гуманізм перемагає» («Menschlichkeit gewinnt»; Райнгард Мон, 2000); «Мистецтво логічно мислити» («The Art of Interconnected Thinkings»; Фредерік Фестер, 2002); «Подвійна спіраль навчання й роботи» («The Double Helix of

Learning and Work»; Оріо Джіаріні, Мірча Маліца, 2003); «Межі росту — через 30 років» («The Limits to Growth: The 30-year Update»; Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деніс Медоуз, 2004); «Межі приватизації: як запобігти надмірності хорошого» («Limits to Privatization: How to Avoid Too Much of a Good Thing»; Ернст Ульріх фон Вайцеккер, Оран Янг, Матіас Фінгер, Маріанна Бейсгайм, 2005); «Майбутнє людей з обмеженими можливостями у світі» («The Future of People with Disabilities in the World»; Рене де Гарсія, 2005); «Переосмислення цивілізації: розв'язання конфлікту в людській сім'ї» («Rethinking Civilization: Resolving Conflict in the Human Family»; Меджид Тігранян, 2006); «Зростання й скорочення народонаселення: демографічна революція й інформаційне суспільство» («Global Population Blow-Up and After: The demographic Revolution and Information Society»; Сергій Капіца, 2006); «Синя економіка: 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць» («The Blue Economy: 10 Years, 100 Innovations, 100 Million Jobs»; Гюнтер Паулі, 2009/10); «Фактор п'ять: перетворення глобальної економіки на основі 80 % покращення у продуктивності ресурсів» (Ернст Ульріх фон Вайцеккер, Шеріл Деша, Чарльз Харгроуз, Міхаел Сміт, Пітер Стасинопулос, 2010).

У них утілено прихильність учених до неогуманізму, про що свідчать: надання конкретних пропозицій щодо інтеграції в суспільство людей, які страждають обмеженими можливостями, з метою захисту людського різноманіття і сприяння включенню їх до активного суспільного життя (Р. де Гарсія); заклик до подолання нерівномірності темпів розвитку суспільств, що може спричинити міжцивілізаційне протистояння у світі (М. Тігранян); рекомендації щодо застосування інновацій з метою поліпшення використання ресурсів і підвищення енергетичної продуктивності задля підвищення добробуту людей різних країн (Е. фон Вайцеккер, Ш. Деша, К. Харгроуз, М. Сміт, П. Стасинопулос); розробка конкурентоздатних проектів, які прокладуть шлях до стабільної економіки у багатьох зонах ризику (Г. Паулі).

Сильний резонанс викликала доповідь «Межі приватизації», в якій здійснено аудит приватизаційних процесів у світі за останні десятиліття, висвітлено історичний розвиток глобалізації й лібералізації економіки, проаналізовано понад 50 найкращих і найгірших прикладів приватизації у світі. На цій основі запропоновано рекомендації щодо політики і дій, які б забезпечили оптимальний баланс між можливостями — відповідальністю держави та приватного сектору з урахуванням зростання ролі громадянського суспільства [323]. Характеризуючи цю доповідь, президент Римського клубу принц Ель Хасан ібн Талал зазначив, що її розділ «Уроки при-

ватизації» має стати обов'язковим для уважного ознайомлення національних політиків і провідних менеджерів світу.

Доповідь «Синя економіка» німецького вченого Гюнтера Паулі спрямована на пошук ста кращих технологій, підказаних природою. Автор стверджує, що за допомогою інновацій можна допомогти вирватися з бідності 40 мільйонам фермерів, які вирощують каву, а перероблену сировину використовуватимуть для вирощуватимуть грибів шіітаке. Досить перспективним він вважає виробництво титанової сталі з органічних матеріалів — шовку тутових шовкопрядів. У цьому разі не треба витратити багато енергії на транспортування і виплавлення залізної руди. Більше того, плантації тутового дерева допоможуть відновлювати безплідні землі й освоювати пустелі. Автор пропонує також застосування природних способів уникнення пожеж, методологію використання шовку в медицині, технології отримання електроенергії за рахунок різниці температур, новітні засоби стримування змін клімату та ін. [214].

У доповіді «Фактор п'ять» автори привертають увагу до інноваційних проектів останніх 15 років у різних сферах соціального розвитку. За їх твердженням, завдяки реалізації таких проектів цілком можливі раціональне використання ресурсів і підвищення продуктивності використання енергії на користь добробуту людей в усьому світі. Автори підходять до проблеми довгострокового стійкого розвитку з таких засад: або людство, використовуючи знання і навички, змінить способи взаємодії з довкіллям або довкілля змінить спосіб взаємодії з людством. Основний акцент у доповіді зроблено на досягненні 80-відсоткового підвищення ефективності у використанні ресурсів, конкретних технологіях, рішеннях і способах глобального застосування інновацій задля зміни економічної системи на користь розв'язання кліматичних проблем, подолання дефіциту прісної води, голоду, переробки відходів [313].

У поточному десятилітті були виголошені доповіді «Руйнування природи: заперечення планетарних кордонів» («Bankrupting Nature: Denying Our Planetary Boundaries»; Андерс Війкман, Йоган Рокстром, 2012); «2052: Глобальний прогноз на наступні сорок років» («2052: A Global Forecast for the Next Forty Years»; Йорген Рандерс, 2012); «Видобуте: як добування корисних копалин грабує планету» («Extracted: How the Quest for Mineral Wealth is Plundering the Planet»; Уго Барді, 2014); «Змінюючи історію, змінюємо майбутнє: жива економіка для живої Землі» («Change the Story, Change the Future: A Living Economy for a Living Earth»; Девід Кортен, 2015); «На краю:

стан і доля тропічних лісів планети» («On the Edge: The State and Fate of the World's Tropical Rainforests»; Клавдій Мартін, 2015); «Обираючи наше майбутнє: альтернативи розвитку» («To Choose Our Future: Development Alternatives»; Ашок Хосла, 2015); «Розквіт по новому: управління економічним ростом для скорочення безробіття, нерівності і кліматичних змін» («Reinventing Prosperity: Managing Economic Growth to Reduce Unemployment, Inequality and Climate Change»; Грем Макстон, Йорген Рандерс, 2016).

Норвезький економіст і футуролог Й. Рандерс основною причиною глобальних проблем людства вважає відсутність довгострокового планування при ухваленні суспільно значущих рішень, попереджаючи про реальність ризиків, пов'язаних із брутальним вторгненням людини в довкілля. Щороку в світі продукується удвічі більше парникових газів, ніж їх здатні абсорбувати ліси та моря. Неадекватна діяльність людини вже у найближчі десятиліття спричинить глобальне потепління, наслідки якого — засухи, повені, пожежі, нестача продовольства, збільшення нерівності й виникнення глобальних конфліктів.

Г. Макстон і Й. Рандерс проаналізували три виклики сучасному людству — нерівність, безробіття і кліматичні зміни. Як зазначають вони, попри економічне зростання в останні десятиліття у розвинутих країнах, добробут більшості людей на планеті не поліпшився: вони масово втрачають роботу, стрімко падає рівень реальної зарплати. За цих умов прискорення темпів економічного зростання лише погіршить ситуацію. Виходом може стати переосмислення визначення оплачуваної роботи, справедливе оподаткування бізнесу, обмеження торгівлі, збільшення тривалості оплачуваних відпусток, запровадження безумовного базового доходу для найбіднішої частини населення.

Наприкінці 2017 року Римський клуб представив другу за роки свого існування доповідь, що виражає його консолідовану позицію, «Нумо! Капіталізм, короткозорість, народонаселення і руйнування планети» («Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet»). Написана вона двома президентами клубу — Ернстом Ульріхом фон Вайцеккером і Андерсом Війкманом за участю тридцяти чотирьох інших членів. Основний лейтмотив доповіді — жорстка критика капіталізму й заклик до формування альтернативної цивілізації в масштабах усєї планети. У ній розкрито коріння й тенденції нинішньої кризи, безперспективність світогляду, що ґрунтується на прагненні до матеріального збагачення, й необхідність принципової зміни філософії людського буття («ново-

го Просвітництва»), а також запропоновано практичні напрями подолання нагальних проблем світового розвитку [333].

Автори доповіді зазначають, що з вісімдесятих років минулого століття основним джерелом прибутку в межах існуючої моделі капіталізму стали фінансові спекуляції, на яких базується дев'яносто вісім відсотків усіх операцій. У офшорних зонах заховано від двадцять одного до тридцяти двох трильйонів доларів. Корпорації уникають сплати податків. Існує надлишок капіталу в фіктивних, але прибуткових сферах, а в тих, від яких залежить майбутнє планети, — дефіцит коштів. Найбільшою планетарною проблемою залишається глобальне потепління. Причому 10 відсотків найбагатших власників світових виробничих потужностей спричиняють 45 відсотків викидів в атмосферу планети. У світі спостерігається надмірне споживання, пов'язане зі збільшенням народонаселення й хижацьким використанням ресурсів. Від початку минулого століття чисельність населення збільшилася у п'ятеро, а економічний обіг — у сорок разів, споживання палива — в шістнадцять, вилов риби — у тридцять п'ять. Залишається нерівномірним розподіл продовольства: вісімсот мільйонів осіб продовжують голодувати, тоді як два мільярди мають зайву вагу. Особливе неприйняття викликає ВВП як показник, що постійно впливає на політичні рішення: в структурі ВВП закладено прагнення до необмеженого зростання, відображення витрат і вимірювання швидкості, з якою гроші рухаються в економіці, а все, що виходить за межі ринку, тобто добробут і щастя людей, залишаються поза ним.

Закінчення ери корисних копалин неминує, імовірно, що це відбудеться раніше, ніж передбачалося. Вартість чистої (сонячної і вітрової) енергії зменшується з кожним роком, а її виробництво збільшується в рази. Посилення попиту на нафту, за висновками фахівців, зупиниться до 2020 року, а перехід на поновлювані джерела може відбутися до 2030 року. Величезні поклади нафти й газу так і залишаться в землі, що знецінить нафтогазовий сектор за кілька років. Втрачений прибуток можливий в діапазоні від шести до двадцяти трильйонів доларів. Деякі аналітики і банківські структури вже попереджають клієнтів про неприйнятні ризики вкладень у видобувні підприємства. Китай, наприклад, до середини століття має намір отримувати вісімдесят відсотків енергії з відновлюваних джерел.

Дослідники вважають тупиковою стратегію гарантованого взаємного знищення, що слугує виправданням для збереження ядерних арсеналів, і закликають до «гарантованої планетарної безпеки і виживання». В цьому контексті в доповіді узагальнено експе-

риментальні підходи до управління, економіки, освіти, громадського розвитку, наведені приклади їх успішного втілення в життя. Обговорювані питання охоплюють стійке сільське господарство, децентралізовану енергетику, регенеративну урбанізацію, кругову економіку, реформування фінансового сектора, етичне інвестування і т. д. Неминуча поява глобальних правил, обов'язкових для всіх країн, жодна з них не має права робити все, що заманеться, коли йдеться про наслідки, які впливають на планету. В цьому контексті Римський клуб «бачить себе захисником демократії, довгострокового мислення, природи, молодого покоління і ще не народжених поколінь, які позбавлені голосу в капіталізмі й у поточних політичних дебатах». Клуб закликає уряди забути про кордони й об'єднуватися задля спільного процвітання. Держава й суспільство мають встановлювати правила для ринків, а не навпаки. Економіка майбутнього повинна рухатися до стійкості, а не до зростання, збільшувати загальне благо, а не максимізувати приватну вигоду.

Особливу увагу приділено обґрунтуванню необхідності втілення ідеї «нового Просвітництва» як цілісного, гуманістичного світогляду, вільного від антропоцентризму, відкритого для розвитку й піклування про майбутнє. Основу «нового Просвітництва» Римський клуб вбачає у примиренні протилежностей і досягненні балансу між людиною і природою, між короткочасною і довготривалою перспективою, між розвитком і стабільністю, між індивідуальним і колективним, між жінками і чоловіками, між рівністю і справедливою винагородою, між державою і релігією. Римський клуб дистанціюється від будь-яких інтерпретацій релігії, що підтримують пригнічення і насильство, вважає посилення фундаменталізму серйозною загрозою. Водночас він звертає увагу на несправедливість критиків релігії, які ігнорують її позитивний внесок у розвиток людської цивілізації. Держави, нетерпимі до релігії, втрачають етичну перспективу, тому базові принципи світових релігій необхідно включити в міжнародне право. Відкидаючи релігію, людство пориває зв'язок з мудрістю, накопиченою за сто п'ятдесят тисяч років.

Клуб бачить завдання освіти в формуванні в молоді «грамотності щодо майбутнього» (futures literacy). Освіта повинна ґрунтуватися на відносинах між людьми, які мають стати основою навчального процесу. Інформаційні технології не повинні витіснити системні знання як важливий чинник формування людської свідомості, вони мають слугувати допоміжним засобом, що сприяє цьому процесові. Освіта повинна викликати інтерес, вивільняти енергію й активно задіювати здібності кожного студента вчитися для себе і

допомагати вчитися іншим. Сьогоднішні студенти потребують інклюзивної освіти, в якій одні форми знання доповнювалися б іншими, а не відкидали їх. Освіта має поєднувати універсальні цінності й повагу до культурних відмінностей, орієнтуватися на благо всіх живих істот і всього світу, фокусувати увагу на сталому розвитку, культивувати інтегральне мислення.

Аналіз дослідницької діяльності Римського клубу засвідчує ключові особливості його діяльності, передусім підвищену увагу до прогнозування, що сягає своїми витокami 60-х років ХХ ст., коли Організація економічного співробітництва і розвитку запропонувала Еріху Янчу, одному з майбутніх засновників клубу, зайнятися дослідженням співвідношення прогнозування і планування. Його внесок у з'ясування цієї проблеми відчутно вплинув на подальші дослідження Римського клубу. Так, у праці «Перспективи технологічного прогнозування» (1966) було визначено тенденцію до інтеграції прогнозування і планування, яка зумовлює «активне представлення майбутнього». Основною ідеєю наступної праці Е. Янча «Спроба створення принципів світового планування з позицій загальної теорії систем» (1968) було дослідження людини, здатної формувати своє майбутнє як базовий елемент соціальної еволюції. Критичною умовою цього процесу Е. Янч назвав контроль над системою динамікою суспільства й довкіллям.

Новий вектор діяльності зумовив формування нового виду прогнозування — нормативного, базовий алгоритм якого розгортається не від сьогодні до майбутнього, а від майбутнього до сьогодні. У цьому контексті Римський клуб особливу увагу приділяє проблемам, пов'язаним із сучасними й майбутніми суперечностями в системах «суспільство — природа» і «людина — суспільство». У своїх прогностичних дослідженнях широко використовує комп'ютерне моделювання, синергетику, форсайт, брейнстормінг та ін.

На адресу Римського клубу нерідко висловлюють претензії щодо прогнозів, які не збуваються. В цьому аспекті цікавою є думка Георгія Афанасьєва, який вважає, що хороший прогноз — це той прогноз, який не збувся, але скорегував спрогнозоване майбутнє, викликав фактом свого існування ланцюжок дій, спрямованих на запобігання передбачуваної небезпеки. Таку роль відіграв прогноз Римського клубу на початку 1970-х років щодо цілковитого виснаження ресурсів планети до 2020 р. й настання еколого-енергетичної катастрофи. «Експертів почули, — зазначає Г. Афанасьєв, — в розвинутих країнах відбулася “зелена”, тобто аграрна революція, що дала змогу різко підвищити виробництво продовольства завдяки компенсаторним діям,

результатом яких став “провал” передбачуваного. І це аніскільки не применшує цінності висновків Римського клубу» [107].

Римський клуб, проголошуючи себе поза політикою, все таки є політичним утворенням. Це визнавав А. Печчеї, зазначаючи, що Римський клуб є політичним в істинному, етимологічному значенні цього слова, оскільки, «сприяючи дослідженню й осмисленню довгострокових інтересів людства, він на ділі допомагає закласти нові, більш міцні й співзвучні часові основи для прийняття важливих політичних рішень і водночас заставляє тих, від кого залежать ці рішення, усвідомити всю глибину покладеної на них відповідальності» [219, с. 138]. Не піддаючи сумніву значення досліджень Римського клубу, не слід забувати й про однополярну спрямованість сучасної глобалізації, в контексті якої неважко зрозуміти, що Римський клуб та інші прозахідні організації значною мірою залежні від цього процесу. Українська дослідниця Т. Кремень щодо цього зазначає: «Очевидно, що роботи Римського клубу, незважаючи на ряд позитивних моментів, мають на меті приховування кризи розвитку сучасної системи капіталізму на Заході шляхом надмірного підкреслення самих глобальних проблем розвитку людства та їхніх наслідків, уникаючи безперечно необхідного в аналізі глобальних проблем висвітлення причин появи цих проблем та їхнього жорсткого прояву» [153, с. 136]. Політичний аспект діяльності Римського клубу значною мірою компенсується його внеском у дослідження біосфери, пропагування ідей гармонізації відносин людини і природи, що визначально поглибив розуміння перспектив виживання людства на тлі глобальних цивілізаційних і соціальних викликів.

2.3. АКТУАЛІЗАЦІЯ АНАЛІТИЧНИХ І ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАЙБУТНЬОГО

У останні десятиліття сформувалася і динамічно розвивається політична аналітика як самостійний науковий напрям, об'єктом дослідження якої є функціональні аспекти розвитку політичної системи суспільства та її складників. У його руслі розгортаються дослідження політичних обставин, подій, тенденцій, перспектив їхнього розвитку з метою з'ясування цілісної картини того, що відбувається, та подальшого прийняття політичних рішень. В Україні цей напрям розвивають: А. Баронін, В. Тертичка, Д. Неліпа, В. Ребало, М. Розумний, О. Валевський, С. Телешун, Ю. Кальниш, К. Ващенко, С. Внучко, В. Теремко, І. Петренко та ін.

За визначенням С. Телешуна і А. Бароніна, політична аналітика — це «свідомий, цілеспрямований, конкурентний, скоординований процес вивчення політичної обстановки, подій, тенденцій, перспектив її розвитку з метою визначення цілісної картини того, що відбувається, та подальшого прийняття політичних рішень» [264, с. 7]. Вона розкриває латентні загрози для держави та її інститутів з боку правлячої еліти, бюрократії, конкурентних політичних сил, допомагає вчасно ухвалювати необхідні політичні рішення. Основне її завдання полягає в тому, щоб за перших ознак загрози виявити її фактори та розробити заходи щодо її ліквідації.

Суб'єктами політичної аналітики є державні та недержавні центри, організації та установи, незалежні експерти. Попри те, в сучасних умовах помітні спроби обмеження політичної аналітики межами правлячої еліти. Така тенденція є негативною, оскільки створює інформаційну ізоляцію. Привертаючи увагу до цього напряму теоретико-прикладних знань, В. Теремко зазначає: «Політики поступово вчать прислухатися до голосу і думки фахівців недержавних аналітичних центрів, а деяких із них навіть запрошують на високі посади в органи державної влади. Попри те, трансформаційні процеси в Україні після набуття нею незалежності могли б бути осмисленішими, позбавленими непродуктивних задумів і дій, а тому соціально ефективнішими, якби влада частіше зважала на оцінки, прогнози, пропозиції представників аналізу політики, академічної науки» [266, с. 12].

До основних функцій політичної аналітики належать: 1) інформаційна (опис, аналіз та систематизація інформації); 2) прогностична (моделювання розвитку політичної системи, висновки про можливість загострення ситуації в державі, перемогу на виборах конкретних політичних сил, еліт, лідерів); 3) превентивна (запобігання небажаним політичним подіям); 4) управлінська (надання порад і пропозицій щодо покращення структури політичної системи, механізмів її функціонування, формування та впровадження державної політики). Здійснення аналізу проблеми передбачає врахування часових параметрів її дослідження, інтересів замовника, масштабів і ціннісної основи проблеми, вірогідних ризиків, витрат.

Політична аналітика розгортається за такими напрямками: 1) політичний аналіз; 2) аналіз політики; 3) політичне прогнозування; 4) політичне консультування. Політичний аналіз прагне охопити політичну систему в усьому її різноманітті, виявити всі найважливіші проблеми, які існують у безмежному просторі суспільних відносин. Аналіз політики спрямований на дослідження централь-

ного ядра політичної системи — державної політики: її походження, управління в окремих сферах (освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги), процесу її здійснення на різних етапах, розподілу видатків у бюджетній сфері, розробки державних програм, підготовки інформації для її вироблення, раціоналізації процесу ухвалення державних рішень. Політична аналітика реалізує себе на теоретичному, прикладному і методологічному рівнях.

В англійській мові теоретичний рівень інтерпретують як «political analysis», його характеризують: здатність до поширення політичних знань на групи політичних явищ і процесів (теорія сталого розвитку, теорія модернізації, глобалізаційні теорії, теорія конвергенції та ін.); довгостроковий характер сформульованих висновків та розкритих закономірностей; орієнтація на інтереси суспільства; низький рівень перетворювального потенціалу на коротких часових проміжках. Теоретичне знання не розраховане на безпосереднє застосування в конкретній політиці, досягнення відчутного політичного ефекту в найближчій перспективі.

Прикладний рівень інтерпретують англійською мовою як «policy analysis» або «public policy analysis». Він спрямований на дослідження конкретних проблем вагомих суб'єктів (учасників) політичного процесу: політичних лідерів, партій, органів державної влади, лобістських груп; оптимального розподілу повноважень і ресурсів між рівнями владної вертикалі (федеральним (центральним), регіональним, муніципальним); цілеспрямованих дій, здатних посилити роль політичних партій у політичній системі суспільства; політичних пріоритетів у певній ситуації для того чи іншого суб'єкта політики; різноманітних проблем суспільного життя, які впливають на політико-владні відносини: екологічного розвитку, реформування системи освіти, охорони здоров'я, захисту прав власності та ін. Для прикладних знань властиві утилітарність, корисність для конкретного суб'єкта політики (замовника, клієнта), короткострокова актуальність. Об'єктом прикладного політичного аналізу є проблеми й ситуації, чітко локалізовані в часі й просторі. Прикладне знання — це знання про конкретні політичну ситуацію, об'єкт, явище, а не про сукупність ситуацій, об'єктів чи явищ. Прикладний політичний аналіз тісно пов'язаний з політичним менеджментом — наукою про управління політичними процесами.

Методологічний рівень політичної аналітики означає процес перетворення інформації на нове знання й розв'язує такі проблеми: вибір наукових методів, оптимальних для досягнення поставлених цілей; вироблення операцій щодо перетворення інформації задля

ефективного використання ресурсів і досягнення очікуваних результатів; розробка критеріїв обґрунтованості висновків; визначення дослідницької стратегії для розв'язання конкретної проблеми. Результатом є методологічне знання, що охоплює систему принципів наукового дослідження, сукупність дослідницьких процедур щодо збору, первинної обробки та аналізу інформації.

До методологічного оснащення сучасного політичного аналізу належать: загальні принципи формування дослідницької стратегії, правила визначення проблеми, об'єкта і предмета, постановки цілей і завдань, операціоналізації понять і висування гіпотез; сукупність методів збору інформації, її тестування відповідно до певних критеріїв; кількісні (формалізовані) та якісні (змістові) методи аналізу даних; аналітичні стратегії, сформовані на основі різних парадигматичних підходів у розумінні політики і політичної науки. Сукупність методів опрацювання й аналізу інформації поєднує:

1. Методи, що застосовують і в гуманітарних, і в природничих науках. Передусім статистичні методи аналізу даних — кореляційний, регресійний, факторний, дискримінантний, кластер-аналіз, а також математичне моделювання.

2. Методи, що застосовують виключно в гуманітарних науках (соціології, психології та лінгвістиці). Переважно це методи аналізу текстів (традиційний аналіз документів, контент-аналіз та ін.). В сучасному політичному аналізі широко використовують методи маркетингу, конкретної економіки (ситуаційний і SWOT-аналіз).

3. Методи аналізу даних, які розроблені й використовують виключно в політичній науці, зокрема, івент-аналіз.

Теоретичний, прикладний і методологічний рівні політичної аналітики тісно пов'язані між собою, органічно доповнюють один одного. Від глибини теоретичної розробки проблеми безпосередньо залежить вибір ефективної прикладної моделі її розв'язання. Вдалий вибір методу (системи методів) спроможний забезпечити дослідницький успіх. Локальне знання, отримане в межах прикладних політичних досліджень, нерідко виявляється корисним для формулювання загальних довгострокових закономірностей.

Останнім часом в Україні виникло багато інформаційно-аналітичних, експертних і консалтингових центрів. Близько 150 аналітичних центрів й інститутів отримують гранти й ексклюзивні замовлення. Переважно вони обґрунтовують і популяризують позицію замовників. Від державних органів замовлень на аналітичні дослідження майже не надходить. Як стверджує О. Федорчук, вони «не лише поклали край монополії держави на ідеї, а й запровадили

моду на створення якісної публічної політики, вони поступово стали важливим сегментом сучасної української політичної науки» [280, с. 158]. Багато заявлених прогнозів так і не знаходять свого підтвердження в політичній практиці. Усе це відображає світову тенденцію, з приводу чого Ф. Тетлок і Д. Гарднер зауважують: «Відкрийте будь-яку газету, подивіться будь-яку телепередачу — і ви побачите експертів, які дають прогноз на майбутнє. Дехто обережний. Проте більшість — зухвалі й самовпевнені. Вони видають себе за віщунів Олімпу, здатних бачити на десятиліття вперед. Вони завжди, за невеликим винятком, на передньому плані камер, бо вміють говорити дохідливо, чітко й переконливо. Про точність їхніх прогнозів навіть не йдеться. Старі прогнози, як і старі новини, швидко забувають. І експертів майже ніколи не просять узгоджувати те, що вони колись сказали, з тим, що відбулося насправді» [268, с. 15].

У зв'язку з цим закономірно виникає питання про довіру до аналітичних структур, якість використовуваних методів, технік досліджень та їх відповідність світовим стандартам. До аналітиків відносять себе виборчі технологи, журналісти, іміджмейкери та інші суб'єкти, які своєю некомпетентною діяльністю дискредитують науковий політичний аналіз й експертизу. Публічні політичні рішення в нашій країні приймають здебільшого інтуїтивно, без урахування довгострокових ефектів. Прикладний політичний аналіз як професійна галузь перебуває у стадії становлення і ще не став невід'ємним елементом державної політики.

Непродумані, науково необґрунтовані рішення — традиційна «візитівка» української політики. Йдеться про практику підготовки нормативно-правових актів «під себе» на основі політичної доцільності та власних інтересів. Основним недоліком політичної аналітики в Україні є відсутність зворотного зв'язку. Часто аналітик не одержує від замовника чіткої інформації про те, до чого він реально прагне, через що вимушено перебирає на себе роль замовника й самостійно визначає собі завдання. Багато представників політичної еліти переоцінюють власні можливості в інформаційній сфері, живуть ілюзією нібито знають більше, ніж аналітик, що підриває довіру до його праці. За такої тенденції можна поліпшити якість аналітичного продукту, але неможливо підвищити рівень культури і компетентності замовника.

Для надання політичній аналітиці статусу невід'ємної частини державної політики в Україні необхідно остаточно утвердити її в правах (інституціоналізувати); чітко визначити методологію і можливості її застосування, предметне й проблемне поле, розробити з

урахуванням зарубіжного досвіду методики дослідження, прийнятні для наших умов; створити структури, асоціації політичних аналітиків за науково-галузевим принципом, налагодити постійні зв'язки вітчизняних і зарубіжних аналітиків.

Глобальні процеси трансформації політики, економіки, суспільного життя зумовлюють кризові явища в системі управління (кризи участі, проникнення, розподілу та ін.), що потребують оригінальних альтернативних рішень. А на це, як правило, здатні лише політичні експерти, які все активніше діють не як тіньові суб'єкти політичної діяльності, а як рівноправні політичні гравці.

Активізація експертних інститутів у світі є свідченням тенденції до зростання попиту на експертні знання. Участь інтелектуалів у політиці означає не лише прагнення реалізувати потребу у владі, популярності, а й налаштованість на участь у вдосконаленні суспільства, особистісну самореалізацію.

У зв'язку з ускладненням цивілізаційних процесів (глобалізація, інтеграція, екологічні проблеми, тероризм та ін.) на зламі ХХ — ХХІ століть відбулося значне розширення публічного політичного дискурсу, призначення якого полягає у формуванні практичних дій, спрямованих на досягнення суспільного блага. Головними його учасниками є політики, громадяни і мас-медіа. Експерти, як правило, виконують посередницьку роль, до основних їхніх функцій належать: 1) екстраполяція інтересів окремих громадян у розв'язанні вирішення суспільно важливих проблем; 2) інтерпретація діалогу між суспільством і владою, що означає його переведення з буденної мови на мову політики і навпаки. Метою експерта є комерціалізація своїх знань, перетворення їх на предмет професійних економічних відносин. Цим він відрізняється від вченого-теоретика, метою якого є розвиток науки і пошук істини.

Новим міжгалузевим напрямом, дотичним до футурологічних досліджень, є експертологія, необхідність якої була усвідомлена кілька десятиріч тому в працях С. Бешелева, С. Гурвіча, К. Космачова та ін. На цій основі сформувалася гуманітарна експертиза, яка «є важливим чинником узгодження позицій різних державних і суспільних інституцій, вироблення оптимальних підходів до загальнодержавної і регіональної політики на гуманістичних і демократичних засадах» [133, с. 2]. Гуманітарна експертиза покликана відстежувати соціальні ризики і роль конкретної діяльності у житті людини й суспільства. Потреба в ній актуалізується при здійсненні політичних, освітніх, адміністративних та інших реформ, які впливають на розвиток суспільства. З урахуванням цього В. Кізіма роз-

робив «Положення про гуманітарну експертизу», в якому відображено необхідність стратегічного аналізу висхідної траєкторії соціального розвитку, «обов'язкове врахування не лише чинників, які безпосередньо стосуються змін, пов'язаних з реалізацією інноваційного проекту в межах окресленої поняттєвої ситуації, що є об'єктом експертизи, а й динаміки її взаємодії з дією більш широких суспільних і природних умов ближнього, дальнього й поза дальнього порядку» [133, с. 25]. Цілком слушним є його висновок щодо необхідності створити суспільні гуманітарні ради при Верховній Раді України, при радах нижчих рівнів з наданням їм права контролю та вето на виконання законів, указів, постанов і рішень відповідних рівнів, якщо вони не відповідають вимогам гуманітарної експертизи.

Невід'ємним елементом аналітично-експертної діяльності є системна аналітика. Системний аналітик має володіти багатьма спеціальними знаннями і, безперечно, системним мисленням. Таких фахівців в Україні готують лише в Інституті прикладного системного аналізу Національного університету «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Однак 90 відсотків його випускників стають звичайними програмістами.

Вплив експертного співтовариства на політику покликаний поліпшувати систему управління суспільством, однак експерти знехтували цим задля зближення з владою з метою неформального впливу на політичний процес. Експерти, які стоять на захисті суспільних інтересів і суспільного блага, — ідеал, а розрив між експертами і суспільством відбувається з таких причин: 1) зацікавленість бізнес-еліти в інтелектуальному ресурсі для конкурування з представниками влади; 2) зацікавленість влади в експертній підтримці з метою легітимації своєї діяльності. Експерти можуть впливати на політику: через безпосередні контакти з політичними діячами; участь у публічному політичному дискусі, що формує громадську думку; інформаційні важелі впливу, пов'язані із взаємною зацікавленістю експертів та медіа, які, використовуючи інтелектуальний ресурс і статус експертів, отримують авторитет, достовірність й ексклюзивність. Експерти отримують змогу виходу на замовника — фінансову групу, урядову структуру, а також зміцнення своєї публічності, як вагомого аргумента в конкурентній боротьбі.

В Україні експертне середовище перебуває на стадії становлення. Поступово формуються незалежні експертні співтовариства — аналітичні центри, які беруть активну участь у прийнятті політичних рішень й у розробці державної стратегії. Українська дослідниця С. Внучко запропонувала узагальнене визначення аналітичного

центру як експертної організації, що «займається аналізом суспільно важливих політичних, економічних та соціальних проблем», а діяльність якої «спрямована на розробку конкретних рекомендацій та технологій вирішення цих проблем органами державної влади та управління, партіями та інститутами громадянського суспільства» [33, с. 12].

Активізація експертної роботи особливо актуальна, оскільки в Україні динамічно розвивається громадянське суспільство, змінюється ставлення людей до власного майбутнього. Державні та недержавні осередки, які опікуються проблематикою майбутнього, останнім часом утверджують себе як основного суб'єкта теорії і практики політичного аналізу і прогнозування. І політики починають прислухатися до голосу і думки фахівців, які представляють громадянське суспільство. У цьому контексті можна погодитись з І. Петренком: «Експертно-аналітичне знання сьогодні все більше перетворюється у потужний чинник соціально-політичних перетворень. Наразі вчені та аналітики виступають не лише у ролі експертів та фахівців, що створюють інтелектуальний продукт, вони стають важливими учасниками конструювання нової реальності, суб'єктами соціальних зрушень» [216, с. 4]. Це засвідчує і практика провідних аналітичних структур.

Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) — науково-дослідна установа, підпорядкована Президентові України, створена Указом Президента України від 04 березня 1992 року. Складається з головного інституту в Києві та регіональних філій в Дніпрі, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові, Ужгороді. Інститут працює над виробленням загальної стратегії держави та її геополітичного, зовнішньополітичного, внутрішньополітичного, економічного, інформаційного, регіонального, соціально-демографічного напрямів. Надає наукові рекомендації Президентові України та органам державної влади щодо прийняття конкретних рішень, у тому числі готує щорічні Послання Президента України до Верховної Ради України; здійснює експертизу законопроектів, політико-правових і державних заходів; розробляє моделі суспільно-політичного розвитку на середньострокову перспективу. Видає наукові журнали «Стратегічна панорама» і «Стратегічні пріоритети». Серед численних фундаментальних досліджень аналітично-прогносичного спрямування НІСД — колективна монографія «Донбас і Крим: ціна повернення» (2015), аналітична доповідь «Режим Путіна перед викликами часу» (2017).

У першій з названих праць окреслено наслідки російської агресії для України і світу, а також визначено шляхи її подолання, запропоновано сценарні прогнози повернення втрачених територій,

окреслено стратегічні пріоритети інформаційного, фінансово-економічного, політико-правового, соціально-гуманітарного характеру. В передмові до праці йдеться: «Очевидно, що змінюючи передусім власну систему національної безпеки та механізми її забезпечення, Україна змінюватиме і весь світ. Попри все, Україна вже ніколи не залишиться такою, якою була раніше. Донбас і Крим — також. Проте це не може бути перешкодою для повернення кордонів України до конфігурації 2013 року. І будь-які “історичні дискурси” про те, що “Історично не так складалося” вочевидь недоречні, якщо мова йде про найновішу історію незалежної України (з 1991 року). Ця історія є лише новим часописом боротьби і єдності, безпеки і свободи. Тому питання повернення тимчасово неконтрольованих територій унеможливорює відповідь — “не втручатися”. Важливим тут є інше — ціна повернення» [100, с. 17].

У доповіді щодо проблем і перспектив функціонування режиму Путіна в Росії показано рівень його соціально-економічної ефективності, проаналізовано культ особи В. Путіна та особливості відтворення імперської ідентичності населення Російської Федерації, з'ясовано зовнішньополітичні орієнтації й методи діяльності російської дипломатії, виявлено гібридні засоби контролю російської влади над пострадянським простором. На широкій джерельній базі з'ясовано реальні прагнення та наміри Кремля, публічну репрезентацію російської політики, а також об'єктивні результати її реалізації.

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Діє з 1994 року і на сьогодні є провідним недержавним аналітичним центром України, що досліджує різноманітні проблеми державної політики. Згідно з рейтингом аналітичних центрів світу, який щороку публікує Університет Пенсильванії, Центр Разумкова входить до п'ятірки найкращих аналітичних центрів Центральної і Східної Європи [292]. Дослідження Центру використовують ОБСЄ, ООН, НАТО, посольства іноземних держав, українські державні структури.

Центр реалізував низку масштабних дослідницьких проектів: «Політична еліта України», «Опозиція в Україні», «Політичні партії в Україні», «Судова реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи», «Україна на порозі об'єднаної Європи» та ін. Аналітики Центру здійснюють нестандартні дослідження: на основі опитувань різних категорій населення вони склали узагальнений образ майбутнього депутата, який, на думку респондентів, має належати до опозиції, не бути причетним до великого бізнесу, бути економічно і юридично освіченим (бажано з відповідним досвідом роботи).

Фонд Громадської дипломатії — неурядова установа, що працює в сфері публічної інформації. Функціонує за рахунок членських внесків, краудфандінгу та грантових програм. Основні напрями діяльності: створення дієвої комунікаційної платформи для взаємодії з представниками зарубіжного експертного середовища та політичного істеблшменту; організація та проведення тематичних конференцій, круглих столів, дискусійних клубів, тренінгів та навчальних семінарів із залученням провідних експертів; реалізація проектів в межах поглиблення міжнаціонального партнерства і розвитку міждержавного діалогу; лобіювання українських національних інтересів через громадські канали комунікації; підготовка аналітичних досліджень та вироблення ефективної стратегії української зовнішньої політики; встановлення ділових контактів між українськими підприємцями та іноземними бізнес-колами; розробка освітніх заходів для майбутніх дипломатів, експертів-міжнародників та активних представників української громадськості з використанням передового міжнародного досвіду. Пріоритетними цільовими програмами фонду є молодіжна дипломатія, долучення України до системи європейських цінностей, вироблення нової стратегії регіональної безпеки.

У 2017 році фондом започатковано ініціативу «Генерація нових думок», яка полягає в залученні молодих спеціалістів, талановитих студентів і потенційних державних діячів до обговорення актуальних питань в контексті національних інтересів нашої держави з метою вироблення ефективних механізмів протидії викликам сучасності, впровадження передових ідей в Україні та вироблення дієвих рекомендації органам державної влади. Першою темою для дискусії було обрано «Актуальні геополітичні тренди в пострадянських країнах Східної Європи». У 2018 році за підтримки фахівців Українського інституту майбутнього та у партнерстві з Київською школою економіки фонд провів гру з моделювання роботи Ради Безпеки ООН, у якій брали участь студенти з усієї України. Нещодавно фонд презентував аналітичне дослідження «Контури російської політики» [147]. Мета цього проекту — якісне дослідження політичних процесів у Росії; попередження нових загроз та протидія існуючим; вироблення ефективного курсу української політики на російському напрямі відповідно до українських національних інтересів й потреби відновлення територіальної цілісності країни. Фонд прагнув донести до російської аудиторії альтернативну позицію, започаткувати конструктивний діалог на рівні експертних співтовариств двох країн та актуалізувати перед західними партне-

рами проблему анексованого Кримського півострова й необхідності вироблення нового формату міжнародної безпеки.

Український інститут майбутнього — незалежний аналітичний центр, що надає оцінку українським подіям, організовує дискусії з важливих суспільно-політичних проблем, формулює рекомендації та пропонує рішення в різних сферах розвитку українського суспільства. Заснований у 2016 році. Основні завдання — стимулювання прийняття якісних політичних рішень у внутрішній та міжнародній політиці. До центру входять такі аналітики як Юрій Романенко, Антон Геращенко, Тарас Березовець. Ексклюзивним аналітичним здобутком Інституту стало реалізоване Т. Березовцем одне з перших в Україні медійних досліджень «Анексія: острів Крим. Хроніки “гібридної війни”» [13]. Важливим продуктом Інституту є видання щорічних збірок прогнозів «Виклики і можливості», що містять висновки експертів інституту про майбутнє інформаційних процесів у сферах освіти, науки, міжнародної та внутрішньої політики, національної безпеки та оборони, економіки, правоохоронної та судової систем. Наприкінці 2018 року інститут представив математичну модель економіки України, при застосуванні якої можливо змінювати важливі параметри та показувати вплив цих змін на доходи громадян, бюджет, розвиток країни до 2030 року. Ця модель дає змогу розраховувати ефективність пропонованих політиками ідей та законів у їх передвиборчих програмах [276].

Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД) — міжнародна громадська організація, яка досліджує економічну політику України, розробляє довгострокові прогнози, проводить щоквартальний моніторинг української економіки на макрорівні. Заснований за ініціативи Інституту відкритого суспільства (Open Society Institute) 1994 року. З 1998 року центр видає щомісячний документ «Економічний прогноз розвитку», який визначає головні економічні тенденції в Україні; вплив світової економіки на економіку України; причини зміни реального ВВП та інфляції; чинники, які визначатимуть обмінний курс; прогноз інвестиційної активності, експорту, імпорту та світових цін на ресурси. Серед пріоритетних напрямів діяльності МЦПД — проект «Голос громадськості», спрямований на підвищення доброчесності та вдосконалення управління на місцевому рівні. Фінансування проекту здійснюють Світовий Банк та Канадське агентство Міжнародного розвитку (CIDA) [233]. Важливий здобуток центру — моделювання імплементації Мінських угод та підтримка стратегічних радників при Міністерстві з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб.

Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) — неурядова аналітична організація, що працює над розвитком демократичних процедур у сфері публічної політики і своєю діяльністю намагається утверджувати в суспільстві ідеї необхідності та значущості демократичних перетворень. Діяльність центру зосереджена на дослідженні суспільно-політичних процесів в Україні та країнах-членах ЄС, генеруванні ідей та наданні пропозицій щодо встановлення високого рівня урядування на різних ступенях владної ієрархії, розвитку громадсько-політичної просвіти й суспільної комунікації. УНЦПД сформувався в період зародження української незалежності із кола студентів, що реалізували «Революцію на Граніті» у 1991 році, й став однією із дієвих інституцій, що системно працює для утвердження демократичних норм в українському суспільстві, належного рівня урядування, захисту політичних прав і громадянських свобод. Експерти УНЦПД працюють в межах таких напрямів: підтримка громадянського суспільства та розвиток механізмів участі; гарантування прав національних меншин, корінних народів та антидискримінаційна політика; розвиток діалогу, суспільна консолідація, вираження громадянських свобод; дослідження трансформацій політичних систем у нових демократіях, розвиток партійної, електоральної політики і парламентаризму; розвиток представницької та прямої демократії на національному і місцевому рівнях; зміцнення потенціалу національної безпеки та підтримка безпеки суспільного середовища, протидія новітнім викликам [123]. Вагомим проектом аналітичного центру став «Індекс стабільності організацій громадянського суспільства», який тривав з 7 грудня 2017 р. до 12 січня 2018 р. за підтримки Агенції США з Міжнародного розвитку (USAID) та «Партнерської організації — FHI 360». Основна мета проекту — оцінка сталості сектору організацій громадянського суспільства в країні у семи сферах: правове середовище, організаційна спроможність, фінансова стійкість, адвокація, надання послуг, галузева інфраструктура, публічний імідж. За результатами дослідження був оприлюднений звіт з річною оцінкою та описовий аналіз для кожної сфери. Центр отримує фінансування з міжнародних організацій для реалізації своїх проектів та видає журнал «Громадянське суспільство».

Інститут європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка. Досліджує досвід європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи [160]. Утворений у 2000 році. У його складі відділ Польщі та відділ країн Європейського Союзу. Основні напрями досліджень: проблеми євроінтеграції,

політичної та економічної модернізації країн ЄС, двосторонніх відносин України з іншими країнами, інформаційного розвитку, трансформації постсоціалістичних суспільств України та Польщі, входження України в європейський правовий простір, участі України у формуванні системи колективної безпеки в Європі. Інститут підтримує наукові зв'язки з Ягеллонським, Щецинським університетами, Фондацією імені Роберта Шумана (Республіка Польща), Інститутом міжнародних відносин, міжнародного права та європейського права Інсбрукського університету імені Франца Леопольда (Австрія). Інститут організував і провів наукові конференції, семінари, круглі столи з проблем розширення інтеграційних процесів та їхнього впливу на суспільно-політичне життя в Україні.

Інститут Євро-Атлантичного співробітництва (ІЕАС) — незалежна громадська дослідницька організація, заснована в квітні 2001 року групою експертів з питань закордонних справ та міжнародної безпеки з метою ініціювання та сприяння прагненню України до євроінтеграції. Бере активну участь у роботі Форуму громадянського суспільства східного партнерства, Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС, Громадської ради при Міністерстві закордонних справ України, Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС.

Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «БОРИСФЕН ІНТЕЛ». Займається інформаційно-аналітичною і консультативною діяльністю: здійснює геополітичні дослідження, надає прогнози з розвитку ситуації в Європі, розробляє проблеми, що стосуються національної безпеки України [193]. Центр створено за ініціативи колишніх військовослужбовців Збройних Сил і спеціальних служб України. Центр співпрацює з відомими українськими та закордонними експертами й аналітиками, які репрезентують міжнародні організації, державні й неурядові структури. Інформаційно-аналітичні розробки Центру орієнтовані на використання спеціалістами державних і неурядових структур в Україні, що займаються питаннями геополітики й національної безпеки.

Інститут аналізу та прогнозування — незалежний неприбутковий аналітико-комунікативний центр, метою якого є дослідження суспільно-політичних, економічних і військово-політичних процесів в Україні та світі, експертне обговорення, прогнозування й моделювання зазначених процесів. Заснований у 2014 році. Здійснює моніторинг суспільно-політичних, економічних і військово-політичних процесів; дослідження міждержавних відносин України; моделювання політичних ситуацій, ризиків, зовнішніх і внутрішніх

загроз; прогнозування процесів, пов'язаних з питаннями національної безпеки та ін. [122].

Інститут аналізу політики та стратегій — громадська організація, діяльність якої спрямована на впровадження в суспільну практику методик аналізу політики, технологій стратегічного планування, становлення аналітичного середовища та дієвого лідерства і менеджменту. Інститут сприяє становленню демократії, утвердженню європейських стандартів у сфері аналізу політики, становленню аналітико-експертного середовища. Інститут розробляє прогнози і проекти, стратегічні плани, аналітичні документи, стратегічні рішення, пропонує до впровадження антикризові технології. Інститут видає науково-практичний журнал «Суспільна політика та стратегічний менеджмент» [121].

Політичний аналіз і прогнозування в сучасних умовах є не лише важливим напрямом розвитку політичної науки, а й невід'ємним чинником державної політики. Створення громадських структур аналітично-прогностичного спрямування в Україні значною мірою сприяє зміцненню громадянського суспільства й незворотності демократичного європейського вибору. Недержавні аналітично-прогностичні центри покінчили з монополією держави на ідеї, поступово задають параметри і стандарти створення якісної публічної політики, стають важливим сегментом і опорою сучасної української політичної науки. Експертно-аналітична діяльність поступово формується як напрям наукового супроводження практичної політики в Україні.

2.4. ГАЛУЗЕВІ ФУТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Однією з ознак стійкості футурології стало її розгалуження і заглиблення в професійну проблематику. Професійні футурологи, як правило, обмежують поле своєї діяльності вузькими рамками. При цьому актуальність проблематики, орієнтованої на масштабне оцінювання тенденцій розвитку людства, не зменшується. Однією з характерних ознак роботи футурологів є спроби перенесення драматичних подій, що виникають у розвитку різних країн людства загалом, на майбутнє. Так з'явилося безліч пророцтв, пов'язаних з подією 11 вересня 2000 року. Щодо цього слід зауважити, що драматичні події, які вибиваються із загальної колії, рідко бувають по-справжньому важливими. Вони є символічними, але не визначальними. «Футурологу, — зазначає Брюс Стерлінг, — не потрібно

пророкувати дивовижних чудес, він скоріше мусить визнавати й описувати очевидні невеликі дивні речі, яким у майбутньому судилося стати типовими» [260, с. 14]. Відповідно формуються основні типи галузевих футурологів, зв'язок яких із суспільно-політичним розвитком все більш очевидний. На це звертають увагу американські футурологи Ф. Тетлок і Д. Гарднер: «У бізнесі хороше прогнозування може провести межу між процвітанням і банкрутством. У державному управлінні воно може показати відмінність між політичними курсами, які надають суспільству позитивний імпульс, і тими, що заподіюють шкоду й розпорошують податкові надходження. У національній безпеці — межу між миром і війною» [268, с. 319—320]. У різних галузях суспільно-політичного розвитку працюють суб'єкти різноманітного дослідження майбутнього

Державні (урядові) футурологи. Об'єктом політичного прогнозування для державних футурологів є носії державної влади — держава загалом, державні органи, діяльність керівників структурних підрозділів. Це найпрестижніша категорія дослідників проблематики майбутнього, які займаються пошуками інвестицій у науково-дослідницькі й дослідно-конструкторські роботи, демографічними змінами, новими вимогами до діяльності державного апарату, пошуком шляхів підвищення ефективності функціонування інституціональної інфраструктури. Основними завданнями політичного прогнозування для потреб державного управління, на думку Ю. Кальниша, є: «передбачення, відповідно, запобігання небажаних політичних подій або зменшення їх негативних наслідків для суб'єкта державної влади; підготовка, пристосування до неминучих подій та вироблення планів політико-управлінських дій у зв'язку з їх настанням; прискорення або загальмування настання тієї чи іншої події, спрямування розвитку явища в бажаному напрямі» [126, с. 201—202].

Оскільки від рівня прогнозування залежить ефективність планування та управління, політичне керівництво вбачає у науково обґрунтованих прогнозах одну з гарантій передбачуваного розвитку конкретних подій і суспільно-політичних процесів. Футурологія, що розвивається під егідою держави, є ознакою стабільного суспільства і спадкоємності влади. І дуже важко вона приживається в нестабільних державах, дії яких полягають у хаотичному реагуванні на поточну соціальну динаміку. Футурологічні ідеї в цій сфері, зазвичай, реалізують у формі інформаційно-аналітичних доповідей, наукових записок, оскільки монографії та дисертації мало підходять для практичних потреб державного управління.

Діяльність урядових аналітиків, наділених футурологічним мисленням, повинна співвідноситись з відповідними орієнтаціями й вимогами державних діячів. Їй заважають ідеологічна упереженість, вузько-корпоративні інтереси, низький освітній рівень правлячої еліти. На пострадянському просторі представники правлячих політичних сил найчастіше вимагають від аналітика не об'єктивності, а підтвердження власних поглядів і уподобань. Якість роботи державних аналітиків-футурологів залежить від стратегії державної політики, від особливостей прийняття політичних рішень урядом, наявності механізму адекватної зміни стратегічних проектів з урахуванням обставин, що змінюються. За надмірної персоніфікації влади в державах перехідного типу все це залежить від ключових політичних гравців та їхнього оточення, від їхньої здатності піднятися до рівня «стратегічного лідерства». «Поняття стратегічного лідерства, — на думку О. Валецького, — пов'язується зі здатністю політика здійснювати стратегію державної політики в контексті обставин, що змінюються. Риси зазначеного типу політичного лідерства такі: здатність бачити загальні закономірності в подіях навколишнього світу; уміння вчасно виявити необхідність структурних змін в організації, яка підтримує лідера; навички до створення перспективних планів і конструктивних програм діяльності; мистецтво знаходити адекватні відповіді на виклики часу; здатність розуміти нові галузі стратегічного знання» [28, с. 69].

Важливою проблемою в Україні є наступництво здійснюваної політики. Для цього треба змінити спосіб мислення правлячої еліти, переконати її в тому, що довгостроковий аналіз політики здатен забезпечувати її авторитет. За цих умов аналіз політики на перспективу розглядатимуть як діяльність, відокремлену від процедури прийняття державно-політичних рішень. Відповідно основне завдання державних футурологів в сучасній Україні полягає у з'ясуванні, які з феноменів, що виявляються на національному рівні, є клонами або родичами явищ, наявних у більш розвинутих країнах, а які є унікальними для нашого суспільства. Експерти, які прагнуть впливати на державну політику, насамперед повинні глибоко знати і розуміти політичне середовище, на яке поширюються їхні ідеї й практичні поради.

Футурологи-економісти. Найбільш високооплачувана група, представників якої ще називають корпоративними футурологами, оскільки вони розробляють перспективи для компаній, корпорацій, займаються прогнозуванням нових ринків і нової продукції. У своїй

діяльності вони виходять з того, що економічні прогнози необхідні для визначення шляхів розвитку суспільства й економічних ресурсів з метою виявлення найбільш імовірних й економічно ефективних варіантів перспективних планів, обґрунтування основних напрямів економічної і технічної політики, передбачення наслідків прийнятих рішень. Економічне прогнозування, яким займаються футурологи-економісти, — це «наукова економічна дисципліна, що має своїм об'єктом процес конкретного розширеного відтворення, а предметом — пізнання можливих станів економічних об'єктів у майбутньому, дослідження закономірностей і способів розробки економічних прогнозів» [43, с. 7].

На початку ХХ ст. значний внесок у розвиток економічної футурології зробили вітчизняні вчені. Цікаву модель суспільного устрою запропонував М. Туган-Барановський. Оптимальною формою такого устрою, на його думку, має стати держава, централізм якої обмежений кооперацією і муніципалітетами — механізмами, що органічно поєднуються і взаємодоповнюють один одного. Він вважав кооперативи осередками, спрямованими в майбутнє, здатними реформувати капіталістичні господарські відносини, оскільки їх мета — не отримання найбільшого прибутку, а охорона трудових доходів своїх членів.

Як прихильник соціалізму, М. Туган-Барановський розумів його більш витончено, ніж марксизм, виходив за межі економічного детермінізму. Він враховував можливість існування різних варіантів соціалізму, які передбачають різні системи централізації і примусу особистості, різні можливості організувати господарство. У праці «Соціалізм як позитивне вчення» (1918) зазначав, що в основі цього вчення — ідеал абсолютної свободи, тому конкретне соціалістичне суспільство повинне розвиватися відповідно до цього, висоти рівня культури конкретного суспільства й особистості. Етичним ідеалом такого суспільства має стати високоморальна свідомість. Конкретний успіх соціалістичного суспільства повинен дати максимум свободи для творчості особистості, але це не має перевищувати сили і здатність особистості скористатися благами свободи без ризиків деградації виробничих сил і культури. Відповідно до цих принципів він сформулював морально-етичне застереження для майбутніх поколінь: «Не можна жертвувати жодною людиною заради інших. Згадайте карамазовське: чи можна збудувати щастя людства на сльозі хоча б одної замученої дитини: і, звичайно, відповідь буде негативною. Це майбутній світогляд, до якого сучасне людство не доросло, але воно повинне прагнути його досягти» [82, с. 21].

У 1920-ті роки, коли в СРСР з'явилася ідея п'ятирічного плану розвитку господарства, виникла потреба передбачення результатів його реалізації, стану країни після його завершення. Тоді ж постала дилема: якщо стан країни буде передбачено досить точно, тоді навіщо потрібен план? Розв'язання проблеми знайшов філософ і економіст В. Базаров-Руднев. У статті «Принципи побудови перспективного плану» (1928) він запропонував орієнтувати прогноз явищ, які піддаються плануванню, не на передбачення, а на підвищення ефективності планових та інших управлінських рішень. Зробити це пропонував шляхом поєднання «цільової установки» (телеологічний підхід) і наукового обґрунтування можливостей її здійснення (генетичний підхід). Новаторський концептуальний підхід Базарова-Руднева відкривав шлях до прогнозного розрахунку можливих наслідків планових рішень, підвищення їхньої об'єктивності та ефективності [18].

На особливу увагу заслуговують прогностичні ідеї М. Кондратьєва. У ті ж 1920-ті роки він був одним із провідних фахівців з питань економічного розвитку СРСР. Згідно з його підходом, план повинен бути не законодавчо закріпленою директивою, а планом-прогнозом, що визначає основні шляхи розвитку господарства, а також засоби їх забезпечення. План має визначати головні пропорції розвитку економіки і заходи опосередкованого державного впливу через систему економічних пільг, кредитів, податків, закупівельних цін та ін., спрямувати економічний розвиток у бажаному напрямі.

М. Кондратьєв був послідовним прибічником товарної моделі соціалізму, в якій план і ринок мали розвиватися в нерозривній єдності. Серйозну увагу він звертав на необхідність пізнання явищ у їх причинній залежності на основі узгодження трьох основних типів причин: «1) встановлення причин виникнення (або відповідно невиникнення) явища, наприклад причин виникнення рабського господарства, виникнення капіталізму, причин невиникнення економічної кризи в даній країні, коли в інших вона була, і т. п.; 2) встановлення причин тривалого чи сталого збереження явища, наприклад, російської общини, кустарних промислів, високих цін, низького проценту і т. д.; 3) встановлення причин зміни явищ, наприклад цін, дохідності виробництва і т. ін.» [146, с. 159].

В основі концепції М. Кондратьєва — ідея (незавершена через репресії сталінським режимом у 1930-ті роки. — В. Г.) зв'язку коливання хвиль трьох типів: коливання на рівні встановлення рівноваги між попитом і пропозицією; середні цикли коливань, тобто економічні кризи; великі цикли, кожен з яких складається з двох довгих хвиль — «кондратьєвських хвиль», як назвав їх Й. Шумпетер,

який розробив теорію інноваційних хвиль. Протягом останніх двох століть відкриті Кондратьєвим К-цикли з періодами 40—50 років відповідали реальному розвитку економіки. У зв'язку з цим М. Згуровський зазначає: «Аналізуючи ці цикли, бачимо, що для минулого століття були характерними Велика депресія у Сполучених Штатах Америки на спадаючій хвилі третього К-циклу і перший дефолт долара 1933 року. Другий дефолт долара 1971 року і нафтова криза 1973—1975 років припали на спадаючу хвилю четвертого К-циклу, яка перейшла в глибоку економічну кризу, названу стагфляцією. Нині ми перебуваємо на спадаючій хвилі п'ятого кондратьєвського циклу, якій відповідає чергова ситемна криза» [113].

Довгі хвилі М. Кондратьєва як інструмент прогнозування використовують у технологічно розвинутих країнах, де розробляють реальні перспективи розвитку секторів економіки до 2030 року. Подібні розробки є і в пострадянських країнах. Саме в економічній сфері останнім часом з'являються найбільш масштабні футурологічні прогнози, які розраховані на 30—50 років: «Перспективи глобальних інновацій» корпорації IBM (2004) та «Світ у 2050 р.» корпорації Pricewaterhouse Coopers (2006). Як правило, такі прогнози під силу великим міждисциплінарним дослідницьким колективам, які спираються на серйозне фінансове забезпечення.

Ідеї М. Кондратьєва знайшли розвиток у працях Е. Манделя, Дж. Форрестера, А. ван дер Цвана, Х. Глісмана, Х. Родемера, Ю. Яковця, Ф. Волтера та ін. На основі концепції довгих хвиль М. Кондратьєва сучасні вчені В. Умов і В. Лапкін успішно реалізували низку політико-економічних прогнозів. Значне вдосконалення концепція М. Кондратьєва отримала в книзі Ю. Яковця і Б. Кузика «Росія 2050: стратегія інноваційного прориву» (2004). Використання відтворювально-циклічної макромоделі допомогло отримати нові результати за такими напрямками.

1. Здійснено аналіз (1980—2000 рр.) і прогноз на період до 2050 р. У двох сценаріях (інерційно-ринковому й інноваційного прориву) відстежено динаміку структури економіки Росії у відтворюваних секторах і найважливіших галузях. Це дало змогу виявити і кількісно оцінити структурні деформації 1990-х років і можливий вплив на структуру економіки альтернативних сценаріїв інноваційно-технологічної і структурно-економічної політики на довгострокову перспективу.

2. На основі даних про відношення експорту до валового випуску в основних цінах і відношення імпорту до валового випуску в цінах споживача отримано оцінку за ретроспективний період

(1980—2000 рр.) і зроблено попередній прогноз до 2050 р. впливу включення Росії в гео економічний простір і процеси глобалізації, показані перспективи зміни структури експорту (зменшення його енергосировинного характеру) й імпортозаміщення як ринкових ніш для інноваційного прориву.

Ця модель дає змогу здійснювати розрахунки за двома параметрами: 1) який вплив на структуру економіки і зовнішньої торгівлі буде мати підвищення частки інноваційно-інвестиційного сектору (передусім машинобудування) у валовому випуску й експорті; 2) якими є найефективніші напрями інноваційного прориву в секторі споживання та ін. [232, с. 112—114].

Українські науковці пропонують застосувати теорію довгих хвиль М. Кондратьєва у прогнозуванні розвитку економіки країни. Наприклад, Т. Близнюк формулює основні передумови формування висхідної хвилі розвитку економічної системи, до яких належать: «накопичення і концентрація значних фінансових ресурсів у підприємницьких структурах; стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності; виникнення нових радикальних інновацій» [21].

Футурологи-історики. Ця нечисленна група науковців репрезентує новий напрям, логіку виникнення якого обґрунтовує російський футуролог В. Шутов: «Лише після історичного аналізу, визначення соціальних закономірностей і оцінки сучасних умов життя можна буде взятися за грамотний футурологічний прогноз на XXI-е століття». Історична футурологія сповідує підхід до майбутнього як «до історично обґрунтованого й цілком закономірного явища, а не як до апріорно непередбачуваного феномену» [304, с. 7]. На це звертає увагу і польський вчений К. Ялоховскі: «Будуючи найбільш витончені моделі, потрібно обирати параметри з огляду на минуле. Перед застосуванням їх для майбутнього потрібно з'ясувати чи відтворюють вони результати, відомі з історичних записів, з'ясувати, що буває джерелом суттєвих помилок» [317, с. 35].

На користь цього підходу свідчить те, що ще на початку XX ст., випереджаючи рівень сучасного пізнання, О. Чижевський виступив з теорією геліотараксії, в якій він обґрунтував вплив сонячної активності на великі маси людей в межах історичного процесу, проаналізувавши циклічний характер змін у суспільно-політичному житті людства. Математично-статистичний аналіз різних масових зрушень з 500 року до н.е. навів його на висновок про наявність у них коливань, співмірних з періодами сонячної активності. «Чижевський, — зазначає Л. Голованов, — вперше переконливо показав, що життя на нашій планеті чутливо відгукується на періодичні збу-

рення, які приходять ззовні, зокрема з боку Сонця, що 11-літній цикл процесів перетворення на його поверхні знаходить своє відображення в 11-літніх періодах спалахів масових захворювань людей, тварин і рослин, а динаміка геліофізичної активності зумовлює характер розвитку більшості стихійних процесів на Землі на всіх рівнях руху матерії» [46, с. 12].

О. Чижевський виходить з того, що сотні високоосвічених людей ще з давнини звертали увагу на вражаючу одномоментність сонячних і земних явищ. Проаналізувавши великий масив історичних джерел, О. Чижевський довів, що максимальна і мінімальна кількість масових явищ у сімдесяти країнах за останні 2300 років збігаються з максимумами й мінімумами сонячної діяльності. Своім опонентам він казав: «Ми звикли притримуватись грубого і вузького антифілософського погляду на життя як на результат випадкової гри лише земних сил. Це, звичайно, неправильно. Життя, як ми бачимо, значно більше є явищем космічним, аніж земним. Воно створене впливом творчої динаміки Космосу на інертний матеріал Землі. Воно живе динамікою цих сил, і кожне биття органічного пульсу узгоджено з биттям космічного серця — цієї грандіозної сукупності туманностей, зірок, Сонця і планет» [297, с. 33].

Представники історичної футурології вважають, що історія не повинна займатися тільки окремими фактами минулого, а має охоплювати вивчення тенденцій історичного розвитку, можливих у теперішньому й майбутньому. Теоретичне обґрунтування історичного прогнозування можна знайти у працях Ф. Енгельса, К. Ясперса, Ф. Броделя, А. Тойнбі, Х. Ортеги-і-Гассета, О. Шпенглера, С. Гантінгтона. Історичне прогнозування, на думку В. Пантіна і В. Лапкіна, «полягає у виявленні й аналізі найбільш суттєвих тенденцій суспільного розвитку, які діють не лише в минулому, а й у теперішньому, і скоріше за все будуть діяти в той період майбутнього, до якого відноситься даний прогноз» [207, с. 126].

У контексті історичної футурології важливо мати на увазі, що значна частка істини міститься у висловлюванні Г. Гегеля про те, що народи й уряди ніколи нічому не навчилися з історії й не діяли згідно з її уроками. Водночас, варто визнати: в історії діють універсальні закономірності, які засвідчують повторення тих чи інших подій, але вже на новій основі. Це й дало К. Марксу підстави зауважити: історія повторюється двічі, тільки перший раз у вигляді трагедії, а другий раз у вигляді фарсу. Зважаючи на це, важливо, щоб політичні лідери, правлячі кола з урахуванням досвіду історичного минулого знаходили необхідні шляхи виходу суспільства з кризового

стану. Необхідно враховувати досвід різних країн на різних етапах їхньої історії, щоб виносити з нього необхідні уроки, не повторювати помилок своїх попередників.

Футурологи-правознавці. В рамках цього напрямку на Заході діють так звані поліцейські футурологи, які займаються проблемами виявлення, притягнення до відповідальності й засудження людей, втягнутих у суспільно-небезпечну діяльність, яка на даний момент не кваліфікується як злочин. Водночас футурологи активно впливають на розвиток різних галузей права, процеси державотворення і правотворення. У Радянському Союзі наприкінці 60-х років сформувався міжгалузевий напрям — юридичне прогнозування як «процес одержання наукової інформації про майбутній стан державно-правових процесів і явищ» [191, с. 93]. Більш поглиблено й диференційовано його визначає К. Агаміров: «Юридичне прогнозування — це систематичне дослідження перспектив розвитку правових явищ і процесів на певних рівнях: стратегії розвитку законодавства і правової системи в цілому (перший рівень), конкретних галузей та інститутів (другий рівень), правової поведінки (третій рівень). Таким чином, воно відноситься не тільки до нормативної системи, законодавчого регулювання у чистому вигляді, а й до правової поведінки як дії по реалізації закону, перетворенню його у життя» [1, с. 11].

Специфіку діяльності в межах цього теоретико-прикладного напрямку розкривають праці таких науковців, як В. Кудрявцев, В. Казімірчук, В. Глазирін, І. Самощенко, Т. Морщакова, Р. Сафаров, О. Гаврилов, М. Шаргородський, Г. Собко, К. Агаміров, Д. Керімов, А. Сосновський, Т. Зульфугарзаде, В. Цветков, В. Селіванов, В. Нагребельний, Т. Тарахонич, Л. Чистоклетов, Н. Єгорова, В. Андріюк, А. Гатилова, В. Ломтева та ін. Попри те, цей напрям і досі перебуває у фазі становлення.

Прогнозування є одним із способів моделювання, оскільки виробляє модель, дає уявлення про майбутній образ державного органу, законодавчого акта. Прогнозування покликане охарактеризувати соціальні чинники, що зумовлюють розвиток державно-правових явищ і соціальні наслідки, які вони можуть викликати. Стосовно цього В. Кудрявцев зазначає, що «правова практика не повинна відставати від життя, чутливо вловлюючи всі нові тенденції, що народжуються в суспільстві, і знаходячи для них адекватне й перспективне відображення в нормативно-правових актах». Утім робити це слід виважено, оскільки невиправдане випередження може обернутися «відривом від реальності, а відтак, і волюнтаристськими помилками» [109, с. 135]. Завдяки юридичному прогнозуванню «по-перше,

збагачується юридична наука; по-друге, з'являється новий різновид наукових досліджень; по-третє, об'єктом прогнозування стає сама юридична наука; по-четверте, вдосконалюються планування і організація наукових досліджень» [247, с. 95—96].

На Заході термін «Legal Futurism» означає різновид правового дискурсу, що передбачає роль права у формуванні майбутнього [307]. У вітчизняній правовій науці поряд з ustalеним терміном «юридичне (правове) прогнозування» починає фігурувати термін «юридична (правова) футурологія». З огляду на це Р. Тополевський зазначає: «Юридична футурологія, як складова загальнотеоретичної юриспруденції, не визначає чітко майбутнього права, з тим, щоб передбачити і приготуватися до можливих змін правових підходів. В цьому випадку майбутнє правової системи виступає як сукупність імовірних сценаріїв розвитку з урахуванням цінності права як соціального явища і в контексті реалізації чи порушення принципу верховенства права» [270, с. 220].

У процесі правового прогнозування надзвичайно важливу роль відіграють його функції: «Управлінська функція передбачає використання створеної моделі прогнозу для ухвалення управлінських рішень у правовій сфері. Пізнавальна функція надає можливість отримати нові знання, виявити закономірності та тенденції розвитку правового регулювання. Ідеологічна функція сприяє формуванню цілей прогнозування та може бути використана для формування правової ідеології, схемних висновків щодо тих процесів, які відбуваються в праві. Деякі прогнози можуть бути використані для надання пересічній людині зрозумілих схем того, що відбувається в правовій сфері. Описова функція передбачає систематизацію даних про явище, процес чи об'єкт пізнання, щодо якого створюється прогноз. Інформаційна функція реалізується шляхом збирання та систематизації даних щодо прогнозованого об'єкта чи явища» [263, с. 175].

В умовах переходу суспільства від авторитаризму до демократії першочергово постає проблема політичної модернізації, яку повинна доповнювати правова модернізація. Внаслідок недостатнього розуміння вітчизняними правознавцями основних параметрів правової модернізації, вона потребує, як і політична модернізація, визначення на рівні дефініції або, принаймні, усвідомлення її основних напрямів і критеріїв. До цього спонукає не лише інтенсивність та поглиблення дискурсу щодо модернізації у близьких до правознавства соціально-гуманітарних науках, а й динаміка правового реформування українського суспільства та поступове прозріння реформаторів щодо конкретизації його завдань.

Загалом правова модернізація є реалізацією правової політики, орієнтованої на такі напрями і критерії:

1) визнання прав людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства; усвідомлення гуманістичної ролі права завдяки втіленню основоположних принципів правової політики: сталості та передбачуваності, легітимності й демократичності, моральності та справедливості, гласності, поєднання інтересів особи й держави, відповідності міжнародним стандартам;

2) підвищення ефективності державного управління, раціоналізація системи бюрократії; вдосконалення правової системи через конституційні та інші правові норми; правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформ, стабільності й правопорядку в країні;

3) адекватне усвідомлення основних параметрів, призначення і можливостей права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду, що характеризується нестабільністю, мінливістю і суперечливістю; пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку.

Суб'єктами правового прогнозування можуть виступати структурні підрозділи в органах влади та інших організаціях, діяльність яких має здійснюватись на науковій основі із залученням відповідних фахівців [40, с. 33]. Це логічно, оскільки більшість представників цього напрямку займаються конструюванням правової політики, спрямованої на використання різноманітних методів у пізнанні правової дійсності. Основоположними принципами правової політики є: соціальна обумовленість; наукова обґрунтованість; стійкість і передбачуваність; легітимність, демократичний характер; гуманність і моральність; справедливість; гласність; поєднання інтересів особистості і держави; пріоритетність прав людини; відповідність міжнародним стандартам. До основних пріоритетів її розвитку й застосування як ефективного засобу виявлення тенденцій майбутнього суспільства належать: формування правової держави, громадянського суспільства, еволюція правової системи; виявлення потреб суспільства у відповідних конституційних принципах, інститутах і нормах, можливостей їх конституційного забезпечення, а також соціальних наслідків, які вони зумовлюють; вдосконалення законодавства і практики його застосування; створення надійної правової бази здійснюваних реформ; визначення перспективної правової проблематики, міжгалузевих зв'язків; боротьба зі

злочинністю, вироблення антикорупційних заходів; подолання правового нігілізму, виховання законослужняної особистості.

Юридичне прогнозування має важливе значення для розвитку правової системи та її взаємозв'язку з іншими соціальними системами. При цьому важливо враховувати статичний і динамічний аспекти. Характеризуючи їх, К. Агаміров і Т. Зульфугарзаде зазначають: «Статичний аспект — це аналіз сукупності юридичних норм, принципів та інститутів (нормативна складова системи), сукупності правових установ (організаційний елемент), сукупності правових поглядів та ідей (ідеологічна складова). Динамічний аспект полягає в дослідженні процесів правотворчості і правореалізації, правової поведінки» [2, с. 20].

В окремих галузях юриспруденції правове передбачення особливо актуальне. Передусім ідеться про кримінологічне прогнозування — процес отримання, оброблення й аналізу інформації з метою визначення майбутнього стану злочинності або ймовірності вчинення конкретного злочину. Без прогнозу неможливе планування боротьби зі злочинністю. Кримінологічне прогнозування — різновид соціального передбачення, покликано визначати умови, «що максимально стимулювали б сприятливі для суспільства тенденції злочинності (зниження рівня темпів приросту, стабілізація і т. ін.) [96, с. 407]. Прогностичні дослідження у сфері злочинності передбачають відповіді на запитання: «якими із заданою вірогідністю на відповідний термін будуть основні показники злочинності (рівень, структура, характер, динаміка); яка ймовірність змін у злочинності в цілому та її окремих категорій; які чинники і з якою інтенсивністю впливатимуть на злочинність; які категорії осіб можуть поповнити коло злочинців; які засоби найбільш придатні для боротьби зі злочинністю» [96, с. 408].

Пріоритетним у здійсненні юридичного прогнозування є законотворчий процес. На чільному місці в ньому перебуває створення Основного закону держави. Специфіка конституцій, законодавчих та інших нормативних актів полягає в тому, що вони розраховані на довготривалу неодноразову дію, тому повинні бути втіленням прогнозу. Це означає, що конституція має відповідати основним вимогам актуальних і можливих закономірностей, в ній необхідно враховувати соціальні наслідки, які вона може спричинити. На думку А. Сосновського, прогноз законодавства має відповідати таким вимогам: «1) повинні бути досліджені можливі варіанти розвитку прогнозованого об'єкта (галузі права, системи нормативних правових актів або окремого закону) з метою визначення най-

більш оптимального рішення; 2) на основі фактичного і емпіричного матеріалу має бути зроблений розрахунок позитивних і негативних наслідків вирішення проблеми по кожному з можливих варіантів; 3) необхідно враховувати, що зміна існуючого правового регулювання не тільки вирішує певні проблеми, а й іноді пов'язане з появою певних негативних моментів. У зв'язку з цим невід'ємною частиною прогнозу є прогнозування ефективності рішення, що пропонується авторами прогнозу; 4) оскільки на результати прогнозування справляють вплив погляди розробників прогнозу, для об'єктивної оцінки його результатів необхідне залучення незалежних експертів; 5) у тих випадках, коли об'єкт прогнозування зачіпає інтереси широких верств населення або стосується життєво важливих галузей економіки і політики, частиною матеріалів прогнозування має стати вивчення громадської думки; 6) суттєвим елементом прогнозу повинна стати перевірка законодавчого рішення на криміногенність, а також на повноту регулювання з метою недопущення пробілів у законі» [257, с. 106—107].

З огляду на необхідність прогнозування результативності застосування нормативно-правових актів, в Україні назріла необхідність моніторингу ефективності законодавства, яке, за твердженням Н. Розенфельд [239], має орієнтуватися на розв'язання таких проблем:

1) визначення предмета, об'єкта, напряму і суб'єктів його здійснення;

2) розробка і застосування методики юридичного аналізу комплексної ефективності законодавства, що включає рівень законодавчого забезпечення певної суспільно значущої проблеми, можливості для реалізації нормативних приписів, характер інтерпретації законів (самостійні; залежні, що спираються на підзаконні акти національного рівня), імплементація у законодавство ратифікованих міжнародних договорів;

3) розробка і застосування методики юридичного аналізу ефективності застосування законів та потенційної ефективності законів (аналіз відповідності конституції, відповідність завдань предмету дослідження його цілям, відповідність змісту закону його цілям і завданням, структурна належність, придатність до реалізації, відсутність колізій);

4) розробка і застосування методики проведення аналізу корупційності законодавства, в т. ч. з'ясування структурної корупційності (відсутність законодавчого регулювання проблем) та нормативної корупційності (широта дискреційних повноважень,

штучно завищені вимоги до заявника, штучне ускладнення процедури звернення, колізійність положень закону / законопроекту.

Законодавчою базою прогностичної діяльності у правовій сфері України слугують Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про об'єднання громадян», «Про звернення громадян», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку» (1990). Здебільшого можливості цих законів і відповідні прогностичні наукові розробки у правовій сфері виявились не затребуваними практикою сучасного законотворення в Україні і на пострадянському просторі. А. Сосновський це пояснює тим, що розробки з юридичного прогнозування «не були доведені до стадії практичних рекомендацій, виконання яких стало б обов'язковим елементом процесу правотворчості, для чого необхідне директивне закріплення системи правил наукового прогнозування як при розробці перспективних планів розвитку законодавства, так і при розробці проєктів конкретних нормативних правових актів» [257, с. 106].

Опанування проблематики майбутнього надзвичайно важливе для розвитку міжнародного права та міжнародних відносин. Йдеться про необхідність подолання міжцивілізаційного протистояння, локальних конфліктів, міжнародного тероризму, піратства; заборону використання і розповсюдження ядерної і хімічної зброї; збереження довкілля, забезпечення сталого розвитку; вироблення міжнародної стратегії протидії гібридним та інформаційним війнам; моделювання і підвищення ефективності застосування міжнародних договорів та ін. І. Лукашук зазначає: «Майбутнє міжнародного права визначається тенденціями світового розвитку. Саме тому міжнародно-правове прогнозування має спиратися на прогноз соціального розвитку в цілому. Однак, внаслідок своєї автономії право володіє і власною специфікою розвитку. Це дає підстави говорити про особливу галузь знань — міжнародно-правову прогностику» [169, с. 513].

Футурологи-освітяни. Стратегія, на яку орієнтована діяльність футурологів-освітян, пов'язана з оновленням суспільства, формуванням людського потенціалу, здатного забезпечити нові завдання. Вона ґрунтується на філософії освіти, її ролі в політичному розвитку. Ідея підготовки освіченого правителя сягає найдавніших часів. Теоретичне обґрунтування вона отримала у творчості Нікколо Макіавеллі, автора знаменитого твору «Володар». Її розвивав український політичний мислитель Станіслав Оріховський. Сучасна філософія випереджального просвітництва виходить як з об'єктивної потреби вдосконалення людини й суспільства, так і з їхньої потен-

ційної здатності до оновлення. «Суттєвою рисою філософії освіти, — зазначає М. Култаєва, — є її спрямованість у майбутнє. Адже освіта і виховання навіть у своїх консервативних версіях завжди мають справи з тими реаліями, які вже за своїм антропологічним статусом змушені виходити за обрії наявного. Зміна генерацій, забезпечення соціальної та культурної спадкоємності, не говорячи вже про прориви крізь мури традиції, — всі ці процеси розгортаються не стільки на теренах наявного, скільки у світі належного і здійснюються не в останню чергу за допомоги освіти та виховання» [158, с. 74].

Цю істину глибоко усвідомили ще на зламі 60—70-х років ХХ ст. англійський історик Арнольд Тойнбі та японський філософ Дайсаку Ікеда, вони звернули увагу на необхідність задіяння потенціалу освіти як чинника формування етичної поведінки людини. За їх переконанням, подолання небезпеки, пов'язаної з егоїстичною діяльністю людини, стане можливим за умови переорієнтації уваги людини з досягнень у сфері технології на завоювання у сфері етики, що сприятиме зникненню жадібності й агресивності в масштабах цивілізації.

А. Тойнбі стверджував: «Небажано, щоб фінансування, управління і спрямованість освіти були монополізовані державою, бо для держави характерне бажання надавати субсидії тим напрямам у освіті, які, як їй уявляється, примножують її могутність. Держава також прагне надати суспільно-фінансованій освіті ідеологічного забарвлення з тим, щоб учні стали провідниками ідеології даної системи. Освітнім установам належить бути повністю автономними корпораціями. Закони цих корпорацій повинні передбачати представництво не тільки керівників освіти і складу викладачів, але також і батьків (якщо йдеться про школи) і студентів (якщо йдеться про університети і школи вищого ступеню). Широка громадськість також повинна мати представництво, оскільки освіта є суспільною діяльністю, в якій життєво зацікавлене все суспільство».

Д. Ікеда прокоментував ці проблеми так: «Присвятивши себе утилітаризму, який надає надзвичайно серйозне значення інтелектуальному знанню і технологічній майстерності, освіта в сучасному суспільстві породжує два основні негативні наслідки. По-перше, роблячи освіту інструментом політики й економіки, воно відбирає в освіті притаманні їй гідність і незалежність. По-друге, люди, які займаються навчанням і освітою, стають рабами інтелектуального знання і технологічної майстерності, які є сьогодні єдиними стимульованими аспектами навчання. Як наслідок цієї тенденції, падає повага до гуманності. Коротше кажучи, сьогодні люди змушені служити інтелектуальному знанню і технологічній майстерності, які, у свою чергу, контролюють

ся політикою і економікою. Одне лиш академічне навчання не в змозі розвинути тіло і свідомість до необхідного рівня. Щоб забезпечити це, ми повинні винайти способи, які б створили зв'язок тих, хто навчаються, із суспільством і дали б їм різноманітний досвід у позааудиторних заняттях і громадському житті. Я впевнений, що такий тип системи освіти, необхідний сьогодні, є одним з тих напрямів, які зосереджують увагу на цілісному розвитку людини» [98, с. 70—76].

На нинішньому етапі цивілізаційного розвитку особливої ваги набуває формування нового світогляду людини, адекватного сучасному науково-технологічному потенціалу. Освіта покликана підготувати людину до завтрашнього дня з метою узгодження темпів розвитку освітньої системи і технологічних змін. «Враховуючи високий динамізм, нелінійність, стохастичність розвитку сучасного світу, — зазначає Є. Наумкіна, — людина повинна більшою мірою орієнтувати свою розумову діяльність на розв'язання стратегічних завдань. Для цього людині належить прораховувати різні альтернативні варіанти подій, аналізувати, обирати пріоритети. Така діяльність потребуватиме вміння швидко знаходити необхідну інформацію і творчо обробляти її великі масиви. Тому зусилля педагогів, психологів, філософів мають бути спрямовані, в першу чергу, на формування нелінійної свідомості і наносвідомості як необхідних атрибутів людини найближчого майбутнього» [192, с. 271]. Знання, освіта в сучасних умовах покликані консолідувати інтелектуальні, політичні та духовні сили суспільства. У зв'язку з цим Д. Дзвінчук зазначає, що «демократичні засади навчального процесу і демократичний устрій суспільства знань вимагатимуть від системи освіти формування автономних і відповідальних особистостей, спроможних до критичного мислення і правильного вибору як власного шляху розвитку, так і його безперервних змін під впливом комплексу з індивідуальних обставин і швидкозмінного ринку праці» [97, с. 144].

Кожна система освіти орієнтована в майбутнє, еволюційна за характером та здатністю народжувати нові смисли. Освіта є комунікаційним процесом, сприятливим моментом для реформ у ній є зрушення в суспільстві та культурі. У сучасних умовах спільною цінністю народу України можна вважати високий рівень освіти, однак його використання неадекватне завданням реформування суспільства. Одним із важливих напрямів подолання цього розриву має стати розвиток політичної науки і освіти — вироблення та засвоєння соціальними групами й індивідами систематизованих знань про політику і навичок участі в політичному житті в усіх проявах і взаємозв'язках з іншими суспільними сферами.

Означена система в умовах трансформації пострадянського суспільства від тоталітаризму до демократії передбачає такі напрями її саморозвитку та вдосконалення:

— сприяння самоусвідомленню суспільством наслідків вибору того чи іншого політичного ладу держави;

— забезпечення всебічного бачення політичного життя, вміння розпізнавати і долати негативні тенденції суспільного поступу;

— формування розвинутої системи політичної соціалізації особи, включення індивідів у складний і суперечливий світ політичних відносин;

— розвиток політичної компетентності, орієнтації і здатності громадян до активної участі у творенні держави, вміння впливати на суспільно-політичні процеси;

— утвердження демократичних, гуманістичних цінностей свободи, гідності та громадянської відповідальності кожного індивіда;

— подолання стереотипних уявлень про політику лише як про арену боротьби, протистояння, конфліктів та засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадянськими, політичними організаціями і державою, між країнами та народами, поважання прав та законів держави.

Військові футурологи. Мають справу з новими військовими доктринами й загрозами для національної безпеки. Военно-прогностична діяльність «певним чином поєднує в собі матеріальну діяльність військовослужбовців (проведення екстраполяційних розрахунків, опитувань експертів, різних експериментів, випробувань зброї та техніки під час доведення прогнозів) з духовно-практичним та духовно-теоретичним способами досягнення військової сфери шляхом створення в свідомості образів бажаних явищ та уявну реалізацію цілей та інтересів людини у військовій справі» [91, с. 193].

До основних завдань цього виду державного прогнозування належить аналіз і передбачення розвитку політичних, економічних, технічних, військових та інших чинників можливого воєнного конфлікту. В цьому контексті досліджують використання з метою стримування противника високоточної зброї; забезпечення можливостей підриву воєнної могутності потенційного ворога; морально-психологічну підготовку особового складу збройних сил; участь військових підрозділів у миротворчих операціях тощо.

Основними завданнями воєнно-прогностичної діяльності в сучасних умовах розвитку України, на думку С. Гудкова, є підстави вважати: з'ясування стійких тенденцій розвитку військової сфери; виявлення чинників, що впливають на різні елемен-

ти оборонного потенціалу держави; визначення змісту та обсягу основних заходів, необхідних для забезпечення обороноздатності України; з'ясування потрібного рівня безпеки держави; оцінка перспективних напрямів розвитку військової справи; забезпечення оптимального управління процесами у військовій сфері; визначення шляхів розвитку всіх процесів, що відбуваються у військовій сфері; оцінка можливостей імовірного противника; забезпечення наукового підходу щодо планування у військовій сфері тощо [91, с. 201].

Воєнно-політичне прогнозування в сучасних умовах виходить на широкий простір передбачення цивілізаційних ризиків. Свідчення цього — доповідь Національної розвідувальної ради США «Світ після кризи. Глобальні тенденції — 2025: світ, що змінюється» (2009). Аналітики зосередили увагу на описі факторів, здатних визначати майбутні події. При цьому, прогнозуючи картину світу в 2025 році, автори більше зосереджуються на проблемах, пов'язаних із застосуванням військової сили. У доповіді зазначається:

1. З поширенням технологій і програм ядерної енергетики (можливо, і зброї) збільшуються ризики терористичних атак, спрямованих на масові убивства, з використанням хімічної, біологічної чи, що менш вірогідно, ядерної зброї. Фактичні й психологічні наслідки подібних атак посиляться у світі, що все більше глобалізується.

2. Перехід у світ ресурсного націоналізму посилить ризик конфронтації між світовими державами.

3. Реальна перспектива того, що ядерна зброя може підштовхнути Іран до стимулювання ще більшої нестабільності і стане спусковим механізмом для зсуву в балансі впливу і влади на близькому Сході, є надзвичайно важливою причиною стурбованості арабських країн регіону й може стати силою, яка підштовхне деякі з них до оволодіння власною ядерною зброєю стримування.

4. У 2025 році США збережуть унікальні воєнні можливості, особливо здатність застосовувати військову силу у світовому масштабі, чому інші країни продовжуватимуть заздрити й на що розраховуватимуть у гарантуванні безпеки світу. Здатність Сполучених Штатів захистити «всезагальне благо», забезпечити вільний рух енергоресурсів може бути ще більшого значення у зв'язку із загрозами енергетичної безпеки [184].

Це наводить на висновок, що поле для військових прогнозів залишається досить широким, оскільки увага до військово-політичної проблематики є однією з визначальних наскрізних ліній доповіді. Характерно, що в цій четвертій версії, яка продовжує

попередні доповіді «Глобальні тенденції — 2010», «Глобальні тенденції — 2015» і «Глобальні тенденції — 2020», поряд зі здобутками розвідувальної інфраструктури США, використано потенціал експертів з різноманітних сфер діяльності і з різних держав. Такий підхід вселяє надію на поступове подолання егоїзму ключових гравців на світовій арені, їхніх військових відомств, які у попередній історії вже засвідчили небезпечну тенденцію корпоративної замкнутості, почасти непідвладної державному, суспільному контролю і волі правлячих кіл.

Футурологи-письменники. У сучасній літературі, починаючи з ХХ ст., сформувалася «літературна футурологія» як самостійний напрям. Її жанри — соціальна фантастика, утопія і антиутопія, соціально-політична публіцистика, поліжанрові й поетичні твори зі спробами осягнення майбутнього як цілісності або його фрагментів. Передумови оформлення цього напрямку є в численних творах більш ранніх представників світової літератури — від Томаса Мора і Френсіса Бекона до Жюль Верна і Герберта Веллса.

Провісником літературної футурології вважають англійського філософа Ф. Бекона. У «Новій Атлантиді» він описав пригоди мореплавців, які потрапили на острів, загублений в Тихому океані, де реалізовані численні чудеса сучасної науки. Там є судна, які плавають під водою, літають у повітрі; є лабораторії, де виробляють штучний дощ; є зоологічні сади, де представлено розмаїття сучасних порід рослинного світу й тварин.

Важливою частиною футуроорієнтованого потенціалу людства і формою відображення світу, в якій на основі уявлень постає логічно несумісна з ними картина Всесвіту, є соціальна фантастика. Цей жанр реалізований в художній літературі, кіно, театрі, живописі, скульптурі та ін. Із соціальною фантастикою пов'язана творчість М. Булгакова, Р. Бредбері, С. Лема, К. Саймака, С. Кінга та ін. Беззаперечним лідером у продукуванні науково-фантастичних творів є США, де зародився цей жанр у 30-ті роки ХХ ст. У сучасній футурології фантастика — «одна з форм написання сценаріїв» [291, с. 59].

Фантастичні твори нерідко відтворюють один із можливих варіантів розвитку політичного процесу, застерігаючи від небажаного перебігу подій, з приводу чого Р. Бредбері зауважив: «Ми не передбачаємо майбутнє, ми застерігаємо його». В його оповіданні «Усмішка» показано варіант можливого майбутнього з людьми, які забули своє минуле, зневажають мистецтво, культуру і навіть з незрозумілою насолодою знищують «Мону Лізу», чарівна усмішка якої з розшматованої картини дістається малому хлопчикові — як нагадування

про прекрасне, нетлінне і як сподівання на подолання цивілізацією загрозливої дегуманізації.

Наукову фантастику В. Косолапов визначає як «джерело ідей для соціального прогнозування». Підтвердженням цього слугують спостереження за реалізацією ідей, висловлених у науково-фантастичних творах відомих авторів: із 108 фантастичних ідей Ж. Верна реалізовано близько 70, реалізація ще декількох десятків принципово можлива в майбутньому, і тільки 10 визнані помилковими; з 86 ідей Г. Веллса помилковими визнано лише 9; у О. Беляєва з 50 ідей — тільки 3. В майбутньому принципово може бути здійснено більшість ідей, запропонованих С. Лемом, І. Єфремовим, А. і Б. Стругацькими та ін. [150, с. 15, 17]. Свого часу О. Беляєв передбачив імплантацію штучних органів у тіло людини, апарати глибинного занурення, орбітальні космічні станції, Г. Веллс — появу надзвукових лайнерів, лазера, ракети, ядерної зброї, атомної електростанції. Щоправда, серед його радників були талановиті науковці, наприклад нобелівський лауреат Фредерік Содді. Та це тільки посилює позиції наукової фантастики, яка іноді виявляється значно ефективнішою у прогнозуванні, ніж наука.

Фантастика першого рівня описує роботів, андроїдів, телепатів, паралельні світи, подорожі в часі та ін.; фантастика другого рівня конструює з цих елементів фантастичні системи й цим самим наближається до конструювання комплексних сценаріїв у футурології. Прогностичну роль фантастики не варто переоцінювати, оскільки їй властивий стійкий скептицизм щодо можливостей використання в реальному житті результатів наукового фантазування. С. Лем з цього приводу зазначав: «У фантастиці дефетизм (орієнтація на поразку. — В. Г.) виражається у формі усталеної думки, що на абсолютно нові ідеї, які відкривають для творчості невідомі можливості, нічого розраховувати. Оскільки основна маса продукції наукової фантастики скочується в урвище або сенсаційної відсутності смаку, або чарівної науки, то категорія наукового фантазування перетворюється не на якесь там плоскогір'я, а на вершини абсолютно недоступні» [164, с. 253—254]. Однак С. Лем висловлював й іншу точку зору — наукова фантастика повинна входити в коло культурних цінностей, як «розвідувальний загін на берегах точних наук і технологій». Наукова фантастика, на думку письменника, здатна «застерегти нас, прогножуючи ті колізії, які чигають на нас, якщо культура, знявши охорону з аксіології і з входу в лабіринти довільних трансформацій людини, дозволить оволодіти нами технологічному прогресові, для якого миттєві інтереси важливіші за тенденції вікового розвитку» [164, с. 277].

Письменники-фантасти змалювали таку кількість варіантів майбутнього, що реальності залишається лише вибирати з них. І хоча історія засвідчує, що життя завжди готує нові сюрпризи, широта і сила впливу фантастики на людську свідомість створює враження переживання майбутнього людства ще до його настання.

Наближеними до футурологічних проєктів є твори авторів, які працюють у жанрі антиутопії. Показовий щодо цього роман-антиутопія «Ми» Євгена Замятіна, який називають художнім конспектом вірогідного майбутнього людства. Написаний в епоху воєнного комунізму роман-попередження занурює в майбутнє суспільство, де розв'язані всі матеріальні проблеми й вироблено всезагальне, безпомилкове, математично вивірене щастя шляхом ліквідації свободи, нівелювання людської індивідуальності, права на самостійність дії та думки. Ідилія майбутнього розгортається в романі під звуки «Маршу Єдиної Держави», жителі якої пронумеровані, а життя яких проінтегроване: рожеві талони на любов; однакова їжа, отримана хімічним шляхом; бездоганна, розписана по пунктах дисципліна; механічна музика і поезія. Автор попереджає про небезпеку «ідеальної несвободи», інстинкт якої від народження закладений у людині. Цей інстинкт постійно втілюється в ритуальних танцях, релігійних містеріях, військових парадах. Ось лише один фрагмент роману: «Площа Куба. Шістдесят шість потужних концентричних кіл: трибуни. У шістдесят шість рядів: тихі світильники облич, очі, які відображають сяйво небес — або, можливо, сяйво Єдиної Держави... А зверху на Кубі, біля машини — непорушна, як із металу, фігура того, кого ми називаємо Добродійником. Обличчя звідси, знизу, не розібрати: видно тільки, що воно окреслене строгими, величними, квадратними обрисами. Та зате руки... І раптом одна з цих велетенських рук повільно здійнялася — повільний чавунний жест — і з трибун, підкоряючись піднятій руці, підійшов до куба номер. Це був один з Державних Поетів, на долю якого випав щасливий жереб — увінчати свято своїми віршами. І загриміли над трибунами божественні повільні ямби — про того безумного, зі скляними очима, що стояв там, на сходах, і ждав логічного наслідку своїх безумств» [110, с. 336—337].

Роман «Ми» з позиції сьогодення сприймається як пересторога щодо тоталітарних тенденцій, реалізованих відповідними політичними режимами у ХХ ст., і як своєрідне попередження про те, куди може привести прагнення «скляним, електричним, вогнедихаючим ІНТЕГРАЛОМ проінтегрувати безкінечне рівняння всесвіту». Наука, відірвана від морального і духовного начал, в умовах вселенської «наддержави» і торжества технократів несе нечувану небезпеку для

людини й суспільства. Сюжетна лінія, спрямована на психологічне осмислення химерної дійсності, започаткована Є. Замятіним, знайшла широко розмаїте продовження — достатньо згадати романи Андрія Платонова і Михайла Булгакова.

З творчістю англійського письменника Еріка Блера, більше відомого під псевдонімом Джордж Орвел (1903—1950), — автора всесвітньо відомих політично орієнтованих літературних творів («Пам'яті Каталонії», 1937; «Колгосп тварин», 1944; «Замітки про націоналізм», 1945; «1984», 1948) — пов'язане політико-публіцистичне поняття «орвеллізм» [224, с. 235; 85, с. 170—171]. Воно фігурує в літературних характеристиках описаного Дж. Орвелом підконтрольного бюрократичному впливу суспільства і наслідків його функціонування. Яскраво подані такі явища, як монополізація інформації, пропагандистське маніпулювання фактами, цілеспрямоване спотворення істини, ідеологічний вплив на суспільну поведінку й мораль, дешевий популізм та ін. Як зауважує дослідник творчості Дж. Орвела В. Недошивін, «з будь-якою демократією можна зробити все, що хочеш, якщо є для цього умови й підходящі люди» [293, с. 215], а вони завжди знайдуться, і першим їхнім бажанням буде прагнення максимально скористатися інформацією.

У сатиричному романі-антиутопії Володимира Войновича «Москва 2042» йдеться про побудоване комуністичне суспільство абсурду на чолі з Геніалісімумом і Верховним П'ятикутником в одному окремо взятому місті — Москві. У цьому суспільстві все регламентовано і все розписано. А найжахливішим є те, що люди звикли до абсурду й погодилися із запропонованими правилами гри. І навіть зміна правлячого режиму вже нічого не вирішує. Все починається спочатку, і все повторюється. На п'єдесталах попередників з'являються пам'ятники нових героїв і нових кумирів, але суспільство це вже не рятує.

Польський поет, есеїст, політичний публіцист і мислитель, нобелівський лауреат Чеслав Мілош стверджує, що для нього ХХ ст. означало цивілізаційний розпад, кінець певного світу. У зв'язку з цим він зауважує: «Лише кров мільйонів солдатів була справжньою, натомість статуя гуманного, розумного, сталого прогресу, якій поклонялися, виявилась лялькою» [183, с. 207]. Однак, зазначає він, мусимо прийняти цей світ таким, який він є, «але не в ім'я його збереження, а в ім'я надії на формування гармонійного ладу».

У лекціях стосовно майбутнього Ч. Мілош висловлює сподівання, що у ХХІ ст. буде подолано біологічний світогляд на користь новонабутої історичної свідомості. Людство менше виходитиме за

межі своїх можливостей, все більше і глибше пізнаватиме себе, вникаючи в душу попередніх поколінь і цивілізацій: «Живі отримують мандат від усіх змовклих назавжди. Виконати свій обов'язок вони зможуть, лише намагаючись достеменно відтворити те, що було, і таким чином вириваючи минуле з лабетів вигадок і легенд» [182, с. 22]. У майбутньому вже не буде місця радикальним течіям — таким, як крайній націоналізм чи гіпертрофований патріотизм. На його думку, «будь-який націоналізм, чи польський, чи український, чи російський, мертвий, хоча б його й очікували щоразу більші тріумфи» [182, с. 277]. Патріотизм хоча й належить до загальноновизнаних чеснот, однак жодну з них «не можна вважати за благо завжди і скрізь, бо за певних обставин вона перетворюється на власну протилежність» [182, с. 310]. Війни між людьми є ознакою минулого, що не має права на вороття. Для тих, хто готовий і надалі марнувати людські життя, він формулює внутрішню вистраждану максиму: «Ці поля битв, на яких лежать герої, що загинули у битвах проти інших, таких самих сміливих, як і вони, — німці, французи, англійці, поляки, українці, росіяни — ці мільйони, чи не наказують вони запитати, який вплив має на живих втрата найкращих генів?» [183, с. 324—325].

Усю землю, пов'язуючи її розвиток насамперед з досягненнями західної цивілізації, Мілош порівнює з грецьким півостровом часів Пелопонеської війни, оскільки ворогом афінської демократії знову є країни, які застосовують мілітарне виховання молоді. Він щиро сподівається, що така ситуація в майбутньому повинна змінитися й до людей дійде розуміння щодо неможливості подальшого існування на засадах протистояння, взаємного ворогування, підлості, лукавства: «Людина не буде піддана, як нині, галасові слів і образів, що примушують її мислити в кількісних категоріях і дивитися на інших та на себе ніби через перевернуту підзорну трубу (тож у власних очах вона зменшується майже до нуля). Деякі відкриття, зроблені давно, але або забуті, або відсунуті за межу практики, стануть загальноприйнятими знаннями про те, що неволя починається не там, де її причини шукало ХХ століття; що брехня як принцип міжлюдського спілкування має глибше коріння за страх і жагу влади; що повстання людей проти нелюдських умов життя спричинили їхні прагнення, які лише удавано відтворили в гаслах диктатори і демагогічні трибуни» [183, с. 246—247].

Мілош достеменно не знає який політичний устрій оберуть собі люди в майбутньому. Не виключено, що то буде «теократія в парі з далеко просунутою децентралізацією», а можливо, дійде й до ство-

рення «однієї планетарної держави». Але якою б не була майбутня форма співіснування, вона не повинна виключати «дружнє змагання народів, із яких кожен, навіть найменший, потрібний, бо разом вони ніби барви веселки». Надія на досягнення величі оновленого світу «не спрямована у близьке майбутнє», а віра в те, що світ «кольору вічності», тобто краси, неодмінно настане, супроводжує всю його творчість. Майбутнє означатиме, що «все більший розпач, породжуваний розходженням між дійсністю і прагненнями нашого серця, буде подолано, й об'єктивний світ, такий, можливо, яким його бачить Бог, а не яким його сприймаємо ми, спрагли та стражденні, буде прийнято з усім його злом і добром» [183, с. 246—247].

На осягнення небувалих потрясінь в еволюції людського розуму й загальному поступі людської цивілізації значною мірою спрямована творча спадщина ще одного нобелівського лауреата — російського поета Йосифа Бродського [55]. Характеризуючи епоху ядерного протистояння, Бродський зауважує, що в нашому завтра вже вибухнула та бомба, «що лишає незайманими тільки меблі». Водночас він бачить альтернативний сценарій: «Я вважаю, що ми не в такій уже й поганій формі. Тобто я не думаю, що відбудеться ядерна катастрофа. Чим більше цього божевілля, тим ми в більшій безпеці, хоча б тому, що машини почнуть контролювати одна одну, і відчуття влади, відчуття відповідальності зростатиме». Значно більше його хвилює демографічна проблема, задля розв'язання якої уряди майже нічого не роблять, тому опиняються захопленими зненацька. Йдеться про загрозу мусульманського світу, до якої невідвратно призведуть зміни в структурі населення: «Справа численних рук / гине не від меча, / а від дешевих брюк, / скинутих згаряча». У цьому сенсі майбутнє поет розглядає як конфлікт духу терпимості з духом нетерпимості і вважає, що західна цивілізація повинна захистити себе перед загрозою, що вже насувається. В іншому разі на людство чекає занурення у «постхристиянську еру». Передчуття не підвело Й. Бродського, бо вже на початку нинішнього століття німецький професор Гуннар Хайнзон науково обґрунтував зазначену тенденцію, заявивши, що 950 мільйонів африканців і арабів поховують Європу до середини ХХІ ст. А в 2010 році його співвітчизник Тіло Сарацин написав скандально знамениту книгу «Німеччина самоліквідується». Після цього його відправили у відставку з державної служби, а проблема вилілась у масштабну міграційну кризу, спровоковану «арабською весною».

В одному з інтерв'ю Бродський говорив, що в нашій реальності, особливо пострадянській, відсутнє стійке відчуття майбутнього, ба-

жання думати про нього. І не просто роздумувати, а якось його для себе формулювати. Він зазначає, що при всьому героїзмі інакомислячих, готових піти в тюрму чи навіть прийняти смерть за свої переконання, ніхто з них не потрудився накидати план майбутнього, альтернативу тому, чому вони протистояли. Поза тим, у розвитку радянського і пострадянського суспільства відсутнє «відчуття еволюційного ритму». Наслідки — «або абсолютна статика, або сильні потрясіння». І тому людина не планує. Активізація молодих людей, які нападають на інших зі зброєю в руках, то така реакція на соціальне буття, що «скоріше означає не прагнення збагатитися в ім'я майбутнього, а є своєрідним проявом нервової поведінки». Основну причину означеної ситуації він бачить в узурпації державою роздумів про прийдешнє. Пропаганда «світлого майбутнього» відбила в людей будь-яке бажання навіть думати про завтрашній день.

Бродський був переконаний, що Росія в найближчому майбутньому «вже не буде на передньому краї соціальних і культурних змін», оскільки втрачено унікальний шанс реалізації іманентного їй масового суспільства. Повернення до капіталізму — це «атомізація суспільства, насамперед культурна атомізація», а тому його слід розглядати як втрачену можливість поступального розвитку. Масове суспільство, що є вірогідною перспективою людства, в майбутньому мало б характеризуватися «збереженням егалітарного відчуття, відчуття рівності», а також відсутністю «шкурного себелюбства, в яке все занурилось», неприпустимістю «грядущого Хама», Звіра в людській подобі. Як свідок масштабних геополітичних змін, Бродський зауважує, що Росія, з якої поступово «сповзає кордонів підпруга», вже ніколи не зможе повернутися до свого попереднього імперського стану.

У дискусії про можливість антропологічної еволюції людини Бродський надто категоричний. Протестуючи проти спрощеного сприйняття історичного процесу, що передбачало прогресивні зміни в суспільстві, він нагадує, що генетично людина зовсім не змінилася за останні два тисячоліття: «Постригти Тарзана, вибити його барельєф — і ви отримаєте Октавіана Августа або Вінценгеторикса. Чи навпаки — залиште Зевса як є, тільки зменшіть мускулатуру, і перед вами — Маркс, Толстой або Распутін». Що стосується якісних змін у людській свідомості, то йдеться не про нагромадження, а про втрату певних понять, ідей, знань, які сучасники перекладають із голови в комп'ютер. Якісний стрибок у людській свідомості, на його думку, неможливий. А оскільки нинішня ситуація не сприяє порядності, гуманності, на людство чекає «поступове підупадання».

Своєрідним діалогом з орвелівським романом «1984» є роман сучасного алжирського вченого і письменника Буалема Сансаль «2084: Кінець світу». В ньому оповідається про небезпеку ісламської релігійної диктатури, яка насувається на нашу цивілізацію. В інтерв'ю для «Дойче Велле» Буалем Сансаль так описує власне бачення сьогоденного становища у світі: «Свободи більше немає. Ми стали в'язнями надто жорстко організованих держав. Глобалізація нав'язує нам закони ринку. Реклама і маркетинг зумовлюють наші дії. Присутній скрізь всемогутній закон обмежує свободу громадян. Єдина свобода, яку ми маємо, це вибирати, чиїх вказівок слухатись. Тож мусульмани кажуть: аніж слугувати ринку й праву, краще будемо виконувати накази релігії. Оскільки релігія обіцяє нам рай...» [244, с. 4].

Б. Сансаль вважає, що на наших очах відбуваються падіння си-тої, старіючої Європи й наступ агресивного політичного ісламу, який вибудовує всесвітню тоталітарну теократію як спосіб тримати народ у покорі й нещадно використовувати його для нелюдських цілей. У романі йдеться про країну Абістан, де все перебуває під контролем. Країну, яка раз по раз проводила спонтанні й загадкові війни проти численних внутрішніх і зовнішніх ворогів, віровідступників. «Проща була єдиним дозволеним мотивом, щоб пересуватись по країні, за винятком адміністративних і торговельних завдань, для виконання яких агенти мали перепустки, які доводилось реєструвати і штемпелювати на кожному етапі завдання». Але й за прочанами постійно наглядали: «Апатичні солдати і комісари віри, змучені і жваві, наче ховрахи, стояли на чатах уздовж шляхів, надто у важких для спостереження місцях, щоб дивитись, як ідуть прочани, власне, щоб наглядати за ними. Ніхто не знав, чи тікав хто коли-небудь і чи ловили коли когось, люди йшли по шляху, як їм казали, і пленталися тільки тоді, коли втома долала їх і починала проріджувати лави. Все було добре впорядковане і тонко перевірене, нічого не могло статися без навмисної волі Апарату» [244, с. 11].

Усі ці явища добре знайомі з недавньої історії: «старший брат», інформаційний вакуум, кордони «на замку», нав'язлива пропаганда, постійна війна з примарним ворогом, чітко визначені рамки суспільного мовлення. Є в романі й те, що викликає в читача неусвідомлене відчуття тривоги, оскільки в ньому химерно поєдналися осучаснене попередження Дж. Оруелла й нова реальність, що народжується і до якої вже починаємо звикати, — натовпи нелегальних мігрантів на європейських кордонах, гібридна війна в її найпідліших проявах, релігійна нетерпимість, руйнування міжнародного права, зародження основ неототалітаризму.

Типологічну палітру професійних футурологів доповнюють: *футурологи-екологи*, які опікуються проблемами пошуку варіантів забезпечення сталого екологічного розвитку; *футурологи-метеорологи*, що займаються передбаченням погоди та попередженням про кардинальні зміни погодних умов; *футурологи-геологи*, що прогнозують виникнення землетрусів та інших геологічних катастроф; *футурологи-космологи*, які здійснюють передбачення віддаленого майбутнього усього весвіту; *етичні футурологи*, які вирішують дилеми моральних суперечностей, зокрема таких як вірогідне поширення у майбутньому клонування і генетичних змін; *медіа-футурологи*, які поширюють і популяризують знання про майбутнє в межах так званої комунікаційної футурології; *футурологи-культурологи*, зосереджені на соціокультурних особливостях, пов'язаних з переходом людства із індустріальної епохи (Модерну) через Постмодерн до епохи інформаційної.

У другому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: статтях «“Фабрики думок” і розвиток соціальної інженерії» (2009, у співавторстві з І. Петренком) [84], «Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології» (2010) [49], «Римський клуб і організація трансдисциплінарних проектів з довгострокового прогнозування глобальних проблем» (2012) [79], «Аналітично-прогностичні знання та їх роль у суспільно-політичному розвитку» (2017) [48], «Правова футурологія: предметне поле і перспективи розвитку в Україні» (2017) [74], «Осягнути розумом майбутнє: інноваційна діяльність Римського клубу» (2018) [63], «Літературна футурологія» як перспективний напрям осмислення майбутнього: політичні аспекти» (2018) [57]; літературних есеях «Искушение пророчеством: Иосиф Бродский о будущем России» (2013) [55], «Я прийшов на цю землю, аби звітувати про неї» (2018) [86]; виступі на міжнародному круглому столі «Громадські організації аналітично-прогностичного спрямування та їхня роль у суспільно-політичному розвитку України» (2018) [51].

3. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Людству властиве постійне прагнення заглянути в завтрашній день, передбачити хід майбутніх подій. Ще Платон зазначив, що вона завше прагне проникнути очима розуму в майбутнє. Це бажання ще більше властиве тим, хто займається управлінням соціально-політичними процесами. Та й сама суспільно-політична практика засвідчує: чим вищий рівень прогнозування, тим ефективнішим й результативнішим є планування й управління. За таких умов політичне прогнозування мало б слугувати одним з найважливіших чинників удосконалення суспільства. Поки що така його роль, особливо у транзитивних суспільствах, належно не реалізується.

Основа прогнозування становлять такі взаємопов'язані джерела інформації про майбутнє: оцінка перспектив розвитку майбутнього стану прогнозованого явища на основі існуючого досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з уже відомими явищами і процесами; екстраполяція на майбутнє конкретних тенденцій, закономірності яких у минулому й сучасному добре відомі; модель передбачуваного стану певного явища чи процесу, побудована відповідно до очікуваних або бажаних змін, характер і перспективи розвитку яких достатньо відомі.

Процес прогнозування, як правило, передуює розробці планів, програм, проектів. За його допомогою прогнозують також результати їх забезпечення. У здійсненні прогнозування пізнання розвивається від реальної сутності об'єкта до майбутнього виявлення цієї сутності. Ілюстрацією такого підходу можуть слугувати: сутнісне запитання, яке сформулював свого часу Франсуа де Ларошфуко: «Чи може людина з цілковитою впевненістю сказати, чого їй захочеться».

ся в майбутньому, якщо вона не здатна зрозуміти того, чого їй хочеться тепер?»; а також слова Пауло Коельо з роману «Алхімік», які можна вважати відповіддю на це запитання: «Придивляючись до сучасного, можна його поліпшити. А коли поліпшиш сучасність, то й прийдешнє зміниться на краще».

3.1. ПОНЯТТЄВА ОСНОВА І ПРИКЛАДНА СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Узагальнювальним поняттям, яке охоплює всі способи одержання інформації про майбутнє від міфології до футурології, є «передбачення». Ступінь відповідності передбачення в політиці підвищується залежно від спроможності суб'єкта врахувати і використати дійсні факти, від уміння їх збирати, перевіряти і включати в процес прогностичної діяльності. Багато залежить від джерел отримання інформації та від можливості її систематизувати. Мають значення не лише обсяг і точність інформації, а й швидкість її надходження й обробки. Розрізняють кілька різновидів практик, пов'язаних із загляданням у майбутнє — пророцтва, а також емпіричні, інтуїтивні і наукові передбачення.

Пророцтва є найдавнішою формою передбачень, вони «ґрунтуються на містичних відомостях про майбутнє», які не доведені і не перевірені засобами логіки чи науки» [228, с. 592]. Найчастіше основу пророцтв становлять релігійна віра, астрологічні знання, вгадування подій за допомогою містичних засобів (гадання на картах, хіромантия та ін.). Зазвичай пророкам властиве переконання у власній винятковості, місіонерському покликанні, якими їх наділила надприродна сила. З давніх часів люди вдавалися до допомоги жерців і віщунів, які пророкували наслідки політичних дій, військових походів, долі правителів і полководців. Так, давньогрецький історик Геродот оповідає про випадок, що трапився з одним із правителів Сходу. Провидці повідомили йому, що причиною його смерті стане колісниця. Після цього володар наказав знищити у своїх володіннях усі колісниці. І все таки він таки загинув, як було йому пророковано: під час бунту його вбили мечем із зображенням на рукояті колісниці.

За висловом М. Монтеня, пророцтва слугують прикладом невгамовної допитливості людської душі, яка прагне заглянути в майбутнє, нібито їй не вистачає турбот у теперішньому. Найвідомішим прикладом такої привабливості в історії людства є поетичні пророцтва французького філософа, астролога й поета Мішеля Ностра-

дамуса (1503—1566). Серйозні науковці вважають його шарлатаном, юродивим, парадоксальною фігурою. За словами Дмитра Бикова, пророцтва Нострадамуса прикладають до всього — «від світового катаклізму до вашого особистого падіння зі стрем'янки». Він зазначає, що його географія «вузька й убога, як середньовічна карта, на якій відсутня половина нинішнього світу». Усі описані Нострадамусом апокаліптичні події «розгортаються на крихітному п'ятачку, і тому тлумачі змушені то відшукувати Нью-Йорк у Марселі, то виводити кубинську революцію з потрясінь у Вероні» [20, с. 423—424]. І тим не менше пророцтва Нострадамуса постійно перевидають упродовж понад 450 років, лишаючи за накладками перевидань далеко позаду Гомера, Вергілія й Овідія.

До пророцтв люди зазвичай прислухаються не критично й ніхто не веде ліку їхнім прорахункам. Що до пророцтв, які підтвердились, то їм «надають великого значення саме тому, що вони є рідкісними і внаслідок цього видаються нам чимось неосяжним і дивовижним» [188, с. 44]. Люди переважно прагнуть вірити позитивним пророцтвам, що зумовлено їх жадобою до життя, вірою в краще завтра. Підтверджує це міф про дочку троянського царя Кассандру, яка передбачала суцільні нещастя (зради, катастрофи, смерть, розпад країни), але їй не хотіли вірити.

Пророцтва, як правило, поетичні й загадкові, однак у них, порівняно з науково вивіреними прогнозами, є суттєва слабкість. Події, життєві ситуації, покладені в їх основу, не відслідковують у процесі їх здійснення, а найчастіше вони складаються інакше, або й зовсім навпаки. Так, Ауреліно Хосе з роману Г. Маркеса «Сто літ самотності», якому карти напрозорчили довге життя, сімейне щастя, шістьох дітей, взамін всього цього отримав кулю в груди. «Ця куля, вочевидь, погано розбиралась у передбаченнях карт» — з гіркою іронією зауважує письменник над тілом чергової жертви громадянської війни та сліпої віри в сумнівні пророцтва. Політика цього дозволити собі не може. Прогнозист у політиці «виступає не стільки в ролі традиційного віщуна чи пророка, скільки в ролі технолога, який показує за яких саме умов і за допомогою яких засобів може бути досягнутий той чи інший стан бажаного майбутнього» [205, с. 13].

Емпіричні передбачення ґрунтуються на життєвому, в тому числі й політичному, досвіді, знаннях про схожі події та процеси. Цей різновид передбачень є знанням, що спирається на дані спостережень та експерименту, на чуттєвий досвід. Емпіричні передбачення — втілення соціально-політичного досвіду, що охоплює практичні аспекти політичного життя: відносини між державою та суспіль-

ством, суспільними групами, політичними інститутами, громадянами; наявні можливості щодо оцінки зародження, розвитку і розв'язання політичних конфліктів; здобутки щодо діагностики суспільних ситуацій, політичної поведінки, впливу різних політичних чинників на конкретних часових і просторових відрізках тощо.

Інтуїтивні передбачення побудовані на рівні передчуттів підсвідомості людини щодо майбутнього. Людське сприйняття складається з двох компонентів — відчуття та інтуїції. Якщо відчуття дають змогу досягнути фізичний світ, то інтуїція допомагає зрозуміти реалії, які перебувають поза його межами. Інтуїція допомагає задіяти величезний потенціал неусвідомленого знання, не лише те, що людина знає з досвіду чи вивчила усвідомлено або не зовсім усвідомлено, а й безмежний масив вселенської колективної свідомості. Отже, інтуїція — це здатність зробити прорив у невідоме, побачити модель рішення, яку ще ніхто не застосовував. В її основі — досвід конкретного індивіда. Індивідуальний досвід підтверджує істину, що колективне судження не завжди є точнішим за окреме припущення. І чим багатший та різноманітніший він, тим надійнішим буде вибір потенційної інформації для прийняття управлінського рішення.

«Дар передбачення, — зазначають Ф. Тетлок і Д. Гарднер, — не є незбагненим талантом, яким нагороджують зроду. Він є здобутком специфічного способу мислення, збирання інформації й коригування фактів. Ці особливості мислення може засвоїти і розвивати будь-яка розумна, глибока думкою, рішуча особа» [268, с. 32]. Суттєвими особливостями інтуїтивного судження є: «нечутливість до якості доказів, на яких це судження базується»; передчуття відкриття, своєрідний спалах у мозку (*insait*) — відчуття того, що «щось є істиною, навіть якщо ви не можете довести цього»; здатність за допомогою постійного навчання «кодувати патерни глибоко у своїй пам'яті у величезній кількості й у складних деталях». Загалом інтуїція, за визначенням фахівців, «залежить від того, чи багато в довколишньому світі достовірних сигналів, які ми можемо підсвідомо реєструвати для подальшого використання» [268, с. 53, 57, 62—63]. Можливість вгадувати ціле до того, як будуть пізнані всі його частини, здатність охоплювати у свідомості найбільш типові, що є суттєвим, ще до отримання результатів його дослідження, в політичному прогнозуванні відіграє значну роль.

Наукові передбачення ґрунтуються «на знанні закономірностей, достовірних фактів політичного життя, реальних напрямків розгортання політичного процесу, взаємодії політичних інститутів» [228, с. 592]. Їх здійснюють через прогнозування, виходячи з

необхідності виявлення загальних тенденцій розвитку суспільства. Вони не можуть відповідати за конкретні моделі, як за щось обов'язкове, невідворотне. Прогнозування є різновидом наукового передбачення, у процесі якого безпосередньо вирішують конкретні питання майбутнього розвитку. Особливу роль наукові передбачення відіграють у політиці, яка пронизує собою всі сфери суспільного життя і стосується інтересів мільйонів людей. Від неї значною мірою залежить майбутнє суспільства, його стабільний розвиток. Саме тому надзвичайно важливу роль відіграє передбачення майбутніх наслідків політичних рішень. Найбільш ефективна та політична, яка може правильно оцінити сучасність, використати минулий досвід, врахувати всю складність соціальних, політичних і економічних явищ.

Ключовим поняттям для політичного прогнозування є «прогноз» — науково обґрунтоване судження про можливі стани явища в майбутньому, альтернативні шляхи і терміни їх реалізації. Прогноз є універсальним методом і невід'ємною функцією будь-якої наукової дисципліни. Політичний прогноз, здійснений засобами політичної науки, «завжди покликаний вирішувати проблеми, що постають як перешкоди для політичного і суспільного розвитку». Він базується «на критичному аналізі конкретних ситуацій сьогодення, а тому може виступати як рекомендація щодо виправлення напрямків політичного розвитку через побудову моделей майбутнього, яку, однак, не можна ототожнювати з програмою дій» [228, с. 593—594]. Прогноз спирається на знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності та знання про властивості неіснуючих на момент прогнозування об'єктів. Нинішній погляд людства в майбутнє пов'язують саме з втіленням прогнозів. Він і є ознакою «істинного сучасного», яке, на думку А. Бергсона, означає неловимий рух від минулого, котре поглинається майбутнім.

Проміжок часу від сучасного до майбутнього, на який розробляють прогноз, називається періодом попередження прогнозу. Максимально можливий період попередження становить прогнозний горизонт. У сучасній науці розрізняють три основні способи прогнозу: екстраполяцію, моделювання й експертизу. Із сукупності методів і напрямів їхнього застосування складається прогнозна система, вибудована з урахуванням вимог прогностики. Кожен прогноз розробляють з метою уникнути небажаних результатів ймовірного розвитку подій і прискорення його в бажаному напрямі, а також пристосуватися до неминучого. Варто пам'ятати: «Хоча поганий прогноз нечасто заподіює шкоду так очевидно, як погана

медицина, проте він витончено спрямовує нас до поганих рішень і всього, що з них випливає: матеріальних збитків, утрачених можливостей, непотрібних страждань, навіть воєн і смертей» [268, с. 65]. Навіть за наявності вихідних даних ми не здатні зробити прогноз, якщо не розуміємо соціальних і економічних взаємозв'язків усередині процесу, об'єкта, явища.

Прогнози мусять оперувати чітко визначеними термінами й використовувати числові показники. Неточність прогнозів зумовлюють абстрактні ймовірнісні висловлювання на кшталт: «можливий», «цілком імовірний», «реальний шанс» та ін. З метою уточнення подібних абстрактних суджень відомий американський прогнозист Центрального розвідувального управління (ЦРУ) Шерман Кент запропонував таблицю імовірності зі встановленими числовими значеннями [268, с. 78]:

Імовірність	Загальна область можливості
100 %	Безсумнівно
93 % (плюс-мінус приблизно 6 %)	Майже безсумнівно
75 % (плюс-мінус приблизно 12 %)	Імовірно
50 % (плюс-мінус приблизно 10 %)	Шанси приблизно рівні
30 % (плюс-мінус приблизно 10 %)	Імовірно, ні
7 % (плюс-мінус приблизно 5 %)	Майже безсумнівно, ні
0 %	Неможливо

«Прогностикою» називають теорію, методологію і практику розробки прогнозів, дослідження динаміки і перспектив розвитку соціальних процесів, явищ людського співіснування. Прогностичні дослідження постійно вдосконалюють наукові засоби, які слугують для підвищення обґрунтованості та ефективності прогнозів. Сучасна прогностика враховує співіснування в цивілізаційному розвитку неоднакових темпів соціального поступу — зон прискорених та уповільнених змін, співіснування елементів традиції і сучасності, зіткнення старого і нового в соціально-політичних процесах, наявність інерції та маятникових інверсій.

Основні інструменти, якими оперує прогностика, — ретроспективний аналіз, нелінійні методи опанування майбутнього, стратегія і тактика, моделювання сценарного простору, проектування оптимальних траєкторій, моніторингові зрізи громадської думки, визначення недоступних для людського розуміння зон індивідуального і суспільного буття людини. Політична прогностика — це попередження, але не будь-якого абстрактного майбутнього, а безпосередньо можливого. За її допомогою прогнозують не події взагалі, а лише події, стосовно яких треба дати відповідь.

На сучасному етапі розвитку наукового знання провідним організатором прогностичних зусиль починає виступати вже не експериментальна чи фундаментальна наука, а культура. Вона як сукупність вірувань і норм, традицій і цінностей задає програми, визначає вірогідні траєкторії розвитку подій. За цих умов прогностика має орієнтуватися на пріоритетну роль культури щодо всіх об'єктивних детермінацій соціального світу, оскільки вони впливають на людину не безпосередньо, а через культуру, яка наповнює об'єктивні факти суб'єктивними значеннями.

Поняття «прогнозування» розуміють у широкому і вузькому значеннях. У широкому — це вироблення ймовірного судження про стан явища в майбутньому. У вузькому — це спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку явища, переважно з кількісними оцінками і з указівкою більш-менш визначених термінів його зміни. Воно можливе як одноразовий вид діяльності або як безперервний внесок до політичного процесу. Одноразове прогнозування доцільно застосовувати там, де є передбачуваність або контроль за основними чинниками, що впливають на об'єкт. Неодноразове прогнозування застосовують до об'єктів, що передбачають постійне оновлення й відповідно несуть у собі значний відсоток непередбачуваності. Цей вид прогнозування дорожчий, ніж будь-який разовий прогноз, однак може виявитися дешевшим за серію спеціальних одноразових досліджень.

У найбільш загальному розумінні прогнозування — це випереджальне відображення дійсності, успіх якого залежить від п'яти основних чинників: 1) наявність усієї доступної достовірної інформації; 2) знання національних та етнічних особливостей країни, регіону, що досліджується; 3) уміле використання необхідних знань за допомогою методів, що відпрацьовані на основі загальних принципів передбачення; 4) компетентність у цій галузі; 5) творчі здібності, освіта, досвід, здатність зріло оцінювати [264, с. 82]. У практично-політичному сенсі опанування майбутнього є багатоступінча-

тим процесом наукового пошуку, який формують такі стадії прогнозування: постановка мети, одержання інформації, обробка інформації, оцінка і аналіз інформації, визначення перспектив і вірогідності реалізації прогнозу.

Прогнозування необхідно здійснювати на розвинутій науково-теоретичній основі. Без теорії воно буде простим збиранням інформації і різного роду припущень. У кожній науці прогнозування має специфічні характеристики. Суспільні науки, в тому числі й політологія, займаються соціальним прогнозуванням, в межах якого вчені-політологи виокремлюють політичне прогнозування.

Під «соціальним прогнозуванням» розуміють дослідження перспектив розвитку соціальних процесів і явищ. Його основна мета — підвищення наукової обґрунтованості і ефективності соціального програмування, планування і управління. Соціальне прогнозування зорієнтоване на альтернативне виявлення перспектив розвитку конкретних соціальних процесів, пов'язаних із життєдіяльністю суспільства. Цей тип прогнозування належить до інтегративних галузей знання, оскільки охоплює соціально значущі проблеми, які заздалегідь неможливо розвести по окремих департаментах науки. Обґрунтовані соціальні прогнози неможливі й без урахування перспектив економічного, екологічного, демографічного розвитку, науково-технічних новацій, культурно-ціннісних трансформацій, міжнародних відносин та ін. Варіантами соціального прогнозування, які відчутно впливають на політичну сферу, є демографічні прогнози та прогнози у сфері зайнятості населення.

Метою демографічних прогнозів є дослідження сучасних тенденцій відтворення населення шляхом оцінювання можливого впливу на майбутню чисельність, склад населення та соціально-економічний розвиток загалом. За їх допомогою оцінюють: чисельність і віково-статевий склад населення; тенденції народжуваності, смертності, міграцій; сімейну структуру населення. Достовірність демографічних прогнозів залежить від точності вихідної інформації, яку становлять дані переписів населення, поточного обліку демографічних подій, вибіркового обстеження населення. Демографічні прогнози здійснюють в окремих державах і на міжнародному рівні під егідою ООН (для вироблення міжнародної стратегії розвитку рекомендацій у галузі політики народонаселення задля розв'язання глобальних і регіональних економічних, політичних і екологічних проблем). Прогнози у сфері зайнятості населення є комплексним соціально-економічним оцінюванням ситуації на ринку праці. На їх основі розробляють заходи щодо регулю-

вання безробіття, здійснюють перерозподіл робочої сили за галузями, професіями, територіями.

Науково-обґрунтовані соціальні прогнози та проекти тісно пов'язані з передбаченням розвитку політичних подій. Такі передбачення кваліфікують як «політичне прогнозування», — здійснення спеціальних наукових досліджень політичних процесів, явищ, подій, завдяки яким з уже відомих даних про минуле і сьогодення отримують інші дані — уявлення про можливі стани політичних об'єктів, стосовно яких здійснюють прогноз. Політичне прогнозування є одним з найважливіших напрямів випереджального пізнання дійсності з метою попередження небажаних результатів політичної ситуації в країні чи світі і забезпечення прискореного розвитку суспільства в бажаному напрямі.

До проблематики політичного прогнозування належать як глобальні питання, що охоплюють великі регіони й людство загалом, так і локальні, але не менш складні, проблеми в різноманітних сферах людської діяльності. Відповідно, політичне прогнозування охоплює: 1) проектування в політичній сфері, розробку політичних сценаріїв майбутнього політичного буття, за якими передбачається або планується розвиток подій у певному суспільстві; 2) здатність до політичного передбачення окремо взятої особи чи групи індивідів за допомогою інтуїції, знання, інтелектуального чи соціального проектування на основі сукупного досвіду. Це — багатогранна і різноаспектна діяльність з проведення спеціальних наукових досліджень і розробки прогнозів численних складників політики з її різнобічними взаємозв'язками і взаємодіями з іншими сферами життєдіяльності суспільства: економічною, соціальною, духовною.

Надзвичайно важливим для розуміння процесу опанування майбутнього є поняття «суб'єкт прогнозування». Як відомо, прогнозуванням займаються «фабрики думок», інші міжгалузеві структури, а також індивідуальні фахівці. Найчастіше їх називають прогнозистами. Як засвідчує світова практика, прогнозист має зважати на певні неписані правила, що сформувалися у процесі реалізації систематизації прогнозової діяльності: 1) брати до уваги докази того, що суперечить його власним переконанням, відслідковувати судження опонентів; 2) стійко дотримуватися власних переконань, пам'ятаючи про те, що кардинальна зміна погляду — ознака слабкості; 3) не забувати про те, що випадковість часто є рушійною силою багатьох значних подій; 4) урівноважувати стару й нову інформацію про об'єкт прогнозування й формувати на цій основі власні припущення; 5) працюючи в команді, не бути запопадливим, залежним

від суджень інших учасників, намагатися коректно протистояти груповому мисленню, сперечатися без образ, постійно сумніватися й не розглядати згоду зі своєю думкою як доказ її істинності.

Американські вчені Ф. Тетлок і Д. Гарднер запровадили ще одне поняття, що характеризує суб'єктів прогнозувальної діяльності, — «суперпрогнозування». Відповідно тих, хто постійно й нетрадиційно займаються прогнозувальною діяльністю, досягаючи при цьому значного успіху, називають «суперпрогнозістами». Зазвичай їм властиві «тяжка дослідницька робота, ретельне обмірковування й самокритика, збір і узагальнення відмінних поглядів, тонкі судження і невтомне поновлення» [268, с. 293]. Для середньостатистичного суперпрогнозіста не існує нічого безсумнівного. У своїх здібностях і способі мислення він неупереджений до жодної ідеї чи думки й стоїть на позиції, що «переконавання — це гіпотези, які підлягають перевірці, а не недоторканні скарби, які ревно охороняються» [268, с. 246]. Суперпрогнозісти постійно шукають інші погляди, які вони можуть синтезувати у власні, прислухаються до думок експертів, інших прогнозістів, залучають до власних розрахунків весь арсенал гуманітарних і точних наук.

У теорії і практиці прогнозування фігурують і малознайомі для повсякденного вжитку категорії: «екотопія» — глобальне проектування майбутнього, спрямоване на виживання людства; «технотопія» — передбачення майбутнього за допомогою застосування знань, умінь, наявного досвіду; «еупсихія» — розкриття духовного світу особистості за допомогою соціальної терапії; «практопія» — формування системи соціальних реформ, спрямованих на побудову кращого світу, порівняно з існуючим; «есхатологія» — випереджальне пізнання загроз сучасної цивілізації і можливих шляхів розв'язання наявних технологічних чи соціально-політичних проблем.

Попри розмаїття поняттєвої основи політичного прогнозування та наявність значного досвіду щодо практичного застосування цього арсеналу, будь-яка майбутня ситуація тією чи іншою мірою є невизначеною. За таких умов цілком природним є прагнення людини, суспільства знизити її рівень. Це прагнення особливо загострюється в часи динамічних суспільних змін, подібних до тих, які переживає сучасне українське суспільство. Перехідний стан суспільного організму постійно провокує питання: «Хто ми?»; «Де ми?»; «Куди йдемо?»; «Як можна досягти добробуту?». Нарівні з цими питаннями постають й інші, актуальні для всіх, у тому числі й стабільних, розвинутих суспільств: «Володіти чи бути?»; «Яким буде світ у майбутньому?» та ін. Передбачення майбутнього так чи

інакше впливає на свідомість і поведінку людей в умовах сьогодення. Залежно від наявності в політичних прогнозах картини майбутнього вони спонукають людину або активно прагнути до нього, або протидіяти йому, або пасивно чекати на нього. У зв'язку з цим будь-який політичний прогноз містить науково-пізнавальний зміст і виражає певне ідеологічне призначення. У будь-якому разі намагання заглянути в завтрашній день означає прагнення подолати невизначеність майбутнього, що спонукає вчених і політиків до створення різноманітних програм розвитку суспільства. Це засвідчує дві основні функції політичного прогнозування — ідеологічну та пізнавальну, між якими політичні прогнози коливаються, як годинниковий маятник. Кожен прогноз розробляють з метою запобігання небажаним наслідкам вірогідного розвитку подій з тим, щоб спрямувати їх у бажане русло.

У політичному прогнозуванні важливі теоретико-пізнавальна та управлінська орієнтації.

Теоретико-пізнавальна орієнтація ґрунтується на загальнонауковому підході, в основі якого — безмежність і плюралізм наукового пошуку, подібно до позиції, сформульованої В. Вернадським стосовно призначення філософії: «Філософія ніколи не розв'язує загадок світу. Вона їх шукає. Вона намагається охопити життя розумом, але ніколи досягнути цього не може. Філософська істина завжди може бути піддана сумніву вільною особистістю, що шукає» [31, с. 83]. Для вчених незнання не є недоліком, воно радше є стимулом, що надихає до відкриттів.

Управлінську орієнтацію прогнозування можна проілюструвати за запропонованою І. Бестужевим-Ладою «методикою довгострокового попереджувального аналізу даних» [15, с. 37—41], яка налаштовує на такі кроки:

1. Постановка проблем, що передбачає побудову їх ієрархії, яка має включати ключові і субключові проблеми. При цьому бажана індикація проблем — представлення їх як упорядкованої сукупності індикаторів, тобто найменувань конкретних показників та індикаторів (цифрової чи інших характеристик).

2. Виявлення перспективних проблем. До них відносять: 1) поточні проблеми; 2) ті, що назрівають і вже дають про себе знати; 3) очікувані — ті, що ще не виникли, але можуть почати визрівати за певних умов. Поряд з перспективними слід враховувати й поточні проблеми. Якщо поточні може фіксувати особа, яка приймає рішення, та її апарат, то для виявлення перспективних проблем потрібна група експертів.

3. Цілетворення, суть якого у визначенні мети, заради якої здійснюють всі рішення. Головний критерій — досягнення оптимуму.

4. Побудова «дерева рішень» й аналіз наслідків їхнього прийняття. На цьому етапі найважливіше попереднє врахування негативних наслідків рішень.

Об'єктом політичного прогнозування є внутрішня і зовнішня політика, а *предметом* — пізнання можливого характеру політичних подій, явищ, процесів. Відповідно розрізняють внутрішньополітичне і зовнішньополітичне прогнозування.

Внутрішньополітичне прогнозування включає відносини між різними соціальними верствами і групами суспільства, характерними ознаками яких є прямий чи опосередкований зв'язок з державною владою, а також прагнення до оптимізації управління політичними процесами. У сфері внутрішньополітичного прогнозування — весь зміст внутрішньої політики. За умови здійснення прогнозу оцінки політичних подій суб'єктами прогнозу є держава і політичні органи. Внутрішньополітичне прогнозування, як правило, зосереджує свої зусилля на соціальній, ідеологічній, військово-політичній, екологічній, державно-правовій, економічній та інших сферах суспільного розвитку. Прогнозна оцінка діяльності політичних інститутів суспільства і політичних процесів, які в ньому відбуваються, здійснюється науковими колективами і вченими, які займаються дослідженням функціонування політичної системи суспільства.

Зовнішньополітичне прогнозування покликане розробляти прогнози у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики, в яких пріоритет надають оцінкам розвитку і відносин держав та дослідженню загальних тенденцій світового розвитку. На основі зовнішньополітичних прогнозів, як правило, намагаються виявити нові чинники розвитку світу, регіону, країни. Такі дослідження досить розвинені у США, де питаннями політичного прогнозування у сфері міжнародних відносин займаються Гудзонівський інститут, Інститут оборонних досліджень, Інститут майбутнього, Інститут політичних досліджень, Інститут стратегічних досліджень Гарвардського університету та ін.

Зовнішньополітичне прогнозування останнім часом зосереджене на дослідженні загальнозначущої проблеми, від якої похідні всі інші в цій сфері: «Яким бути міжнародним відносинам у XXI столітті?». З другої половини XX ст. у з'ясуванні цієї проблеми чітко проглядається полеміка між «ідеалістами» і «реалістами». Ідеалісти намагаються представити майбутнє суспільство, систему міжнародних відносин крізь призму стратегій розвитку, проектів реформ, які б

наближали світове співтовариство до образу цивілізації майбутнього, що несе добробут, гармонію, мир і співтворчість на благо людства. «Реалісти» дотримуються силових догм у політиці, які в класичній формі були сформульовані американським політологом Генрі Моргентау в книзі «Політика у відносинах між державами» (1948) й пізніше розвинуті Г. Кіссінджером, З. Бжезінським та ін.

Визначальну теоретико-методологічну роль у прогнозуванні міжнародних відносин у сучасних умовах відіграє парадигма постнекласичної науки, яка орієнтує на міждисциплінарні, проблемно орієнтовані дослідження, реалізацію комплексних програм за участі фахівців природничих і гуманітарних наук. Нова парадигма «орієнтує політичну і соціально-економічну практику на виправлення помилок минулого, що вже стали очевидними, на більш глибоку інтеграцію й кооперацію, на зміцнення реальної безпеки й забезпечення виживання цивілізації» [42, с. 75]. Постнекласична наука орієнтує політиків реагувати не на проблеми, що досягають критичної гостроти, а на об'єктивні причини, які їх породжують.

Політико-практична роль зовнішньополітичного прогнозування орієнтує на розв'язання проблем, пов'язаних з виникненням глобалізації. Це з конструктивного погляду означає більш тісну і широкую взаємодію держав і міжнародних організацій в оцінюванні стану і пошуках рішень проблем, що загострюються й зачіпають інтереси не лише окремих держав, а й усього людства, безпосередньо впливають на рівень загальної безпеки і життєздатність біосфери.

З метою підвищення ефективності прогнозування доцільне застосування у процесі його здійснення *об'єктивних законів*, виведених дослідниками із сукупного суспільно-політичного досвіду. Серед таких законів: закон повторюваності історичних ситуацій; закон залежності прогнозу від його інформаційної бази; закон цілісності прогнозу; закон залежності достовірності прогнозу від кількості прогнозних альтернатив; закон залежності передбачення дії певного закону від дії інших законів; закон залежності ефективності прогнозу від умов його верифікації. Одним із найважливіших для політичного прогнозування є закон причинності. Будь-яке явище у світі має свою причину — явище, що передує наслідкові й з необхідністю викликає цей наслідок. Тому будь-яке пізнання вимагає пізнання причин того чи іншого явища. Знаючи причини, можна передбачити і їх наслідки. Якщо для суспільства ці наслідки небезпечні, тоді можна й самі причини нейтралізувати.

Для успішного прогнозування на основі законів необхідне глибоке знання їхньої системи, механізму дії і використання. Історія

розвивається за об'єктивними законами, але творять її люди. Вони або прискорюють, або сповільнюють її розвиток залежно від того, враховують ці закони чи ні. Можна добре знати закони, але не вміти їх використовувати. Небажання рахуватися із законами розвитку суспільних процесів зумовлює суб'єктивізм і авантюризм у політиці.

Процес пізнання законів досить складний, оскільки відносини людей, що підпадають під дію законів, безперервно змінюються. У механізмі дії системи соціально-політичних законів важливу роль відіграють інтереси, потреби і стимули, які постійно змінюються. Закони в соціально-політичній сфері виявляються як тенденції або можливості, що не завжди перетворюються на дійсність. Чим менше інтереси, потреби і стимули узгоджені з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, тим більша ймовірність непрогнозованих потрясінь і політичних конфліктів. Так, протягом тривалого часу вчені вважали, що дедалі більша поінформованість має сприяти більшій передбачуваності. Між тим, американські фахівці зазначають: «Нині вчені за якоюсь величезною іронією історії одночасно знають значно, значно більше, аніж їхні попередники століття тому, і мають куди більше можливостей для обробки інформації, проте вони значно менше переконані в перспективах бездоганної передбачуваності» [268, с. 21].

Механізм дії соціально-політичних законів і механізм їхнього використання різняться між собою. Механізм дії законів має об'єктивний характер, оскільки він функціонує незалежно від того, чи знають про нього люди і чи намагаються його застосувати. Механізм використання законів має суб'єктивний характер, оскільки використання законів — це свідоме застосування знань їхньої сутності й дії. З пізнанням законів і їх практичного застосування механізм використання законів поступово стає механізмом їхньої дії. Механізм дії і використання законів формується з таких основних ланок: вироблення політики, заснованої на пізнаних законах; планування і прогнозування; виявлення і допущення суперечностей; залучення, активізація й організування людей для реалізації вимог законів і допущення суперечностей; узгодження різноманітних конкретних форм і методів діяльності з вимогами законів.

Спираючись на закони соціального розвитку, варто пам'ятати і про *дискретність*, характерну для української політики. З дискретністю пов'язане поняття «відкрите майбутнє», що заперечує непохитність історичних закономірностей лінійного розвитку. Дискретність означає розрив між порядком минулого і майбутнього, в якому міститься хаос теперішнього. Аналізуючи поняття «дискретність»,

О. Панарін зазначає: «Ми занадто довго оперували уявленнями про незмінні історичні закономірності, про висхідну лінію розвитку, про гарантії прогресу. Власне тільки цією впевненістю в гарантованому історичному майбутньому можна пояснити ту безшабашну сміливість, з якою революціонери і радикал-реформатори ламають попередній порядок. Вони мислять у парадигмі прогресу, вважаючи, що головне — будь-якою ціною розлучитися з „проклятим минулим„; якість майбутнього видається їм гарантованою самими законами висхідного розвитку. Досвід, однак, показує, що майбутнє може стати занадто страшнішим, ніж найжахливіше минуле. Як виявилось, реформатори здійснюють свої світопотрясаючі експерименти, перебуваючи не у всесвіті Маркса, а у всесвіті Вінера, який довів, що хаос — найбільш вірогідний стан. Іншими словами, історія не надає людині цілковитих гарантій» [205, с. 12].

Здійснення прогнозування передбачає значні затрати фінансових, матеріальних, інтелектуальних та інших ресурсів. Потребують затрат збір, відбір інформації та її аналіз, презентації, реалізація прогнозів. Ці затрати, як правило, є виправданими, оскільки відсутність прогнозу може обернутися появою несподіваних випадковостей в невідомий час і в невідомих формах, а також непомірними затратами на виправлення зроблених помилок. На думку британських політологів Браєна Гогвуда і Луїса Гана, вартість відсутності прогнозування пов'язана: 1) з додатковими витратами на страхування від непередбачених та передбачуваних надзвичайних обставин у неоптимальний час та в неоптимальних формах; 2) з витратами, пов'язаними з неспроможністю застрахуватися [45, с. 184—185].

Ефективне політичне прогнозування можливе лише за умови постійного коригування прогнозів з урахуванням найновішої інформації. Прогнозування не можна розглядати як безумовну констатацію, що характеризується дієсловами «буде», «станеться». Воно має бути умовною, інструментальною діяльністю, що вкладається у формулу: «може бути або станеться за певних умов». Такий підхід, що знайшов відображення у працях В. Базарова-Руднева, Б. де Жувенеля, Д. Белла, І. Бестужева-Лади, інших футурологів, на сьогодні викристалізувався у концепцію «технологічного прогнозування» і є альтернативою спрощеним передбаченням, що виступають під іменем прогнозування й намагаються дати відповіді на питання: «Хто переможе на виборах?», «Яким буде курс долара?», «Хто стане президентом?» та ін. [15, с. 37]. Загалом наукові прогнози, навіть якщо вони й не збуваються цілком, суттєво відрізняються від наукоподібних пророцтв. Для опанування сутності політичного прогнозування важливе

значення має проблема типологізації прогнозів. За основу їх типологій беруть різні критерії. Типологізація політичних прогнозів будується залежно від мети, завдань, об'єктів, характеру, періоду попередження, методів та інших чинників.

За *поставленими метою й завданнями* розрізняють пошукові та нормативні прогнози.

1. Пошукові прогнози. Означають визначення можливих станів політичного явища, процесу, події в майбутньому на основі наявних тенденцій з умовним абстрагуванням від рішень, здатних видозмінити зазначені тенденції. Мета цього типу прогнозів полягає у виявленні й уточненні перспективних проблем, котрі підлягають розв'язанню засобами політичного управління за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій. Завдяки пошуковим прогнозам «виявляють і уточнюють перспективні проблеми, які підлягають розв'язанню засобами управління, будують „дерево соціальних проблем” — надзвичайно цінна інформація для осіб, які приймають рішення цільового, програмного, планового, проектного, поточного управлінського характеру» [16, с. 4]. Прикладами пошукових прогнозів можуть слугувати періодичні прогнози ООН та Міжнародного банку реконструкції і розвитку.

2. Нормативні прогнози. Зорієнтовані на визначення шляхів і термінів досягнення бажаного стану об'єкта політичного прогнозування на основі заданих норм, стимулів, цілей. Такі прогнози допомагають уточнити «дерево соціальних цілей» й покликані розкрити «резерви сфери організації управління, які допомогли б успішно вирішити проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва, оптимізації демографічних процесів (включаючи становище у сфері сім'ї і побуту), подальшого вдосконалення системи установ народної освіти і культури, подолання антисуспільних явищ» [16, с. 4, 211]. Із втіленням нормативних прогнозів нерідко пов'язують «ефект Едіпа» — самоздійснення або саморуйнування прогнозу діями на його основі.

Досить поширеним є визначення типів прогнозів за *проблемно-цільовим критерієм*. До прогнозів цього типу можна зарахувати наступні:

1. Аналітичні прогнози. Їх здійснюють з метою наукового пошуку пізнавальної цінності різноманітних методів і засобів дослідження майбутнього. Суть їх полягає не в доведенні методологічної майстерності, а в допомозі виробникам політичних рішень у здійсненні ними оптимального вибору.

2. Прогнози-застереження. Мають на меті безперервний вплив на свідомість і поведінку людей з метою змусити їх спонукати сус-

пільство до прийняття відповідних політичних рішень і завдяки цьому вплинути на небажані для майбутнього тенденції соціального розвитку.

3. Іміджеві прогнози. Найчастіше реалізуються під час виборчих кампаній. Вони зазвичай пов'язані з оцінкою впливу на орієнтації прихильників і противників зовнішності й особливостей поведінки політичного лідера.

4. Стимулювальні прогнози. Спрямовані на надання підтримки певним суб'єктам політики.

5. Прогнози-розвідники. Провокативні концептуальні визначення майбутнього з метою виявлення поглядів і підходів щодо сформульованих проблем з боку ідеологічних противників, представників інших цивілізацій. До таких прогнозів можна віднести концепції «кінця історії» Ф. Фукуями й «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона, адресовані передусім посттоталітарним країнам для стимулювання в них самопізнання й виявлення установок на майбутнє.

За *характером здійснення* виокремлюють:

1. Прогноз за аналогією. Здійснюється на основі застосування до політичних об'єктів попередніх прогнозів. Використовуючи їх, варто більше уваги приділити не вивченню тенденцій, властивих досліджуваному явищу, а розгляду подій, які відбувалися за аналогічних обставин.

2. Прогноз за теорією вірогідності. Передбачає визначення на альтернативній основі оптимального варіанту розвитку об'єкта прогнозування.

3. Прогноз на основі причинних зв'язків. Використовують для прогнозування таких одиничних явищ, як переворот, початок збройного конфлікту, відокремлення території та ін.

4. Прогноз на основі урахування стійких тенденцій. Базується на чинниках стабільності політичної ситуації в досліджуваному сегменті.

5. Прогноз за принципом урахування розвитку подій у визначеному напрямі. Його основою є відома тенденція розвитку подій — погіршення чи поліпшення ситуації. Використовують при створенні прогнозів щодо чисельності населення країни, розвитку виробництва, зменшення світових запасів сировини та ін.

6. Прогноз на підставі циклічності. Визріває з припущення, що розвиток певного явища відбувається в одному й тому самому напрямі впродовж тривалого часу і далі розвиватиметься так само.

Існує типологія прогнозів за *ступенем достовірності* [291, с. 54—55]:

1. Прогноз передбачуваного ефекту від рішення, яке вже майже прийнято, або чинника, основний вплив якого вже відомий. З досить високою точністю можна прогнозувати кількість пенсіонерів через 20 років, якщо ці люди вже народилися. Однак дуже проблематично передбачити кількість людей, які потребуватимуть соціальної допомоги, оскільки це залежить від багатьох чинників, які досить складно прогнозувати.

2. Прогноз, в якому майже всі головні детермінанти є очевидними. Наприклад, з високим ступенем точності можна визначити кількість дітей у початкових школах, якщо відома кількість жінок, здатних їх народжувати. Однак на ці дані можуть впливати стабільність у суспільстві, рівень соціального забезпечення молодих сімей, можливість працевлаштування та ін.

3. Прогнози, в яких важко контролювати розвиток подій або наявні кількісні дані є недостатніми. Очевидно, що ситуація, яку легко прогнозувати на найближчу перспективу, за тривалий період часу може змінитися завдяки змінам у суспільстві. Наприклад, кількість неповнолітніх злочинців чи наркоманів через 25 років важко спрогнозувати саме з цієї причини.

Розрізняють також типологію прогнозів за часовими параметрами. Ця градація є до певної міри умовною, однак на основі досвіду прогнозування вже склалося певне розмежування:

1. Оперативний (поточний) прогноз — до 1 місяця; короткотерміновий — до 1 року.
2. Середньотерміновий прогноз — до 5 років.
3. Довготерміновий прогноз — 15—20 років.
4. Віддалений прогноз — 50 років і більше.

Об'єктом короткотермінового політичного прогнозування є політична ситуація в короткому проміжку часу, найближчому до моменту прогнозування стосовно конкретного соціального утворення (держави, регіону, області, району, міста). При короткотерміновому прогнозуванні спираються на реальні обставини, а також на діючих політичних суб'єктів. Найчастіше застосовують процедури екстраполяції, наявного співвідношення сил і стартових умов. Середньотермінові прогнози є найціннішими для політичного прогнозування, оскільки вони найточніші, дають змогу приймати рішення, спрямовані на зміну розвитку подій у вигідному напрямі. Об'єктом довготермінового прогнозування є політична ситуація в її історичній динаміці. Довготермінові політичні процеси — більш прогнозовані, ніж короткотермінові. Чим більший період прогнозу, тим значнішим є вплив об'єктивних чинників (законів, цінностей, тенденцій).

За поширеною практикою, що склалася в сучасній політиці, діапазон між коротко- і довготерміновістю звужують до меж десятиліття.

Відмінність між зазначеними типами є до певної міри умовною, оскільки один і той самий прогноз може поєднувати ознаки кількох типів. Нерідко зазначені типи взаємодоповнюють один одного, як, наприклад, нормативні прогнози і прогнози-застереження. Підтверджує це діяльність Римського клубу, представники якого ставили собі за мету піддати громадську думку «шоковій терапії», щоб у наступних нормативних прогнозах було легше нав'язати їй розроблені клубом рецепти звільнення людства від кризових явищ і катастроф» [111, с. 236].

Рівень цивілізованості сучасного суспільства значною мірою визначається рівнем моральної та ціннісної мобілізованості суспільства, в тому числі звернення його поглядів у власне майбутнє. Якщо суспільство не знає, чого воно хоче, заради чого люди здійснюють радикальні перетворення, тоді воно не здатне на цьому етапі подолати одне з найнебезпечніших кризових явищ — кризу ідентичності.

3.2. ПРИНЦИПИ, МЕТОДИ І ПРОЦЕДУРИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОГО

У сучасних дослідженнях майбутнього застосовують широкий і багатоманітний арсенал наукових загальних і спеціальних методів, логічних і технічних засобів пізнання. У зв'язку з цим політичне прогнозування як важливий елемент управління суспільством слід базувати на принципах, які дають змогу оптимально підійти до розуміння конкретних сегментів політичного життя.

Принципи дослідження проблематики майбутнього. Основними принципами здійснення політичного прогнозування є: гносеологічний, випереджальності подій, альтернативності, системності, синергетичний, реактивності, рентабельності, безперервності, верифікації.

Гносеологічний принцип. Його вважають однією з об'єктивних підстав політичного прогнозування. Згідно з ним у світі не існує речей, явищ, процесів, які неможливо пізнати, а можуть бути лише ще не пізнані в конкретний час закони, сторони і факти дійсності. Цей принцип спрямований на подолання або мінімізацію невизначеності. Відокремлення передбачуваного від непередбачуваного — важка робота. Гносеологічна невизначеність, на відміну від стохастичної (неможливі для пізнання), — це те, чого людина

ще не знає, але може пізнати. Застосування цього принципу в процесі опанування майбутнього доцільне в силу постійного кругообігу «прогноз — оцінювання — перевірка — повторення», який ніколи не закінчується.

Принцип пізнання передбачає врахування сукупності методів та інших різновидів нормативного знання — ідеалів, норм, стилів наукового мислення та ін. Результати пізнавальних дій повинні відповідати таким вимогам, як відтворюваність, контрольованість шляхів отримання знань, обґрунтованість, системність, об'єктивність. У процесі розвитку гносеології як напряму і принципу наукового осмислення дійсності сформувалося загальне уявлення про правильно організоване наукове дослідження, яке зазвичай охоплює такі основні етапи: виклад історії досліджуваного питання (аналіз наявних рішень, підходів, точок зору); постановку наукової проблеми; формулювання наукової гіпотези; обґрунтування власного рішення завдяки логічним аргументам і обробці необхідних даних.

Принцип випереджувальності подій. Цей принцип є головним при здійсненні прогнозування, оскільки прогноз втрачає сенс і перестає бути ним, якщо він не встигає за динамікою поточних подій. Випередження подій у довгостроковій чи середньостроковій перспективах пов'язане з політичною стратегією, у короткостроковій — з політичною тактикою.

Принцип альтернативності. Пов'язаний з можливістю розвитку політичного життя на різних траєкторіях, за різних взаємозв'язків і структурних відношень. Альтернативність у жодному разі не можна плутати з вірогідністю, оскільки вона виходить з передбачення можливості якісно різних варіантів розвитку політичних подій. Основне завдання реалізації цього принципу полягає у відмежуванні здійснених варіантів від заздалегідь утопічних. Розробляючи альтернативні варіанти, зазвичай беруть за основу оптимістичний, песимістичний і найбільш вірогідний (може містити в собі елементи перших двох) сценарії.

Джерелом альтернатив можуть слугувати якісні зрушення, що виникають в умовах соціально-політичних змін, наприклад при переході до нового політичного курсу. За складних перехідних політичних ситуацій «один і той же результат може бути зумовлений різними причинами», тому «необхідно враховувати плюралістичність причин і плюралістичність наслідків» [226, с. 368]. Принцип альтернативності діє не тільки як загальнодемократичний, плюралістичний засіб, а й як цілеспрямований засіб досягнення нормативно визначеної мети або пошуку тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Фахівець-прогнозіст повинен уважно аналізувати наявні альтернативні висновки й точки зору, а в разі переконаності щодо правильності своєї позиції може й повинен її обстоювати, навіть якщо вона не збігається з точкою зору замовника.

Принцип системності. Політика — єдиний об'єкт, а також сукупність відносно самостійних напрямів (блоків) прогнозування. Цей принцип допомагає отримати цілісну модель досліджуваного об'єкта в усій сукупності його прямих і зворотних, ієрархічних і координаційних зв'язків, визначити й виокремити його основні системні ознаки — елементний склад, структуру, мету, зміст, функціонування, способи реалізації. Одна з найважливіших вимог системного підходу в аналізі соціально-політичних процесів полягає в неможливості дослідження соціальної системи без виходу за її межі. Такий підхід змінює спосіб мислення та практичні дії у процесі реформування суспільного організму. Недотримання принципу виходу за межі системи, небажання подолати стереотипні уявлення спричинює лише видимість модернізації суспільства.

Синергетичний принцип. Пов'язаний з новим концептуальним напрямом, що отримав визнання в 70—80-ті роки ХХ ст. Синергетика (грец. *synergetikos* — спільний, узгоджено діючий) — галузь наукового знання, в якій засобом міждисциплінарних досліджень є загальні закономірності самоорганізації, становлення стійких структур у відкритих системах. Від класичної методології синергетика («соціо-синергетика») відрізняється принципово іншим світоглядним підходом, яким є філософія нестабільності. Синергетика передбачає фундаментальний перегляд ролі науки і зорієнтована на адекватне і глибинне розуміння складних соціальних явищ, що відбуваються на планеті з другої половини ХХ ст., а також на забезпечення передумов виживання конкретного суспільства через пізнання можливостей його вдосконалення. Вона допомагає зрозуміти ілюзорність поглядів на суспільство як на цілковито підконтрольну владі систему, що існує виключно в річищі однозначних управлінських впливів.

Синергетичні ідеї, на виникнення і розвиток яких вплинули праці І. Пригожина, І. Стенгерса, Г. Хакена, Г. Ніколса, Н. Ханке, Б. Білоусова, О. Жаботинського, М. Мойсеева, Ю. Клімонтовича, С. Курдюмова та ін., сприяють переосмисленню традиційних уявлень про соціально-політичні процеси. Виходячи з характеристики процесів самоорганізації в складних, неврівноважених системах, синергетика дає змогу фіксувати як переходи від хаосу до порядку з виникненням нових форм, так і переходи від порядку до хаосу з домінуванням деструктивних процесів розпаду систем, зокрема політичних і правових.

В умовах сучасної політичної реальності — складної й невідновленої, з властивою їй глобалізацією — синергетику можна розглядати як «новий світогляд», «новий тип мислення — нелінійний, відкритий до змін», як перехід до пізнання «синархічного порядку динамічного світу в розвитку і в усіх його проявах» [275, с. 374—385]. Політичне прогнозування передбачає врахування таких основних ідей і принципів синергетики: 1) складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку; 2) для таких систем є кілька альтернатив розвитку; 3) враховуючи тенденції самоорганізації, можна прискорити еволюцію.

Застосовуючи синергетичні підходи, не слід забувати про труднощі, які підстерігають дослідника (фахівця з прогнозування): надзвичайно високу складність соціально-політичних систем; наявність значної кількості чинників, котрі визначають їхню динаміку. Зв'язки між елементами систем мають комплексний, багатоступінчатий характер. До цього слід додати нерозробленість методів аналізу біфуркаційних фаз й еволюційних катастроф. Усі ці обставини якраз і зумовлюють уповільнений процес практичного застосування синергетичних методів політичного прогнозування.

Принцип реактивності. Відповідно до цього принципу майбутня політична ситуація є реакцією на надмірності й крайнощі попереднього періоду. Характеризуючи це явище, О. Панарін зазначає, що в принципі реактивності «виражається специфічна динаміка культури, яка розвивається за законами драми. Культурі й драмі протипоказана монотонність. Культура майбутнього є реакцією на втрати і крайнощі попереднього періоду — тут діють скоріше закони контрасту, ніж екстраполяції і спадкоємності. Так, після прісного аскетичного Середньовіччя настала вкрай чутлива розкріпаченість Ренесансу; після бурхливих епох війн і революцій активізуються концепції “вічного миру” і пов'язані з ними суспільні очікування; після всесилля тоталітарної заборонної цензури треба очікувати в якості реакції атмосфери потурання і вседозволеності. У глобальному політичному прогнозуванні цей механізм культурної драми має надзвичайно важливе евристичне значення: він дозволяє прогнозистові не залишатися в полоні теперішнього, а озброїтися своєрідною романтичною іронією по відношенню до нього» [205, с. 12].

На принцип реактивності спираються у прагненні змінити політичну ситуацію, а також у прогнозуванні політичних подій після виборчого періоду. Коли суспільство перебуває у стані апатії, ціннісної невизначеності, більшість населення достеменно не уявляє, чого вона хоче, що негативно впливає на прогнозованість ситуації.

Водночас для того, хто прагне змінити ситуацію на свою користь, має для цього матеріальні ресурси й технологічні можливості, відкриваються широкі перспективи. Слід зважати на те, що сторона, яка перебуває у принизливому стані, може відповісти несподіваною мобілізацією внутрішніх ресурсів, що спричинить зміну співвідношення сил і створення нової політичної реальності. Після перемоги на виборах потрібно пам'ятати про те, що з часом рівень згуртованості й солідарності сторони, яка програла, може значно перевищити відповідні характеристики переможця. Це означає високу ймовірність реваншу, пов'язаного з небезпекою неправильної оцінки сил і можливостей суперника.

Принцип рентабельності. Суттю його є дві основні вимоги: 1) співмірність прогнозованих знань про об'єкт і наявних ресурсів його розвитку; 2) перевищення ефекту від використання прогнозу над витратами на його розробку.

Принцип безперервності. Включає корегування прогнозних розробок у міру надходження нової інформації, а також контроль за домінуванням певних тенденцій у розвитку політичних подій, політичної ситуації. Цей принцип у процесі здійснення прогнозу передбачає так званий проміжний огляд, необхідний «для забезпечення своєчасної зміни оперативної політики, заснованої на безпомилковому прогнозі». Проміжний огляд «дає можливість модернізувати прогноз, включаючи в нього нові події і здійснюючи перевірку джерел прогнозування і методології» [43, с. 115].

За короткострокових прогнозів безперервність їх відстежування є обов'язковою і закладається у схему їх поетапного здійснення. Суттєва модернізація прогнозу відбувається завдяки надходженню нової інформації або виникненню надзвичайної події. Перегляд довгострокових прогнозів здійснюється у зв'язку зі зміною базових даних, офіційної статистики, несподіваним рухом вперед (назад) в результаті політичного реформування суспільства. Гнучке реагування на зміни через проміжний огляд дає змогу виправляти помилки й забезпечувати результативність політичних прогнозів, передбачити реальні ефекти політичних рішень. Цей принцип проголошує, що не слід боятися визнання своїх помилок у тих чи інших висновках, якщо вони зумовлені появою нових фактів, політичних обставин; амбіційне прагнення залишатися на попередніх позиціях у прогнозуванні призводить до значних помилок.

Принцип верифікації. Спрямований на визначення достовірності виробленого прогнозу. Детально і ґрунтовно він описаний у книзі С. Кримського, В. Пилипенка і Ю. Салюка «Верифікація

соціальних прогнозів (методологічний аспект)» (1992) [155]. Ґрунтується на трьох методологічних основах прогнозування — достовірності, точності й обґрунтованості. Згідно з ним «досягти надійних висловлювань про майбутнє можна тільки тоді, коли вдасться верифікувати достатньо широко багато окремих аспектів розробленого прогнозу» [155, с. 43].

Відносну (попередню) верифікацію, як правило, здійснюють на заключних етапах розробки прогнозу. До основних способів верифікації політичних прогнозів належать: перевірка отриманих результатів повторними або паралельними дослідженнями; опитування експертів — фахівців у галузі, якої найбільше стосується аналіз і прогноз; зіставлення вихідних положень з реальною політичною ситуацією; паралельна розробка прогнозу методом, відмінним від первісного; виявлення й облік джерел можливих помилок; опосередкована верифікація прогнозу шляхом його зіставлення з прогнозами, отриманими з інших джерел інформації.

Методи наукового прогностичного дослідження. Принципи прогнозування реалізують через конкретні методи науково-прогностичних досліджень. Австрійський футуролог Еріх Янч нараховує їх близько 200, і цей перелік не є вичерпним. Вирішальну роль у забезпеченні результату політичного прогнозування відіграє оптимізація відбору методів, які формують арсенал цього наукового напрямку. За спостереженнями Дж. Армстронга, на відбір методів прогнозування впливають: зручність (йдеться про певний недорогий для застосування метод); опертя на попередні дослідження, завдяки яким було досягнуто успіху в схожих ситуаціях (з урахуванням статистичних даних щодо досягнень окремо взятого методу); мінливий характер політичної ситуації чи досліджуваного об'єкта; популярність застосовуваного методу в середовищі аналітиків [327, р. 365—366]. Основне завдання дослідника полягає в тому, щоб правильно визначити можливу сферу застосування кожного методу і вибрати найефективніший у кожному конкретному випадку, оскільки вибір методу прогнозування політичних процесів залежить від мети, термінів і часу, відведеного на розробку прогнозів. У соціальному й політичному прогнозуванні найчастіше застосовують такі методи: порівняльного аналізу, моделювання, екстраполяції та інтерполяції, спостереження, опитування, експертного оцінювання, історичної аналогії, колективної генерації ідей («мозкової атаки», «мозкового штурму»), синектики «делфі», створення сценаріїв, контрольних питань, SWOT-аналізу, форсайту.

Метод порівняльного аналізу. Цей метод є одним із базових у політології. Серед його завдань — пошуки можливостей для про-

гнозування політичних явищ і тенденцій засобом порівняльного вивчення політичного досвіду, інститутів, поведінки, закономірностей функціонування політичних систем. Порівняльно-політологічне дослідження, згідно з методологічними процедурами, передбачає етапи: «а) збір та опис фактів на підставі дотримання розроблених класифікаційних схем; б) виявлення та опис тотожності і відмінностей; в) формулювання взаємозв'язків між елементами політичного процесу та іншими соціальними феноменами у формі експериментальних гіпотез; г) наступна верифікація (перевірка) пробних гіпотез за допомогою емпіричних спостережень з метою розвитку вихідних ідей та їх перевірки» [265, с. 21—22].

Порівняльний метод дає змогу глибше осягнути природу та передбачити розвиток складних суспільних феноменів, бо навіть прискіпливе вивчення досвіду однієї федеративної чи унітарної країни не дасть змоги виявити загальні закономірності функціонування такої системи організації державної влади. При вивченні цих систем необхідне порівняння кількох або й багатьох країн. Дослідження різноманітної практики є основою теорії розмежування владних повноважень, узгодження інтересів між різними рівнями влади й на цій основі вдосконалення практики.

При вивченні суспільних процесів неможливо вдатися до звичайного експерименту, тому його функції досить ефективно виконує порівняльний аналіз. Показуючи приклади різних політичних рішень однієї й тієї ж проблеми, порівняльний метод вводить у своєрідну лабораторію експериментування різних країн, демонструючи світовий практично-політичний досвід врегулювання суспільних відносин. Він сприяє уточненню теоретичних понять, за допомогою яких розкривають закономірності функціонування соціуму, формулюють і перевіряють теоретичні гіпотези, стимулюють розробку загальних теорій політичних відносин, перевіряють їх адекватність.

Метод моделювання. Цей метод досить поширений у політичних дослідженнях. Його в різних моделях застосовували: С. Прайс, Д. Бартолом'ю (модель соціальної мобільності); Ван Гіг, П. Чекленд (модель м'яких систем); Дж. Річардсон (модель гонки озброєнь); М. Кондратьєв, С. Маслов (модель «довгих хвиль»); В. Тихомиров (модель «вісім коліс»); Б. Гаврилишин та інші теоретики Римського клубу (моделі глобального розвитку); Д. Істон, Г. Спіро, Г. Алмонд, Т. Пронс (моделі функціонування політичних систем).

Структурно-логічна модель суспільно-політичної системи («вісім коліс») В. Тихомирова передбачає динамічну взаємодію учасників політичних подій з їх інтересами, фізичним станом і здібностями,

складом і чисельністю (1 колесо); матеріально-технічної бази — засобів виробництва, природних ресурсів, капіталів та ін. (3 колесо); суспільних відносин — трудових, релігійно-етнічних, політичних, правових, побутових та ін. (5 колесо); відношення до системи виробництва, обміну, споживання, захисту довкілля (7 колесо). Ці компоненти (колеса) обов'язково повинен враховувати політик, який прагне всебічно пізнати суспільство. Перше колесо утворює прагнення людини «бути», орієнтує на гармонійний розвиток кожної особистості. Третє колесо забезпечує бажання «володіти» й передбачає досягнення матеріального добробуту та економічного зростання. П'яте і шосте характеризують відношення людей одне до одного та до потенціалу, яким вони реально володіють у суспільстві. Це передбачає наявність розвинутих соціальних зв'язків і турботливе ставлення до суспільного (національного) багатства. Досягнення цілей суспільного розвитку передбачає певний рівень культури, що включає: переконання, освіту, досвід, традиції, ментальність (2 колесо); суспільну корисність, наукові досягнення, інформаційний розвиток (4 колесо); дисципліну, політичну владу, державні інститути, систему цінностей, ідеологію, відносини панування-підпорядкування (6 колесо); порядок, управління, грошові ресурси, ринок, планування, облік, нормативи (8 колесо). Зазначена модель передбачає приблизно однаковий розмір усіх коліс та їх синхронний рух. Цей образ підводить дослідника, фахівця в галузі політичного прогнозування до того, що всі компоненти суспільно-політичної системи повинні розвиватися взаємопов'язано, співмірно.

Британські фахівці Б. Гогвуд і Л. Ган висловлюють таке бачення моделювання: «Строго кажучи, моделювання — єдина технологія прогнозування з інтелектуальною репутацією. Справа в тім, що передбачення, яке ми робимо, можна вважати пострілом у темряву, якщо ми не спроможні дати йому обґрунтування або вивчити, чому цей прогноз як частина інформаційної системи провалився. У такому випадку математичні моделі розглядаються як найбільш точні і строгі» [291, с. 60]. Так вважають й американські спеціалісти Ф. Тетлок і Д. Гарднер: «Жодна модель не відображає багатства природи людського мислення. Моделі допускають спрощення речей, і тому навіть найкращі з них є недосконалими. Проте вони необхідні. Наші уми повнені моделей. Ми не можемо діяти без них. І часто діємо непогано, бо деякі з моделей наближені до реальності» [268, с. 107].

У моделюванні розрізняють економетричний і системно-динамічний підходи. Перший спирається на статичну оцінку між показниками і намагається зробити умовний прогноз, що базується на

цих статичних відношеннях, які змінюються лише в процесі обговорення. Економетрична модель складається з набору відношень між індивідуальними індикаторами. Другий підхід віддає перевагу нестатичному розгляду індикаторів при аналізі відношень і прийнятті на їх основі різних припущень. Системно-динамічний підхід трактує всі зміни як ендогенні, тобто внутрішні стосовно системи, що аналізується. На відміну від нього економетричний підхід інтерпретує деякі зміни як екзогенні — зовнішні щодо системи, не пов'язані зі змінами всередині неї.

Вивчаючи не об'єкти, а їх моделі, слід пам'ятати, що події, на перший погляд аналогічні, але які відбувалися за різних історичних обставин, можуть привести до абсолютно протилежних результатів. Модель слід розглядати як аналог фрагмента дійсності, концептуально-теоретичного утворення, яке використовують при розв'язанні таких завдань: прикладних (дослідження практичних проблем політичного життя); теоретичних (розробка теоретичних конструкцій політичної реальності); інструментальних (створення нових способів дослідження політичної сфери). Для прогностичного моделювання характерна «необхідність стохастичного, вірогіднісного, підходу до проблем майбутнього», в силу чого створена на цій основі модель «пов'язана зазвичай з розробкою шкали можливостей і побудовою на ній функції розподілу вірогідності (менш вірогідно — більш вірогідно)» [17, с. 7].

Розрізняють операційне, каузальне і статистичне моделювання. Операційне моделювання засноване на застосуванні математичного апарату дослідницьких операцій. Каузальне моделювання ґрунтується на встановленні причинно-наслідкових зв'язків відомих подій, явищ. Статистичне моделювання налаштовує на розробку й аналіз моделей, створених на базі статистичного матеріалу минулого й теперішнього. Статистичні моделі як інструмент розробки політичних прогнозів можна використовувати лише в окремих випадках, коли показники процесу, явища є постійними впродовж певного часу. Це досить рідкісні випадки, які пов'язані із статистичними закономірностями. Більшість політичних процесів має амбівалентний характер, що перетворює політичне прогнозування на складний технологічний процес, який повинен враховувати значну кількість суперечливих чинників розвитку системи, тому статистичне моделювання використовувати необхідно, але без абсолютизації даних, на які воно спирається.

Моделі поділяють на матеріальні (макети, муляжі, напрями) та ідеальні (уявні), які використовують у суспільних науках. Ідеальні моделі поділяють на знакові (математичні) й моделі-образи (теоретичні уявлення, узагальнення). До них можна віднести запропоно-

вану Т. Парсонсом інтегративну модель соціетальної суспільності, яка повинна, за його словами, «вийти за ті межі, де правлять політична влада, багатство і чинники, які їх породжують, й піднятися до рівня ціннісних прихильностей та механізмів впливу» [212, с. 162].

Будь-яка модель характеризує об'єкт, процес, явище лише приблизно. Ступінь цього наближення залежить від виду моделі, методики і технічних способів моделювання. За формою моделі соціально-політичних систем можуть бути словесним описом у термінах гуманітарних наук або графіками, діаграмами, математичними чи кібернетичними системами. Моделі соціально-політичних систем можуть бути таких основних типів: статистичні моделі, які відображають стан соціально-політичних систем у певний момент часу; прості динамічні моделі, які відображають структуру і процес функціонування певних систем; складні динамічні моделі, які відображають структуру, процес функціонування та розвитку соціально-політичних систем. У моделі можуть бути відображені об'єктивна структура політичної системи, а також закономірності її функціонування і розвитку. Моделювати можна не тільки розвиток певних суспільних сфер чи роду діяльності, а й розвиток всього світового співробітництва. Першу глобальну модель світового розвитку запропонував Дж. Форрестер (США, 1971).

Останнім часом широко використовують імітаційне, комп'ютерне моделювання — процес конструювання моделі реальної системи з наступним дослідженням і проведенням експериментів на цій моделі. В результаті дослідження поведінки в різних умовах і за різних значень вихідних параметрів постає можливість прогнозувати поведінку реальної системи, передбачати результати керованих дій чи змін. Застосування цього різновиду моделювання є важливим при дослідженні складних соціально-економічних і політичних процесів на регіональному і глобальному рівнях, коли прямий експеримент принципово неможливий і може призвести до непередбачуваних результатів.

Методи екстраполяції та інтерполяції. Екстраполяція означає поширення висновків, отриманих від спостереження над однією частиною явища, реальності, на іншу частину. У прогнозуванні метод екстраполяції — це поширення на майбутнє певних елементів соціальних процесів з минулого і сучасного. Точність екстраполяції зникає з просуванням у майбутнє, яке в жодному разі не можна розглядати як лише кількісне продовження теперішнього. При застосуванні цього методу важливо визначити межу екстраполяції (5—10 років) з метою точності застосування цілей комплексних теорій: вірогідностей, обмежень, ігор, множин та ін.

Неможливо екстраполювати тенденцію, якщо вона є двозначною, як і неможливо передбачити її розвиток у майбутньому за відсутності достатнього розуміння процесу і тих чинників, що його визначають. У сфері суспільних знань цей метод ефективний лише за впевненості в тому, що зафіксована в минулому і в сьогоденні тенденція діятиме і в майбутньому, оскільки не очікується зміни зовнішніх і внутрішніх чинників, що її зумовлюють. Стосовно політичних процесів на це неможливо розраховувати, оскільки вони дуже динамічні. У зв'язку з цим метод екстраполювання у політичному прогнозуванні можна застосовувати до обмеженої кількості ситуацій.

Інтерполяція — знаходження проміжних значень функції на підставі відомих її значень — складніший метод, який базується на конструюванні соціальної і політичної реальності. Складність соціально-політичних процесів, динаміка розвитку людської цивілізації більше спонукають до конструювання реальності. У цьому контексті А. Давидов зауважує: «Соціальний час “тече” від майбутнього через сучасне до минулого. Тому при прогнозуванні найближчого майбутнього недостатньо враховувати минуле і сучасне, необхідно насамперед зважати на віддалене майбутнє». А це, у свою чергу, є свідченням недостатньої адекватності методу екстраполяції і спонукає до використання методу інтерполяції, «коли за минулим, сучасним та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє» [93, с. 101].

Метод спостереження. Його застосування можливе як відстеження конкретних подій упродовж встановленого часу, довготривалих ефектів політичних рішень. Такий опосередкований різновид спостереження називають відкритою констатацією фактів. Переважно він передбачає використання документальних свідчень. Другою формою є так зване включене спостереження, за якого дослідник протягом певного часу або перебуває всередині досліджуваної групи (партії, державно-управлінської структури, парламентської фракції), або заглиблюється в конкретну ситуацію (переговори, перебіг конфлікту, проходження закону від розробки проекту до прийняття і впровадження).

Спостереження може бути природним і штучним. За природного спостереження дослідник відстежує політичний процес в незалежних від нього умовах, наприклад, — підсумки виборів. За штучного спостереження дослідник вивчає певну ситуацію, викликає поведінку, яка його цікавить. Найчастіше це відбувається шляхом анкетного дослідження, рідше — лабораторного експерименту. За будь-якого варіанту отримувана інформація повинна бути достовірною, не залежною від уподобань спостерігача, що на практиці

буває далеко не завжди, оскільки в політиці поряд з певними стандартними ситуаціями діють чинники, зумовлені інтересами, симпатіями та антипатіями реальних людей.

Історія підтверджує високу ефективність методу спостереження, особливо якщо його застосовують незалежні дослідники. Саме спостереження є платформою системного розуміння суспільно-політичного характеру і закономірностей розвитку місцевого самоврядування. В цьому контексті надзвичайно важливу роль відіграли спостереження А. де Токвіля в США, Р. Гнейста в Англії, М. Драгоманова у Швейцарії, завдяки яким досліджено функціональні характеристики місцевого самоврядування, відкрито світові характерні особливості життя людей цих країн. Пізнання того, як люди конкретної країни думають, дивляться на цей світ (спосіб мислення, своєрідність соціальної поведінки), — шлях до пізнання минулого народу та передбачення його майбутнього.

Метод опитування. Це інструмент збору соціальної інформації про об'єкт шляхом реєстрації фахівцем відповідей респондента на питання, що витікають з мети і завдань дослідження. Основне призначення опитування — отримати соціальну інформацію про стан суспільної, групової, колективної, індивідуальної думки, а також про відображену в свідомості опитуваних інформацію про факти, події, оцінки, пов'язані з їх життєдіяльністю.

Цей метод особливо важливий у дослідженні соціальних явищ і процесів, малодоступних безпосередньому спостереженню, а також коли досліджувана сфера недостатньо забезпечена документальною інформацією. Отримання надійних даних залежить від інструментарію, прогнозування поведінки респондентів при відповідях на питання, підготовки місця й обстановки проведення опитування. Його основними різновидами є: безпосереднє опитування (інтерв'ювання) та опосередковане (анкетування).

Інтерв'ювання застосовують переважно на стадії підготовки масових анкетних опитувань з метою з'ясування проблеми дослідження, формалізації запитань і відповідей за анкетою, поповнення даних масової статистики. За типами розрізняють індивідуальне та групове інтерв'ювання, особисте і телефонне, одноразове і багаторазове. Практикують різні форми інтерв'ювання: вільне, коли планують лише тему, спрямування бесіди й не передбачають опитувальний лист; глибинне, що передбачає обговорення не лише загальної теми, а й попередньо продуманих спеціальних питань без чітко визначених їх послідовності та формулювання; цілеспрямоване, тобто збір даних, які характеризують конкретну ситуацію, явище, їх причини і наслідки; воно передбачає обов'язкові, стандартизовані запитання.

Інтерв'юєр повинен бути компетентним у досліджуваній тематиці; обізнаним з особливостями способу життя і специфікою мислення респондентів; наділений умінням говорити і слухати, терпеливістю та стриманістю, витривалістю й комунікабельністю. Матеріали інтерв'ювання можуть слугувати важливим джерелом для політичного прогнозування. Однак, «щоб бути ефективним, інтерв'ювання вимагає від дослідника майже артистичних навичок». Ніяка література «не може замінити у цій справі практичного досвіду» [175, с. 248].

Анкетне опитування започатковане у 1930-ті роки, коли Дж. Геллап провів передвиборчий зондаж політичної ситуації. Сьогодні цей метод широко використовують у практиці політичного прогнозування. Анкетування розрізняють: за характером спілкування між дослідником і опитуваним (пресовий, поштовий, роздатковий); за місцем проведення (роботи, навчання, проживання); за рівнем стандартизації (повністю або частково стандартизоване). Анкетування має як переваги (оперативність, економія витрат і часу), так і недоліки, пов'язані з суб'єктивністю одержуваної інформації, її достовірністю та ін.

Анкета — опитувальний лист зі структурно організованим набором питань, кожне з яких пов'язане з програмними та процедурними завданнями дослідження. Як правило, вона складається: 1) із вступної частини, що містить звернення до респондента з поясненням цілей і завдань опитування, зазначенням організації, яка його проводить, ступеню анонімності та ін.; 2) основної частини (питання, що витікають із цілей і завдань дослідження); 3) інформаційної частини, що містить соціально-демографічні та інші характеристики.

Метод експертного оцінювання. Експертна функція супроводжує будь-яку людську діяльність, оскільки діяти завжди краще на основі достовірного знання. Політична експертиза є морально нейтральною процедурою, що не підлягає правовій оцінці. Експерт є виробником загальнозначущого, суспільно корисного знання, скористатись яким можуть суспільство й окремі суб'єкти політики. Основними різновидами експертного оцінювання є експертні опитування, індивідуальні передбачення експертів і колективне експертне оцінювання.

Експертні опитування ґрунтуються на заповненні спеціальних карт, які розробляють стосовно конкретної проблеми і розсилають для заповнення представникам провідних політичних партій або відомим політологам.

Основу *індивідуальних передбачень експертів* становить використання оцінок експерта-лідера в обраній сфері прогнозування.

Колективні експертні оцінювання передбачає погодження думок експертів з певних напрямів розвитку зовнішньої чи внутріш-

ньої політики, політичної ситуації. Їх застосування передбачає: 1) створення робочих груп для проведення опитувань, обробку матеріалів, аналіз результатів колективного експертного оцінювання; з цією метою робоча група призначає експертів від 10 до 100—150 осіб; 2) уточнення основних напрямів розвитку політичних процесів, подій; виявлення генеральної мети і засобів її досягнення; розробку питань для експертів; 3) забезпечення адекватності розуміння питань і незалежності суджень експертів (передбачає запобігання тиску керівної думки); 4) обробку матеріалів експертного оцінювання; синтез прогнозних гіпотез і варіантів розвитку політичних подій.

Метод історичної аналогії. У практиці політичного прогнозування він ефективний у тих випадках, коли прогноз будують на основі пізнання законів функціонування соціально-політичних систем у звичайних для них умовах. Об'єктивний характер здійснення прогнозування пов'язаний з істиною, яка проголошує, що майбутнє політичних подій лежить у площині теперішнього часу, а все нове можна знайти в минулому. Цей метод заснований на перенесенні закономірностей соціального розвитку. Останнім часом його активно застосовують у дослідженні та прогнозуванні модернізаційних процесів на постсоціалістичному просторі. Це стосується, зокрема, гіпотези 1990-х років (А. Мігранян, І. Клямкін та ін.) щодо невідворотності авторитарного переходу від тоталітаризму до демократії. В цьому разі аналогію вибудовували на основі спостереження за демократизацією «третьої хвилі», що почалася в середині 1970-х років у країнах Південної Європи і Латинської Америки. Втілюючи цей метод, слід пам'ятати, що минуле не може бути безумовним орієнтиром для майбутнього, що зауважив К. Маркс: «Гегель десь зазначає, що всі великі всесвітньо-історичні події й особистості повторюються двічі: перший раз як трагедія, а другий — як фарс».

Метод колективної генерації ідей («мозкової атаки», «мозкового штурму»). На Заході цей метод визначають терміном «брейнстормінг» (метод несподіваних ідей). Його у 30-ті роки ХХ ст. розробив і запропонував для практичного використання американський вчений Алекс Осборн. Він передбачає формування групи учасників з високим рівнем загальної ерудиції (не більше 15 осіб). При підготовці «мозкової атаки» складають проблемну записку для учасників. Генерація ідей здійснюється за правилами, що передбачають ясність і стислість висловлювань, неприпустимість їх критики, заборону виступати багато разів, толерантне ставлення ведучого й учасників до висловлених ідей, звуковий запис усього процесу атаки.

Цей метод є надзвичайно важливим у пошуку можливих майбутніх проблем, вірогідних подій чи тенденцій, значущих для політичного планування. Брейностормінг можна застосовувати як засіб генерування можливостей різного вибору при фіксуванні конкретної проблеми. Він охоплює два основні етапи. Перший передбачає генерування великої кількості ідей за невеликий відрізок часу і в невеликій групі (5—12 осіб). На цій стадії не дають оцінок чи коментарів щодо здійсненності ідей, що могло б призвести до їх передчасного заперечення. Це може перервати плавне генерування і взаємодію великої кількості ідей. Успіх на цьому етапі залежить від утримання від рішень; допущення будь-яких ідей; кількості ідей; осмислення і доповнення ідей. Після систематизації і оцінювання ідей на другому етапі здійснюють критичний аналіз здобутків першого етапу подвоєною групою учасників (25—30 осіб) щодо перешкод на шляху до здійснення висловлених ідей. Після цього найбільш важливі варіанти практично здійснених ідей відбирають та фіксують.

А. Панфілова [208] виокремлює систему різновидів мозкових штурмів:

Зворотний «мозковий штурм», що застосовується при створенні нової послуги, реалізації нової ідеї. У процесі зворотного «мозкового штурму» стимулюють критику з метою прогнозування недоліків і потенційних проблем на 10—20 років наперед задля забезпечення довготривалої конкурентоздатності об'єкта.

Тіньовий «мозковий штурм» відбувається за участі двох підгруп експертів — відкритої та тіньової. Тіньова підгрупа не бере в обговоренні проблеми безпосередньої участі, однак ідеї, запропоновані нею, передають після завершення сеансу відкритій групі експертів, після чого процес переходить у наступну фазу.

Човниковий «мозковий штурм» передбачає відбір двох груп учасників з урахуванням здібностей кожного — для генерування ідей і для їх критики. Вони працюють у різних приміщеннях. Після внесення пропозицій групою генерації ідей матеріали передають групі критики, яка відбирає найперспективніші пропозиції і на їх основі уточнює завдання, а після перерви пропонує їх групі генерації ідей. Ця робота повторюється до одержання прийняттого результату.

Методику брейнрайтинг опрацьовано вченими Інституту Баттеля у Франкфурті. Учасники «мозкового штурму» висловлюють свої пропозиції не усно, а в письмовій формі: фіксують ідеї на папері й обмінюються ними. Ідея сусіда стає стимулом для нової ідеї, яку також фіксують на папері. Так триває впродовж визначеного часу.

А. Панфілова звернула увагу на недоліки і переваги застосування цього методу [208, с. 228—230]: недоліки — небезпека відходу від реальної проблеми внаслідок генерування будь-яких ідей, пропозицій; вірогідний конфлікт між лідерами і менш відомими учасниками процесу; труднощі відбору конструктивних, практично орієнтованих ідей з великої кількості генерованих думок; переваги — стимулювання творчого мислення; активізування роботи всіх учасників процесу; вихід за межі стандартного мислення.

Метод синектики. Цей метод часто називають «професійною мозковою атакою». На відміну від непрофесійного продукування ідей, синектика передбачає роботу постійних груп, які професійно застосовують різноманітні способи активізації свого потенціалу. Оптимальна чисельність групи: 5—7 осіб, яких готують до роботи упродовж 8—12 місяців. Мета групи — знаходження варіантів творчого розв'язання проблеми. Синектори здійснюють пошук правильних рішень за такими принципами: 1) творчий пошук піддається пізнанню; 2) творчий пошук однієї особи подібний до творчості колективу; 3) пошук раціонального рішення і творчі здібності піддаються активізації.

Метод «Делфі». Цей метод розроблений Н. Далкі і О. Хелмером, вперше застосований у 1963 р. Спочатку його застосовували для аналізу перспектив науково-технічного прогресу і вимірювання якості життя в Америці. У період політичного протистояння США і СРСР до нього, зокрема, вдавалися при оцінюванні воєнного потенціалу СРСР. Фахівці корпорації РЕНД, які розробили методику «Делфі», продемонстрували також можливість прогнозування майбутнього з використанням об'єктивних методів. Метод «Делфі» в сучасному світі використовують багато корпорацій, університетів, урядових структур з метою передбачення актуальних подій. Він базується на вдосконаленні й оптимізації (з погляду практичного результату) традиційних нарад, відкритих дискусій. Попри наявні недоліки, він — один з найефективніших експертних методів, оскільки дає змогу досягти цікавих результатів при аналізі державних рішень у соціальних питаннях, досягненні згоди щодо критеріїв, показників, норм, у розв'язанні складних питань соціальної експертизи.

«Делфі» характеризують такі особливості: 1) анонімність експертів; 2) використання результатів попереднього туру опитувань; 3) статистичні характеристики групової відповіді. Експерти використовують різноманітну інформацію про прогнозований об'єкт: ретроспективну, теперішню і навіть майбутню, якщо вона представлена у формі окремих чи системних прогнозів. Окрім експертів, технологія застосування методу «Делфі» передбачає участь спеціально організо-

ваної групи, яка займається розробкою опитувальників, обробкою відповідей, забезпеченням експертів необхідною інформацією. Чим більшим обсягом інформації володіють експерти за умови їх високої кваліфікації, ерудиції, креативності, компетентності, тим обґрунтованішим є прогноз. Варіанти цього методу «полягають у запиті в експертів не точної оцінки, а інтервалу, в якому вона повинна знаходитись; ознайомленні експертів не з оцінками, а з аргументацією інших членів експертної групи; представленні на перших етапах роботи лише окремих оцінок, а не групової думки і т. д.» [170, с. 190].

Анонімне опитування групи експертів відбувається письмово в декілька турів. При цьому вони не вступають у контакт один з одним. Їм дають змогу ознайомитися із систематизованими результатами попереднього туру опитувань. Це означає зворотний зв'язок, який дає змогу корегувати свої судження з урахуванням усереднених оцінок і пояснень експертів. Йдеться не про досягнення цілковитої одностайності, оскільки, попри зближення точок зору, відмінність буде й по завершенні опитування [24, с. 124]. Далі все знову повторюється. Кількість турів (як правило, від 2 до 4) залежить від зведення поляризованих оцінок до мінімуму. Якщо експерти досягають згоди з принципних питань у другому турі, опитування припиняється.

Точність і надійність результатів експертизи залежить від якісно підібраної групи експертів. Практичне значення цього підтверджують Б. Гогвуд і Л. Ган: «Згідно з методом “Делфі”, точні прогнози можна одержати з інтуїтивних суджень осіб, поінформованих у певній сфері, а ці прогнози найкраще одержувати індивідуально від членів групи, оскільки, за припущенням, у групі, що працює колективно, погляди осіб екстравертного типу або членів групи з вищим статусом матимуть більший вплив» [45, с. 192]. Переваги цього методу відзначають й українські соціальні філософи: «Анонімність дельфійської процедури є способом послаблення впливу окремих “домінуючих” експертів, а регулюючий зворотний зв'язок дозволяє знизити “шуми”, під якими розуміється вплив індивідуальних і групових інтересів, не пов'язаних з проблемами, які вирішуються. Окрім того, запровадження зворотного зв'язку вносить елемент об'єктивності й робить прогнозні оцінки більш надійними». Що стосується проведення опитування в декілька турів, то воно «дозволяє зменшити коливання в індивідуальних відповідях, обмежує внутрігрупові коливання» [155, с. 85].

Багатотуровий характер прогнозних експертних досліджень забезпечує якісний «зворотний зв'язок». Експерти знайомляться з результатами попереднього туру: загальною груповою оцінкою,

особливими судженнями та їх аргументацією. Під час кожного наступного туру експерти працюють з оновленою інформацією, корегуючи свої думки, підвищуючи загальну узгодженість у групі або підтверджуючи свою попередню оцінку, бо мають для цього більше підстав. Переваги багаторівневого експертного дослідження реалізуються в повторних опитуваннях для підвищення узгодженості думок експертів. Опитування, як правило, проводять у два послідовні тури. Перед кожним здійснюють передопитувальну підготовку: перед другим — аналіз та оформлення результатів першого туру й ознайомлення з ними експертів; після другого туру — остаточний аналіз і представлення результатів опитування. Використання результатів попереднього туру опитування розширює інформацію, якою можуть скористатися експерти під час повторних турів. Такий підхід є передумовою виключення або зведення до мінімуму лобювання інтересів експертів або їх підгруп. Сама по собі аргументація неузгоджених із груповою оцінкою думок є цікавою для експертів під час повторних турів, оскільки змушує їх знову повертатися до аргументації своїх оцінок. У процедурі експертного опитування за методом «Делфі» важливе усвідомлення завдань на кожному його етапі.

На першому етапі (передопитувальна підготовка) визначають завдання й умови опитування, а також відбувається формування робочої групи, збір та аналіз інформації з досліджуваної проблеми та підбір експертної групи. Завдання робочої групи полягає в організуванні процедури експертного опитування. Відповідно до методу «Делфі» група експертів повинна мати у своєму складі 10—15 спеціалістів з конкретної галузі знань. Компетентність експертів визначають шляхом анкетування, аналізу рівня реферування (кількості посилань на роботи спеціаліста), використання листків самооцінювання.

На другому етапі розробляють гайд (англ. *guide* — провідний принцип). Експерти висловлюють свої думки стосовно питань, які необхідно обговорити, і їх формулювань, запрошують необхідну інформацію, а також надають наявні у них відомості, які доцільно використати при обговоренні. Організаційна група аналізує та підсумовує пропозиції, розробляє гайд і розсилає його кожному експерту. Гайд має враховувати всі аспекти розв'язуваної проблеми.

Після передопитувальної підготовки і розробки гайду настає етап безпосереднього опитування. Заочне його проведення вимагає від експертів творчого підходу. Далі починає діяти принцип «зворотного зв'язку» — експерти повертають гайд з готовими відповідями,

які відображають їх думки щодо можливих способів вирішення проблеми. Вони також можуть вносити пропозиції зі зміни гайду: додавання нових питань та вилучення, на їхній погляд, непотрібних. Експерти можуть запросити додаткові дані про об'єкт дослідження.

Аналіз та обробка результатів опитування — етап, котрий завершує кожен із турів. У межах цього етапу здійснюють обробку результатів, які оформлюють у вигляді структурованих текстів, діаграм, таблиць, графіків з акцентами на найсуперечливіших, екстремальних моментах оцінювання. Методику обробки, інтерпретації результатів і можливості їх графічного подання визначає логічна побудова питань у гайді. При цьому вилучають двозначні питання, а також ті, що не стосуються проблемної ситуації. На основі думок експертів робоча група може включати в гайд нові питання, які випали з поля зору при складанні першого варіанта. В новий гайд (підготовлений до наступного туру) включають думки всіх експертів, висловлені під час першого туру. Думку жодного з експертів не можна проігнорувати — респонденти мають бути впевнені в тому, що кожний експерт має рівнозначну думку і що нікому завчасно не надають перевагу. Експерти мають висловити і своє ставлення до запропонованих колегами варіантів вирішення проблеми. Для цього найкраще використовувати спеціальні шкали, що допоможе організаційній групі правильно обробити гайди, точніше виявити висловлені експертами пропозиції та відкинути ідеї, що не знайшли у більшості з них схвалення. Х. Лістон і М. Турофф рекомендують чотири критерії оцінювання, для кожного з яких існують приблизні варіанти оцінки: 1) ефективність (варіанти оцінки: дуже ефективно, ефективно, неефективно, дуже неефективно); 2) здійсненність (варіант оцінки: цілковита здійсненність, можлива здійсненність, можлива нездійсненність, цілковита нездійсненність); 3) ступінь ставлення до поставленої проблеми (варіант оцінки: дуже високий, високий, низький, дуже низький); 4) ступінь довіри до пропозиції (варіанти оцінки: повний, високий, низький, дуже низький).

Результати дослідження за методом «Делфі» включають такі положення: 1) переглянутий перелік подій, складений на основі відповідей фахівців, що включає ті події, які, на їхню думку, є найбільш важливими; 2) припущення щодо часу, коли відбудуться ці події; 3) припущення про можливість виникнення подій у вказаний період; 4) припущення про наслідки визначених подій у разі їх виникнення; 5) оцінка бажаності таких подій; 6) опис і оцінка альтернатив політичних дій, що могли б збільшити можливість виникнення тих явищ, які вважаються найбільш бажаними і зменшують можли-

вість настання небажаних подій; 7) причини існування полярно протилежних суджень на будь-якому етапі процесу [155, с. 85].

За методом «Делфі» досліджували такі політичні проблеми: 1) вірогідність і можливість запобігання виникненню нової світової війни; 2) кількість ядерних бомб, необхідних для знищення військової промисловості США; 3) можливість автоматизації виборчого процесу; 4) перспективи системи освіти; 5) уявлення в суспільстві про цінності, найбільш важливі для щастя індивіда; 6) майбутні політичні союзники.

На думку Нормана Далкі, система «Делфі» зумовлює прогресивне зрушення в «технології суджень». Він наводить на її підтвердження аргумент: «Досі політичні діячі фактично не мали обмежень у політиці чи прагненнях, за винятком виборів і самого політичного процесу. Система «Делфі» пропонує новий, усвідомлений контроль, основою якого є з'ясування можливості досягнення певної мети. Якщо політичний діяч скаже, що якась проблема буде вирішена упродовж двадцяти років, ми можемо просити його поставити вирішення цієї проблеми в залежність від спрямованого узгодженого судження фахівців» [99, с. 444].

Метод «Делфі», попри його безсумнівні переваги, є суперечливим. Насамперед варто звернути увагу на часові параметри. Якщо експертів бракує часу на обдумування проблеми, він може погодитися з думкою більшості, щоб уникнути необхідності пояснення відмінності його рішення від інших варіантів. Крім того, аналіз даних забирає багато часу — мінімум добу, а тому його не варто використовувати для оперативного аналізу. Зазвичай мало часу буває для обдумування проблеми, багато його витрачається на опрацювання відповідей. Про це важливо пам'ятати з огляду на специфіку проблеми, яку дослідники намагатимуться вирішити за допомогою цього методу.

Вірогідною пасткою у застосуванні методу є конформізм експертів. За переконанням деяких вчених, підхід, за яким експерти, судження котрих розходяться з думкою більшості, обґрунтовували їх, може посилити ефект пристосування, а не ослабити його, тому експерти намагатимуться потрапити до більшості. Через те «Делфі» може стати банальною спробою представити рішення, що перемагає статистично, як загальну думку. Насправді істинний консенсус експертів — це рішення, досягнуте в результаті взаємодії та підвищення рівня інформованості експертів. Конформістські рішення можливі й у заочних експертних групах, однак вони все-таки мають нижчий рівень конформізму порівняно з очними групами. Одним із способів подолання конформізму є оформлення думки експертів,

незгодних з позицією більшості, як додаток до остаточного рішення. Це сприяє експертам в обстоюванні власної думки, оскільки думку меншості також враховують і приєднують до результату.

Існує також можливість маніпулювання експертами з боку представників робочої групи, адже результат роботи незначною мірою залежить від них, бо остаточно рішення оформлює організаційна група, яка безпосередньо обробляє матеріали. За упередженого ставлення до проблеми вона може інтерпретувати відповіді експертів у вигідному для себе ракурсі, щоб догодити замовнику. Оскільки роль організаційної групи досить велика, деформації думок експертів цілком можливі. Цю проблему можна подолати ретельним добром організаційної групи: наявність у її складі не менше двох людей, котрі контролювали б одне одного; безпосередня зацікавленість в успіху справи; відсутність заангажованих конкуруючими політичними організаціями осіб. Використання комп'ютера при обробці відповідей також зменшить ризик фальсифікацій чи саботажу рішення з боку організаційної групи.

Методика системи «Делфі» постійно зазнає модифікації, вдосконалення футурологами різних країн. Кілька десятиліть її застосування засвідчують зародження нового підходу в аналізі й генеруванні суджень. Її використання потребуватиме подальшого вдосконалення і пошуку відповідей на питання, які постійно виникатимуть у процесі пошуку варіантів і сценаріїв майбутнього.

Метод створення сценаріїв. «Сценарне планування» вперше було застосовано на початку 60-х років ХХ ст. прогностичною групою, яка, займаючись складанням планів для нафтової компанії «Ройял Датч Шелл», спрогнозувала енергетичні кризи 1973 та 1979 років, розгортання руху енергетичної економіки, розвиток світового руху охорони навколишнього середовища і навіть розвал Радянського Союзу задовго до того, як він відбувся. Пізніше американський учений Герман Кан, фахівець з питань прогнозування в «Ренд Корпорейшен» та Гудзонівському інституті, відомий своїми сценаріями про ядерну війну, запропонував новий підхід до сценарного планування: «мислити про немислиме». Уперше сценарій як метод виявлення закономірностей і механізмів розвитку складних біосоціальних систем був запропонований Г. Каном і А. Вейнером у книзі «2000 рік». Його потрактовано як гіпотетичну послідовність подій, побудовану з метою зосередження уваги на зв'язку причин і наслідків досліджуваних процесів.

Застосування методу сценаріїв пов'язане з необхідністю аналізу політичних ситуацій, які зазвичай розвиваються за кількома траєкторіями. Сценарій — це «спосіб встановлення логічної послі-

довності подій з метою визначення альтернатив розвитку великих систем типу міжнародних відносин, національної економіки, сфери політики, соціальних відносин і т. п.» [152, с. 92]. Складання сценарію дає змогу побачити небезпеки і можливості, що впливають з конкретного рішення. Сценарії відповідають на запитання: «Як крок за кроком могла б розвиватися передбачувана ситуація? Які є альтернативи для кожної дійової особи на кожній стадії за умови їхнього сприяння процесу, його попередження чи запобігання?». Кожен сценарій мусить бути детальною історією можливого майбутнього. Ступінь деталізації залежить від важливості проекту.

У підготовці сценаріїв використовують попередньо підготовлені аналітичні матеріали. Їх написання відбувається, як правило, у такій послідовності: визначення часового інтервалу формулювання подій, словесне тлумачення їхньої сутності, кількісне оцінювання. Сценарій описує не реальну, а вірогідну (уявну) ситуацію, тому він найчастіше передбачає вибір із кількох прогнозованих варіантів розвитку подій. У зв'язку з цим розрізняють однозначний, альтернативний і компромісний вибір, тобто дію «на основі поєднання позитивних моментів ряду близьких або навіть альтернативних варіантів, які дозволяють знайти оптимальний вихід із ситуації, альтернативне розв'язання якої загрожує існуванню цілого» [152, с. 91].

Одним із різновидів сценарного методу є зворотне прогнозування — формулювання на початковій стадії різноманітних варіантів бажаного майбутнього. Для кожного варіанта розробляють вірогідні сценарії, спрямовані від майбутнього до теперішнього. На завершальній стадії залишають тільки ті сценарії, які не містять нереалістичних елементів.

Сценарій може переслідувати різні цілі: оцінка політичної обстановки, визначення можливих варіантів і напрямів її розвитку, визначення можливих випадковостей і наслідків прийняття політичних рішень у різних політичних ситуаціях. Розробка сценаріїв для соціального проектування і політичного прогнозування допомагає передбачити можливі політичні конфліктні ситуації і скористатися цим як основою для своєчасного реагування у формі підготовки і планування альтернативних рішень.

Метод контрольних питань. Означає роботу зі списком спеціально підібраних питань, які допомагають з'ясувати суть втілюваного завдання. Існує кілька апробованих на практиці контрольних списків творчих ідей, найвідоміші з них — списки А. Осборна і С. Парнса.

У соціальному проектуванні можна застосувати контрольні питання зі списку А. Осборна: «Чи є нові шляхи для використання

об'єкта? Чи можна адаптувати об'єкт до нових обставин? Як змінити призначення об'єкта? Як продовжити його функціонування? Як можна поєднати різні ідеї?».

С. Парнс радить при пошуку нових ідей задавати собі питання: «Яким є стан прогнозованого об'єкта? На яких людей і/чи групи впливати? Які необхідні затрати для втілення проекту? Які слід застосовувати матеріальні цінності (матеріали, обладнання і т. д.)? Чи існують моральні або правові обмеження? Які нематеріальні стимули слід врахувати (думки, ставлення, почуття, ціннісні орієнтації і т. д.)? Які можуть виникнути складнощі у подальшому? Що у такому разі знадобиться? Якими можуть бути наслідки невдачі? Які є терміни реалізації проекту?».

Метод SWOT-аналізу. Цей метод передбачає огляд сильних місць (strengths), слабких місць (weaknesses), можливостей (opportunities) і загроз (threats). Зазвичай він не містить остаточної інформації для прийняття управлінських рішень, але сприяє впорядкуванню процесу обмірковування інформації з використанням власних думок та оцінок; формуванню загального переліку стратегій з урахуванням їхніх особливостей — адаптації до середовища або впливу на нього. Широке застосування SWOT-аналізу пояснюють тим, що стратегічне управління базується на великих обсягах інформації, яку потрібно збирати, обробляти, аналізувати, використовувати. Якість SWOT-аналізу можна підвищити, залучаючи до нього сторонніх осіб, які можуть бути неупередженими арбітрами, спроможними оцінити пропозиції. Ставлячи особливі питання, вони можуть стимулювати переосмислення діяльності. При проведенні SWOT-аналізу, а особливо аналізу шансів і загроз, необхідно використовувати результати досліджень громадської думки.

Форсайт. Методологія, що отримала назву «форсайт» (англ. foresight — погляд у майбутнє), спрямована на систематичне осмислення середньострокового та довгострокового майбутнього науки, технологій, економіки, суспільно-політичного розвитку. Вона пов'язує алгоритми різних методів прогностичних досліджень на основі узгодженого підходу й різних інтересів. Конкретне застосування форсайту диктують внутрішні можливості й потреби. Фахівці вбачають його цінність не так у достовірності отримуваних оцінок і прогнозів, як у процесі вироблення узгоджених рішень.

Форсайт орієнтує на дослідження динаміки розвитку об'єкта на 10—20 і більше років. У теоретичному плані він тяжіє до ідеї можливості й доцільності проектування майбутнього; у практичному — до прийняття рішень, здатних спрямувати майбутнє в певному напрямі

завдяки залученню фахівців із різних сфер суспільного розвитку. Поетапне втілення методології форсайту передбачає: 1) визначення об'єкта прогнозування (державна стратегія, сфера діяльності, ринок збуту, напрям інноваційного розвитку); 2) з'ясування істотних умов (кількісних і якісних показників, на які зорієнтована стратегія); 3) сканування (формування кола суб'єктів дослідження — наукових установ, бізнесових компаній, експертів; вибір оптимальних методів аналізу та середовища експертних опитувань); 4) виявлення альтернативних сценаріїв майбутнього (з'ясування тенденцій розвитку об'єкта прогнозування, вірогідних ризиків, зон невизначеності); 5) планування, проектування і реалізація (створення дорожніх карт, планів, проектів, коригування стратегій з урахуванням зміни середовища, поточної ситуації).

Із 70-х років ХХ ст. форсайт застосовують багато розвинутих країн, останнім часом — і в Україні. Зокрема, на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» у 2016 р. було презентовано масштабний проект під назвою «Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньостроковому (до 2020 року) і довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах». Презентуючи цей проект, академік НАН України М. Згуровський звернув увагу на взаємоконфліктні суб'єктивно зумовлені проблемні позиції та об'єктивні переваги України, які визначально впливають і впливатимуть на розвиток держави й суспільства: «В економічному відношенні Україна скористалася, мабуть, найгіршою з можливих моделей трансформування суспільства порівняно з іншими постсоціалістичними країнами. Замість еволюційного розвитку, відповідно до послідовної національної політики, країна “втяглася” у фазу стихійного первинного накопичення капіталу, притаманну “дикому капіталізму”» [114, с. 21]. М. Згуровський звертає увагу на вигідне географічне і геополітичне становище України: «Країна з 42-мільйонним високоосвіченим населенням (за даними ООН, рівень охоплення освітою в Україні дорівнює 94 %), з оптимальним для прискороного розвитку розміром території (понад 600 тисяч квадратних кілометрів), розташована на берегах Чорного і Азовського морів, має надзвичайно родючі землі для сільськогосподарського застосування, потужну газотранспортну мережу. У транзитному відношенні Україна являє собою “шовковий шлях” для енергетичного, культурного і товарного обміну між Сходом і Заходом» [114, с. 23]. Запропонований прогноз орієнтує на можливість виходу України з шокового стану через подолання внутрішніх гальмівних

чинників завдяки фундаментальним проєвропейським прагненням активної частини українського суспільства.

З 60-х років ХХ ст. у технологічному прогнозуванні емпіричним шляхом були вироблені основні етапи здійснення прогнозів:

1 етап. Завдання цього етапу — розробка програми дослідження, тому його називають передпрогносною орієнтацією (ППО). У процесі ППО насамперед уточнюють об'єкт дослідження, що передбачає пізнання його внутрішнього змісту, особливостей. Це має важливе значення, оскільки нерідко в назві об'єкта може мати місце неоднозначність. Коли, наприклад, об'єктом дослідження є опозиція, необхідно з'ясувати, про яку опозицію йдеться: парламентську чи позапарламентську, системну чи ситуаційно орієнтовану, масову чи групову, організовану чи спонтанну тощо. Одночасно аналізують об'єкт прогнозування на відповідність основним принципам, а також попередньо верифікують прогноз шляхом зіставлення з прогнозами об'єктів-аналогів.

Передпрогнозна орієнтація передбачає також: визначення предмета та проблематики дослідження; аналіз характеру і масштабів прогнозу; формулювання мети і завдань, робочих гіпотез; вибір методів і процесу дослідження; з'ясування часових параметрів прогнозу. На цьому етапі важливі аналіз і диференціація перспективних проблем — тих, що назрівають, й очікуваних, які можуть визріти за певних умов. Для адекватного забезпечення всіх передумов формують склад експертів, принципи вибірки респондентів, шкали вимірювання, перелік робочих документів.

Досвід соціального прогнозування засвідчує, що обсяг програми тактичного прогнозу становить 2—3 авторських аркуші, стратегічного — 10—12. Своєрідно доповнює програму короткий огляд спеціальної літератури з досліджуваної проблеми, а також детально обґрунтовані робочі документи. Основні з них, як вважає І. Бестужев-Лада: попередні контури (матриця) вихідної моделі; макети анкет-інтерв'ю для уточнення та конкретизації параметрів вихідної, пошукової та нормативної моделей; макет об'єднаної анкети опитування експертів; шкали вимірювання; інструкції інтерв'юєру, кодувальнику з проведення опитування експертів, з обробки матеріалів опитування експертів; перелік показників уточненої вихідної моделі; конспекти прогнозного контексту і передмодельного сценарію; робочі гіпотези пошукової моделі; проспект критеріїв побудови нормативної моделі [18]. Кількість, обсяг і характер робочих документів залежать від мети і завдань дослідження. За будь-яких умов їхнє формування — одна з найвідповідальніших і найскладніших операцій.

2 етап. Передбачає побудову вихідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта методами системного аналізу, використовуючи два підходи в аналізі та синтезі об'єктів прогнозування: 1) об'єктний підхід, що передбачає виокремлення підсистем шляхом поелементного поділу об'єктів на дрібніші; його застосовують до складноструктурних об'єктів; 2) функціональний підхід, при застосуванні якого за основу структурного членування об'єкта беруть функціональну ознаку; застосовують, коли число первинних об'єктів, які складають об'єкт прогнозування, незначне, але первинні об'єкти наділені складними характеристиками і взаємозв'язками, що передбачає виокремлення груп схожих функцій і відстеження їх реалізації поза залежністю від первинних об'єктів [200, с. 792].

Побудову базової моделі починають зі складання переліку можливих показників (індикаторів), застосовуючи порівняльний аналіз аналогічних моделей, опитування експертів, вивчення спеціальної літератури, соціологічне опитування населення. Попередній перелік показників може нараховувати сотні або й тисячі одиниць. У процесі їх відбору варто залишити кілька десятків, які найточніше відображають досліджуваний об'єкт.

При підготовці базової моделі з кількісної інформації вибудовують динамічні ряди індикаторів за кожним із показників. Для виявлення тенденцій предмета дослідження аналізують динамічні ряди вихідної моделі, а потім — виявлені тенденції, що дає змогу виробити прогнозний діагноз щодо адекватності застосування наступних операцій. Кінцевим результатом цієї процедури є створення зручної моделі предмета дослідження з коментарями до неї, які зададуть порядок подальшої роботи.

3-й етап. Передбачає збір даних контексту прогнозування («прогнозного тла»), які генерують сукупність значущих для об'єкта зовнішніх умов. Наприклад, для прогнозу стабільності політичної системи потрібне врахування прогнозів економічного розвитку. Без цього дослідження внутрішніх рухів політичної системи може виявитись банальною утопією.

Кожний об'єкт прогнозування перебуває в середовищі, яке постійно змінюється щодо нього сукупністю зовнішніх чинників. Із цих причин базова модель не може бути адекватною меті й завданням дослідження, якщо вона не співвідноситься з аналогічною моделлю прогнозного тла. Процедура її побудови в основному схожа на попередню. Особливість її полягає у врахуванні всіх зовнішніх щодо об'єкта прогнозування чинників — науково-технічних, демографічних, економічних, соціальних, культурних, внутрішньо- і зовнішньополітичних.

Контекстуальні особливості передбачають урахування висновків фахівців, які не входять у групу, що безпосередньо здійснює прогнозування, оскільки індикаційне поле прогнозного тла є безмежним і з нього набагато важче вичленити необхідний мінімум індикаторів. Як правило, відбирають контекстуальні показники, які найбільше впливають на динаміку показників профільної моделі. Наприклад, прогнозуючи можливість впровадження двопалатного парламенту в Україні, необхідно дослідити його переваги й недоліки в інших постсоціалістичних країнах.

4 етап. Побудова передмодельних сценаріїв — екстраполяція динамічних рядів показників на час попередження в прогнозі з метою створення орієнтовної основи наступних дій. Ця діяльність передбачає формулювання проблем, які підлягають розв'язанню у процесі здійснення прогнозу, а також встановлення максимально можливих відхилень тренду до умовного рубежу, за яким починається сфера нереального, фантастичного.

У сценарії фіксують поетапний опис послідовної трансформації об'єкта прогнозування, а також умови, за яких ці зміни будуть відбуватися. Особливу увагу приділяють розгляду подій у часі їхнього протікання. Отримані сценарії впорядковують у взаємопов'язану сукупність — систему сценаріїв як цілісний генералізований спектр «альтернативних шляхів розвитку події» [223, с. 284]. Відпрацьована система побудови сценаріїв є *сценаріотехнікою* — сукупністю методологічних правил, методичних прийомів і процедур щодо складання прогнозних сценаріїв розвитку подій. Сценування подій набуває повноти у грі, коли учасники дослідження програють написані сценарії задля отримання більш повної і завершеної картини прогнозованої ситуації.

Прикладом побудови і застосування емпіричних показників для дослідження перспектив стабільності в африканських країнах може слугувати досвід колективу аналітиків Північно-Західного університету США, нагромаджений наприкінці 1970-х років ХХ ст., який застосував такі ряди індексів та індикаторів [24, с. 219].

Індекси характеристики політичного процесу (для країн, що розвиваються): відсоток урядових постів, що їх займають військові; кількість конституційних змін від моменту незалежності; загальна кількість основних змін у структурі виконавчої влади; середня кількість військових переворотів на рік; кількість політичних партій; динаміка представництва еліт (регіональних, політичних, етнічних, економічних, релігійних і т. д.) у державних органах.

Індикатори фінансового потенціалу режиму: бюджет у відношенні до ВВП; зміни у співвідношенні доходів бюджету і ВНП;

середньорічна швидкість зростання бюджетних доходів; співвідношення загальної суми отриманих податків до ВВП; співвідношення урядових позик і різних видів допомоги до ВВП; частка прямих податків у прибутках держави; зміна частки прямих податків у доходах держави; частка ВВП (чи бюджету), що витрачається на безоплатну освіту.

Індикатори та індекси репресивного потенціалу правлячих кіл: чисельність збройних сил; частка особового складу ВМС та ВПС до всієї чисельності збройних сил; темпи зростання збройних сил; чисельність поліцейського корпусу; рівень участі військових і поліцейських у громадянських заворушеннях: кількість випадків і кількість учасників; відношення обсягу воєнних витрат до ВВП; темпи росту воєнних витрат (у постійних цінах).

5 етап. Створення серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей методами пошукового аналізу з конкретизацією мінімального, максимального і найбільш вірогідного значень. Кінцевим результатом наукового прогнозу повинно бути осмислення проблеми, яку слід вирішувати засобами управління. При цьому важливим компонентом інтелектуальної роботи є аналіз альтернатив, що дасть змогу прийняти оптимальне рішення, підвищити рівень його об'єктивності та ефективності, визначити діапазон (шкалу) можливостей — усіх мислимих контурів вирішення проблеми.

6 етап. Побудова гіпотетичних нормативних моделей згідно із заданими нормами, ідеалами, цілями. Вихідною ланкою базової нормативної моделі є «дерево цілей», яке вибудовують шляхом поділу об'єкта пізнання на ієрархічно пов'язані елементи, структури. Кінцевим її продуктом є «дерево рішень». Важливою для нормативного прогнозу є оптимізація моделі за рахунок визначення ідеального стану досліджуваного об'єкта, а потім — його стану з урахуванням специфіки та конкретної суспільно-політичної обстановки. Критерії оптимуму залежать від наявної в суспільстві системи цінностей та можливостей їхнього втілення.

7 етап. Оцінювання достовірності, точності й обґрунтованості (верифікації) прогнозу методами опитування експертів. При цьому особливу увагу слід звертати на можливі негативні наслідки прийнятих рішень за допомогою верифікації — сукупності критеріїв, способів і процедур, що дають змогу на основі всебічного аналізу оцінювати якість прогнозу. Для будь-якого прогнозу важлива не лише абсолютна, а й відносна (попередня) верифікація, яка орієнтує розвиток наукового дослідження і використання його результатів до моменту абсолютної верифікації.

Для кожної політичної проблеми, яка підлягає прогнозуванню, немає чіткого поля експертного знання. У різних галузях можливі різні підходи до одного і того ж питання. Спосіб, у який сформульовано проблему, корелює з відповідальними за цей аспект політики особами і ресурсами, скерованими на її здійснення. Конкретна проблема політики як об'єкт прогнозування може перевищувати масштаб можливостей експертів, залучених до її аналізу, через те завдання політики «може полягати в тому, як мобілізувати різні види експертного знання, «розсіяні» навколо центральної теми, а не просто «свої», пов'язані з інституцією, що відповідає за цю галузь» [145, с. 32].

Українські фахівці з економічного прогнозування на основі систематизації досвіду сформулювали основні вимоги до критерію і процедури верифікації прогнозу: 1) необхідність оцінювання інформаційної якості опису об'єкта, процесу; 2) дотримання принципу додаткового опису — відповідності між зовнішнім і внутрішнім описом об'єкта, балансу між інформаційними і системними характеристиками; 3) визначення ступеня пов'язаності об'єкта із зовнішнім середовищем — характеру зв'язків між зовнішнім середовищем і об'єктом; 4) оцінювання критерію інтенсивності асиміляції — ступеня «розмитості» опису об'єкта і напряду його найінтенсивнішого «розмиття»; 5) встановлення ступеня агрегування і його впливу на точність опису об'єкта; 6) відповідність між точністю і повнотою опису об'єкта; 7) оцінювання статистичного взаємозв'язку між точністю і надійністю прогнозу для відповідної глибини інтервалу прогнозування [43, с. 111].

8 етап. Вироблення рекомендацій для рішень у сфері управління на основі співставлення пошукових і нормативних моделей. Цей етап засвідчує те, що прогноз слугує інформаційною базою для осіб, задіяних у сфері управління. Роботу над прогнозом не можна вважати завершеною без вироблення рекомендацій на основі зіставлення пошукових і нормативних даних. Його не варто передоверяти замовнику, оскільки в нього може виникнути зацікавленість підігнати прогнозні дані під свої інтереси. Рекомендації повинні бути об'єктивними. Процедура їх вироблення передбачає розробку вірогідних сценаріїв стану об'єкта в разі реалізації запропонованих рекомендацій з обов'язковим визначенням позитивних і негативних наслідків. Як правило, на цьому етапі готують попередній звіт про дослідження, який має містити документи, що засвідчують здійснення всіх попередніх процедур.

Рекомендації підсумкових документів здійсненого прогнозу повинні співвідносити пропоновані дії з часовими й матеріальними

ресурсами потенційних ініціаторів політичної діяльності. На практиці трапляється наступне. «Бюджет, кадрове забезпечення, технічна оснащеність часто вислизають з поля зору дослідників, вихованих у традиціях академічної науки. Не завжди вдається належним чином враховувати і “людський вимір” дистанції між ідеально спланованим рішенням та його адміністративним втіленням. Хоча ступінь можливості виконання наукових рекомендацій у сфері суспільних відносин завжди відносний, надзвичайно важливим критерієм при розробці повинна неодмінно виступати реалістичність передбачуваних дій» [24, с. 169—170].

За результатами прогнозу, як правило, вибудовують сценарії розвитку політичної ситуації. Їх не повинно бути надто багато — зазвичай до п'яти варіантів вірогідних змін політичної обстановки. Сприйняття суб'єктами політики прогнозних рекомендацій суттєво підвищується, якщо сценарії супроводжуються пропозиціями здійснення послідовної, поетапної стратегії. Обґрунтування конкретних кроків суб'єкта політики посилює системні характеристики його політичної поведінки і сприяє утриманню тактичної ініціативи. Важливими позиціями, що конкретизують сценарії, слугують також оцінки політичного ризику. Важливі характеристики прогнозних висновків і рекомендацій — реалістичність, чіткість і визначеність.

9 етап. Експертиза підготовленого прогнозу і рекомендацій та їх доопрацювання з урахуванням обговорення; представлення їх замовникові. Замовникові слід враховувати те, що висновки експертів можуть бути непопулярними на даний момент і не відповідати його інтересам. Насправді робота прогнозиста чи відповідної аналітичної групи полягає в тому, щоб надавати правдиву інформацію.

У висновку, який є формалізованим результатом здійсненого прогнозу, щодо деяких поставлених завдань вдається отримати пряму та досить визначену відповідь, в інших випадках обмежуються припущеннями. Відповідно до цього, за визначенням А. Бароніна, треба розуміти, які з моментів є найважливішими, а не концентрувати увагу одразу на багатьох. Висновок щодо здійсненого прогнозу потребує чіткого відображення: послідовно описаних сприятливих та несприятливих чинників й оцінок результатів їхньої взаємодії; порівняння властивостей досліджуваних об'єктів з відомими властивостями аналогічних об'єктів; визначення верхніх і нижніх меж розвитку об'єкта з урахуванням постійних і тимчасових чинників [7, с. 103].

Формалізація завершеного проекту зобов'язує творчо та чітко організувати його зміст. Особливо важлива термінологічна дисци-

пліна: дослідник, застосувавши на початку розробки політологічний термін у конкретному значенні, повинен дотримуватися його до кінця. Слід уникати абстрактних понять, складних смислових зворотів; надмірної описовості тексту, подвійної інтерпретації, жаргонних побутових слів і виразів, розпливчатих понять. «Лаконічність, простота і змістова насиченість виразів мають стати постійним принципом стилістики аналітичних текстів» [24, с. 173].

10 етап. Зіставлення матеріалів розробленого прогнозу з новими даними прогнозного контексту і започаткування нового циклу досліджень. Як відомо, політичне життя динамічно змінюється, а процес розробки прогнозів тривалий у часі; зміни прогнозного контексту зумовлюють необхідність започаткування нового циклу дослідження об'єкта; у політиці, що тісно пов'язана зі сферою управління, доводиться мати справу з об'єктами, які потребують постійного супроводження, уваги й передбачення соціальних наслідків їхнього впливу.

Результат політичного прогнозування не можна розглядати лише з позицій достовірності й точності прогнозу. Не менш важливо знати, наскільки прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності розроблених на його основі рішень. Прогнозування «повинно бути таким же безперервним, як цілєтворення, планування, взагалі управління, підвищенню ефективності якого воно покликане служити» [200, с. 794].

Попри всю безсумнівність прогнозів у сфері політики, їх не варто абсолютизувати, оскільки багато чинників накладають принципові обмеження на їх можливості. Результативність й ефективність прогнозів, як правило, обмежується 5—10 роками. Далеко не всі об'єкти дослідження однаковою мірою піддаються прогнозним оцінкам. Тому не суперечитиме науковій істині думка Пауло Коельо: «Майбутнє належить Богові, й лише він відкриває його за надзвичайних обставин». Людина ж постійно прагне до передбачення можливих результатів своєї діяльності.

3.3. ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК ЧИННИК ОПТИМІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Політик, який прагне успіху, робить все для того, щоб прорахувати і змоделювати результати ухвалюваних рішень у межах визначеного відрізка часу, усвідомлюючи, що прогнозування в політиці є складною справою процедурно й методологічно. Від початку його прогностичної діяльності необхідно чітко визначити об'єкт

прогнозування, умови його існування і розвитку, взаємозв'язку його із явищами суміжних сфер, які впливають на цей процес [251, с. 39]. Велике значення має знання політичної ситуації — сукупності чинників, обставин, відносин і боротьби політичних сил, а також умов, за яких це відбувається.

Соціально-політичні процеси, як відомо, розвиваються на спонтанному і цілеспрямованому рівнях. Прогнозування, управління і планування, які базуються на стратегії і тактиці, стосуються цілеспрямованого рівня. Стратегія суб'єктів політики корелює з її метою, принципами і засобами її досягнення. Стратегія реалізується в теоретичних підходах до проблеми, програмах політичних партій, політичних еліт і лідерів. Тактика передбачає зосередження в межах політичної діяльності на окремих етапах, елементах стратегічно визначеного процесу, які можна розглядати як самостійні процеси і складники. Основним завданням діяльності на рівні тактики є узгодження функціонування елементів певного процесу із загальною метою задля забезпечення передбачуваного результату. Можливе й інше співвідношення стратегії і тактики, коли послідовна сукупність тактичних підходів і дій конфігурує стратегію.

У реалізації стратегії і тактики закладена суперечність між метою діяльності й засобами її досягнення. З цим пов'язане відчуження людини від державних інститутів, політичних партій, стратегія і тактика яких нерідко неузгоджені щодо реального результату політичних процесів, впливу на якість суспільного життя. Це породжує намагання людей обстоювати право приймати політичні рішення на основі власних цінностей і переконань. Експертні оцінки перспектив реального політичного процесу повинні спиратися на вивірені теоретичні знання про нього, використовувати результати, отримані за допомогою різних методів, і правильно їх інтерпретувати.

Політичне прогнозування в Україні забезпечують експерти, які обслуговують практичну політику. Недостатня розвинутість структур громадянського суспільства майже цілком підпорядкувала прогнозування державі, яка використовує його результати й задає напрями досліджень, використовує їх результати, є основним замовником прогнозів. Альтернативою щодо прогнозування для державних діячів, які приймають суспільно значущі рішення, є академічне прогнозування — це поле фундаментальних наук.

Експерти-аналітики, які, розробляючи політичні прогнози, ставлять питання про поведінку конкретних лідерів, партій, обслуговують насамперед владу. Більшість таких прогнозів є короткотерміновими. У сучасній Україні прогнози цього типу розраховані на дію в ме-

жах перебування у системі влади лідера, партії й відповідають на питання: «Як пристосуватися до обставин?». Бракує повноцінного розуміння масштабу і завдань політичних прогнозів: одним суб'єктам політики важливі лише економічні прогнози, інші усвідомлюють значущість комплексного підходу для всебічної підготовки державних рішень, ще інші довіряють тільки емпіричним даним або переконані, що вони особисто творять майбутнє і політична ситуація розвиватиметься лише відповідно до прийнятих ними рішень. Не рідкість — підтасовування прогнозних результатів у популістських, егоїстичних цілях.

Рівень технологічності обробки даних далеко не завжди є гарантією науковості прогнозування. Апатія «мовчазної більшості», як відомо, — одна з основних причин маніпулювання свідомістю людей. До цього може долучитися політичне маніпулювання на основі некоректного застосування результатів політичних прогнозів, що блокує процес удосконалення механізму державного управління, а отже, й блокує процес ефективності прогнозування і планування.

Недосконалість знань про соціально-політичні процеси унеможливує точну відповідь на питання: «Яким буде майбутнє?». А ефективний, планомірний розвиток суспільства неможливий без якісних політичних рішень на основі узгодження різноманітних суспільних інтересів. Прогнозування з метою формування бажаного майбутнього передбачає чітку структуру інтересів, правил і процедур узгодження, реалізації, безперервного оцінювання стану суспільної свідомості. Все це необхідно враховувати при розробці моделей політичних рішень, якість яких вимірюють метою і завданнями системи. Однак часто цей принцип не знаходить відображення у стандартних методиках оцінювання програм, оскільки програми вирішують конкретні функції без точного формулювання їх призначення і цілей. Наприклад, урядову політику формують шляхом інтенсивних дебатів і компромісів між законодавцями, а тому сформульовані цілі можуть бути комбінацією різноспрямованих інтересів конкурентних сторін, не враховувати вимогу, що тільки допустимо прийнятна їхня узгодженість забезпечить виконання конкретного рішення.

В українському суспільстві мрії і віру в соціальну справедливість витісняє нав'язувана думка про те, що соціальна справедливість для всіх неможлива. Це суперечить насамперед статті 1 Конституції України, де йдеться про соціальну державу. До того ж у сучасному світі чітко окреслилася тенденція формування соціально орієнтованих суспільств, у яких створюють умови для стабільного становища громадян, їхньої відповідальності за економічний добробут. Економіка

України не повинна опинитися поза пошуком шляхів реалізації тенденції до справедливого соціального устрою. Спроби звести соціальні проблеми до ринкової конкуренції абсолютно невиправдані.

Для реалізації багатокритеріальних оптимізаційних завдань з дотриманням курсу на соціальну спрямованість системи державного управління в сучасному світі відбувається вдосконалення технології з прогнозування горизонтів розвитку і прийняття управлінських рішень. В Україні переважно поширені прогнози на основі експертних оцінок, а також статистичні прогнози. Відсутність чітких правил застосування процедур у прийнятті стратегічних рішень і проектів свідчить про необхідність пошуку більш формалізованих методик прогнозування.

Реалізація процедур прийняття рішень в організаційних системах управління вимагає спеціального інформаційно-аналітичного, правового, організаційного і технічного забезпечення. Всі вони взаємопов'язані і сукупно формують систему підтримки рішень. Аналіз ієрархій при вирішенні багатокритеріальних оптимізаційних завдань сприяє інформаційно-аналітичному й організаційному забезпеченню прийняття рішень.

Об'єкт прогнозування, як правило, є складною системою, що може охоплювати кілька підсистем і значною мірою зумовлює складність прогностичної діяльності. Складність об'єкта прогнозування пропорційно впливає на процес розроблення прогнозу і на пов'язані з ним затрати. Об'єкт, який не склався як система, прогнозувати складно, а розвиток його підсистем — неможливий. Прогнозування значною мірою ускладнюється, якщо об'єкт прогнозування недостатньо досліджений.

Визначення об'єкта політичного прогнозування далеко не завжди адекватне, найчастіше воно відображає лише поелементний склад політики, а не специфіку взаємодії основних її складників. На думку Д. Видріна, саме специфічні, пов'язані із суперництвом за владу, відносини учасників політики «відображають її суть, є тим системоутворювальним ядром, довкола якого і відповідно до якого будуються елементи всієї політичної структури», і саме аналіз цих відносин «повинен бути покладений в основу розробки достовірних сценаріїв розвитку нашого політичного життя» [32, с. 54—55].

Прогнози у політичній сфері повинні: дати інформацію про можливість досягнення конкретних політичних цілей; визначити (на альтернативній основі), які з них найбільше відповідають інтересам суспільства; знайти правильне співвідношення між поточними й віддаленими цілями, між мінімальними й максимальними ви-

могами, між цілями й засобами їх досягнення; з'ясувати наслідки ухвалюваних рішень [111, с. 236].

Різні об'єкти політичного прогнозування ведуть себе по-різному. «Поведінка стійких політичних інститутів (партій, парламенту, кабінету міністрів) більш зрозуміла для аналітиків, оскільки вони діють у рамках багатьох обмежувачів — законодавства, формальних та неформальних правил, позицій щодо інших інститутів, корпоративних інтересів. Дії ж окремих політиків, які володіють відносною свободою дій, більш невизначені. В силу цього легше прогнозувати дії прем'єр-міністра, лідера парламентської фракції, ніж поведінку фігур з Адміністрації Президента, Державного Департаменту, олігархів» [264, с. 99].

Коло об'єктів (напрямів соціально-політичного розвитку), які потрапляють у сферу практичного застосування політичного прогнозування, як правило, традиційне, усталене: визначення ключових параметрів політичної модернізації суспільства; розвиток політичної системи та її інститутів; реалізація політики реформ у різних суспільних сферах; з'ясування і використання динаміки інформаційного розвитку; виявлення громадської думки з важливих політичних питань; пізнання механізмів виникнення, ескалації і запобігання політичних конфліктів; передбачення і забезпечення результатів виборчих кампаній; з'ясування характеру і завдань трансформації у сфері політичних відносин; рекрутування політичних лідерів і передбачення їхнього впливу на зміну політичної ситуації в країні; підготовка політичних рішень й аналіз їх можливих наслідків.

Визначення ключових параметрів політичної модернізації суспільства. Застосування теорії модернізації у політичному прогнозуванні та її екстраполяція на українську суспільно-політичну реальність вимагають переходу від фронтальної критики «тоталітарного минулого» та абстрактних закликів щодо ринкових перетворень і ліберально-демократичних цінностей до спроб піддати глибокому теоретичному аналізу об'єкт перетворень — державу й суспільство. При цьому однією з ключових характеристик мислення, зверненого в майбутнє, на думку С. Князевої і С. Курдюмова, має стати «орієнтація не тільки на бажане, але також і на доступне для досягнення майбутнє; слід відмовитись від спроб досягти того, чого не можна досягти, неможливого в принципі, того, що не відповідає внутрішнім потенціям відповідної складної системи» [141, с. 294].

В умовах перехідного розвитку, коли політичні процеси надто суперечливі, непередбачувані, перенапружені взаємовиключними чинниками, процес політичного прогнозування надзвичайно усклад-

нуються. Із цих підстав використання у країнах перехідного типу, до яких належить і Україна, лише методів, придатних для прогнозування політики в розвинених країнах, є не виправданим, оскільки найчастіше результат прогнозування не збігається з реальним розвитком подій. Йдеться про швидкі, непередбачувані появу та зникнення дійових осіб на політичній арені, про латентні форми прояву влади та ін. Властивий перехідним країнам стиль державного управління, що спирається не на правові норми, а на особисті рішення урядовців, часто унеможливує достовірний прогноз. Коли суспільство перебуває у стані аномії та ціннісної невизначеності, переважна більшість населення не уявляє, чого воно хоче. Звідси — ослаблення соціального замовлення, що негативно впливає на прогнозованість ситуації.

Погляд на Україну крізь призму теорії модернізації потребує визначення стану, в якому перебуває її суспільство не лише в даній ситуації, а й у загальноцивілізаційній — на межі тисячоліть. Ця ситуація може бути визначена як перебування України в «силовому полі» модернізації і постмодернізації, що актуалізує важливість поєднання обох підходів. Із цих підстав позиція Т. Куна, згідно з якою стара парадигма неодмінно витісняється новою, менш переконлива, ніж позиція Н. Уїлі, який обстоює існування своєрідних «міжцарств» у соціологічній теорії та «в усіх інших соціальних науках» [258, с. 45—46], додамо — і в практиках. Саме до цього спонукає своєрідність сучасного модернізаційного процесу в Україні, який потребує включення, поряд зі стихійними, цілеспрямованих механізмів соціально-політичного, економічного і правового розвитку відповідно до умов вільної конкуренції. Отже, стратегія оновлення України повинна мати випереджальні орієнтири, враховувати нинішні та майбутні реалії.

Розвиток політичної системи та її інститутів. Характеристики політичної системи як цілості неможливо звести до суми властивостей її елементів. За своєю природою вона ієрархічна, кожен її елемент є також системою, а сама вона — лише один із компонентів більш широкої системи. Критерієм вирізнення елементів політичної системи є автономність специфічних завдань, ролей, функцій, норм, традицій, стереотипів. Усі її елементи постійно змінюються й розвиваються. У зв'язку з цим можна вести мову не тільки про прогнозування політичних подій, а й про прогнозування політичних процесів. Наскільки різноманітним є політичне життя суспільства, настільки різноманітні й політичні процеси. І кожний із них є об'єктом прогнозування. Відповідно, суб'єкт прогнозування (колективний чи індивідуальний) повинен знати більше, бачити далі, бути проникливим, поміркованим у своїх діях і мислити системно.

Прогнозування розвитку політичних систем набуло поширення у зв'язку з переходом кількох десятків країн світу від авторитаризму до демократії, що, на думку А. Пшеворського, Ф. Шміттєра, Д. Лінца та інших теоретиків, зробило демократію своєрідним «політичним проектом». Це потребує особливої уваги до з'ясування характеру правлячих еліт, політичних цінностей, ідеалів і технологій здійснення влади. Надзвичайно важливий досвід розвитку демократії як політичного проекту в розвинутих західних країнах.

Прогнозуючи розвиток демократії в конкретній країні, слід спиратися на комплекс основних чинників, які впливають на цей процес. За спостереженням А. Мельвіля, на цей процес впливають змінні, зосереджені на семи рівнях: 1) зовнішнє міжнародне середовище (міжнародна економічна ситуація, міжнародні та неурядові зв'язки і відносини); 2) державо- і націєтвірні чинники (єдина територія, єдина держава, почуття національної ідентичності тощо); 3) загальний соціально-економічний розвиток країни; 4) соціально-класові процеси й умови (ступінь соціальної диференціації й розвитку суспільства, відносини між класами і соціальними групами); 5) соціокультурні й ціннісні чинники, культурно-політичні цінності та орієнтації, що домінують у суспільстві; 6) політичні чинники і процеси (взаємодія партій, громадсько-політичних рухів й організованих груп, їхні політичні стратегії і тактики); 7) індивідуальні, особистісні й політико-психологічні чинники (рішення і дії ключових акторів) [177, с. 41—42].

Удосконалення політичних систем потребує дослідження закономірностей їхнього функціонування. Передусім необхідне достеменне з'ясування сутнісних проблем: вибір між централізацією і децентралізацією, демократична інституціоналізація, характер розвитку політичних процесів. Одним із важливих аспектів удосконалення політичної системи є наукове обґрунтування взаємодії центру і регіонів, моделювання територіального розвитку. Прогнозування в цій сфері допомагає побачити оптимальне поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів, виробити основи регіональної політики, сформувати напрями саморегуляції на рівні місцевого самоврядування. Прогнозування регіональної політики має ґрунтуватися не лише на загальнодемократичних принципах, а враховувати регіональні варіанти демократичного вибору, пов'язані з економічними, соціальними, ментальними особливостями, рівнем самосвідомості населення конкретного регіону. Прогнозування політики на місцях має орієнтуватися на людину, мотиваційну сферу її діяльності.

Реалізація політики реформ у різних суспільних сферах. Одна з найхарактерніших сфер реформування — адміністративно-

управлінська. Її прогностичні дослідження мають давню історію, однак лише в останні десятиліття у зв'язку з масштабним процесом демократизації розпочалися інтенсивні пошуки нових моделей адміністративно-державного управління. Необхідність реформування суспільної сфери зумовлюють: криза держави всезагального блага; нестійкість економічного й соціального розвитку; інтернаціоналізація та глобалізація процесів розвитку; збільшення інформаційних потоків і технологій; занепад довіри населення до держави і бюрократії; перехід до постматеріальних цінностей у культурі й способі життя.

Одночасні адміністративні реформи в багатьох країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку пов'язані зі зміною динаміки суспільного розвитку, на сучасному етапі вони набувають перманентного характеру, стають невід'ємним елементом державного управління. Спроби реформування адміністративно-управлінської структури засвідчують поширення ринкових механізмів на державне управління, намагання перейти від адміністративної до ефективної держави.

Останнім часом відчутно змінилося ставлення практиків-адміністративістів до потенціалу науки, можливостей залучення її досягнень у реформаторський процес. Відповідні дослідження стимулюють Організація економічного співробітництва і розвитку, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк та ін. Більше стало вимогливості до фінансового менеджменту в адміністративній сфері, спрямованого на економію державних ресурсів, підвищення ефективності діяльності державних органів та організацій. Це передбачає перехід до оцінювання діяльності державних службовців за результатами, а не за активністю чи кількістю дій, а також зміну відносин між державними службовцями і громадянами — розвиток системи послуг для населення, культивування поваги до людини як клієнта в ринкових відносинах. У систему державного управління активно запроваджують принцип конкуренції, більш досконалі механізми підзвітності й контролю за діяльністю державних службовців. Все це зумовлює перебудову механізму прийняття управлінських рішень, підвищує динамічність управлінських структур і функцій. Пов'язані з цим реалії — встановлення чітких меж між суспільним і приватним секторами, між політикою й управлінням; запобігання надмірному обмеженню адміністративної свободи; встановлення оптимального балансу між централізацією та децентралізацією; забезпечення координації діяльності державних і недержавних структур; осучаснення критеріїв вимірювання ефективності функціонування органів виконавчої влади; окреслення кола обов'язків і відповідальності державних службовців.

Ще однією з важливих сфер соціального реформування є система освіти, суттєва ознака якої — спрямованість у майбутнє. Освіта і виховання, як зазначає М. Култаєва, навіть у своїх консервативних версіях завжди змушені виходити за межі сучасності: «Зміна генерацій, забезпечення соціальної та культурної спадкоємності, не говорячи вже про прориви крізь мури традиції, — всі ці процеси розгортаються не стільки на теренах наявного, скільки у світі належного і здійснюються не в останню чергу за допомоги освіти та виховання» [158, с. 74]. Кожна система освіти орієнтована в майбутнє, еволюційна за характером та здатністю народжувати нові смисли. Освіта є комунікаційним процесом, а отже, сприятливим моментом для реформ у цій сфері є зрушення в суспільстві та культурі.

З'ясування і використання динаміки інформаційного розвитку. Політичний аналіз і прогнозування поширюються й на сферу інформаційного розвитку, оскільки інформація та знання стають визначальними чинниками еволюції суспільно-політичних інституцій, детермінують прийняття управлінських рішень. В цьому контексті О. Дубас зазначає: «Належне функціонування і прогностичні можливості інформаційно-комунікативної системи можливі на основі комунікативної багатоманітності: комунікації через засоби масової інформації, комунікації через політичні та громадські організації, комунікації через неформальні контакти» [103, с. 14].

Необхідність політичного прогнозування процесів в інформаційній сфері пов'язана з пріоритетністю стратегії розвитку інформаційного суспільства, на неї орієнтуються у здійсненні соціально-економічної політики всі розвинуті країни. Ефективне використання інформаційних технологій скорочує розрив між багатими й бідними країнами, сприяє перетворенню відсталого країни на високотехнологічну, конкурентоспроможну. Прогнозування розвитку інформаційного потенціалу України є однією із засад політики євроінтеграції.

Інформаційне суспільство в його сучасному розумінні означає: органічний розвиток людини, створення умов для її духовного та розумового збагачення; інтелектуалізацію праці, надання найвищого пріоритету продукуванню нових знань; доступ до інформаційних джерел і реалізацію інформації у формі інноваційної продукції масового використання; створення нових можливостей для запобігання конфліктним і кризовим ситуаціям; стабілізація виробництва і споживання; відкриття доступу на зовнішні ринки на рівноправних засадах.

Виявлення громадської думки з важливих політичних питань. Дослідження, вивчення або зондування громадської думки

завичай здійснюють соціологи. Досить популярним є вивчення громадської думки про політичних діячів. При цьому застосовують терміни «довіра», «оцінка діяльності», «підтримка», враховують надійність моделей вибірки, валідність методик збирання первинної соціологічної інформації, якість акумулювання аналізу даних.

Важливу роль у здійсненні політичного аналізу відіграють дослідження громадської думки в період політичних виборів. Громадська думка є різновидом колективного судження, яке виражає ставлення масової свідомості до соціально значущих проблем (в тому числі й до проблем майбутнього суспільно-політичного розвитку). Враховуючи й здатність впливати на свідомість і практичну діяльність людей, регулювати їх соціальну поведінку, в контексті політичного прогнозування важливе значення має оволодіння мистецтвом її формування. Для цього необхідно правильно і вчасно визначити завдання, проблеми, потреби колективу і сприяти їх обговоренню. Як стверджує В. Кушерець, при доборі проблематики для обговорення необхідно враховувати такі моменти:

«1) для обговорення доцільно вибрати найактуальніші проблеми, які можуть зацікавити членів колективу, врахувати наявність необхідного інтересу колективу до об'єкта громадської думки. Інакше пануватиме байдужість, пасивність при обговоренні;

2) предмет обговорення повинен мати життєво важливе значення для колективу. Громадська думка буде мати конкретне значення лише в тому випадку, якщо вона висловлена з важливого питання і своєчасно;

3) проблеми, які формують громадську думку, повинні відображати стратегічні і тактичні завдання, які стоять перед суспільством;

4) дуже важливо, щоб висунуті для обговорення питання якомога точніше відображали ситуацію, що виникла в колективі. Не варто вдаватись до розгляду питань занадто широкого плану;

5) важливо також враховувати компетентність колективу в обговоренні зазначених проблем і у виробленні щодо них думки. Треба пам'ятати, що це значно впливає на значущість громадської думки» [159, с. 28—29].

Однією з ефективних методик вимірювання громадської думки стосовно політичних проблем є «воронка Геллапа», що охоплює п'ять категорій запитань: запитання-фільтри; відкриті; запитання щодо причин; специфічні; спрямовані на вимірювання інтенсивності думки. Досліджуючи громадську думку, слід брати до уваги різноманітні соціальні чинники, які засвідчують реальні відмінності умов життя індивідів, рівень розвитку їхньої свідомості, стан націо-

нальної і політичної ментальності, характер реального втілення політичних цінностей.

Якість розвитку суспільства залежить значною мірою від того, наскільки громадська думка є інструментом легалізації влади, утримування її в межах демократичної системи державного правління. Очевидно, що влада, прагнучи підтвердити свою легітимність, активно застосовує й маніпулювання громадською думкою. За цих умов активність громадської думки є показником її інституціоналізації, прагнення утвердити свою цінність для влади і для суспільства. За відсутності інституційних каналів (вибори, референдуми) громадська думка впливає на політичні рішення через різноманітні засоби тиску — економічний, політичний (мітинги, демонстрації, акції громадянської непокори та ін.), правовий, моральний, нормативно-символічний, фізичний та ін.

Пізнання механізмів виникнення, ескалації та запобігання політичним конфліктам. Прогнозування в цій сфері передбачає: 1) всебічне дослідження і осмислення можливих культурних, історичних, соціально-економічних і політичних передумов виникнення конфліктів; 2) відстежування чинників небезпеки ще в зародковій або латентній стадії протікання конфлікту. Такими чинниками можуть бути: активізація національних рухів (груп), налаштованих на безкомпромісне вирішення своїх об'єктивно назрілих проблем або суб'єктивно визначених інтересів; виникнення корпоративної інформаційної експансії з жорсткими звинуваченнями на адресу політичних опонентів, пошуками «образу ворога», вимогами запровадження надзвичайних заходів, в т. ч. обмеження свободи тощо; спонтанна міграція населення, поява біженців; формування «внутрішнього пролетаріату», показниками якого є абсентеїзм, соціальна апатія, протестне голосування та ін.

Запобігання конфліктам засобами прогнозування передбачає аналіз різноманітної інформації, що всебічно характеризує об'єкт. Результативність і достовірність прогнозу залежить від її обсягів, правдивості. Основні джерела інформації про конфлікти: періодична преса, статистичні дані, політичні огляди, політичні заяви, результати анкетних опитувань, моніторинги громадської думки, матеріали наукових форумів та ін. На думку М. Пірен, для прогнозування конфлікту необхідно: проаналізувати сигнали конфлікту, які виявляються в ступені напруження та дискомфорту в колективі (групі); частоту їхньої появи; потенціали їхньої конфліктогенності та вірогідності стимуляції ними конфлікту; виявити специфічні проблеми і суперечності, що ускладнюють конфлікт; з'ясувати, чи

назріла конфліктна ситуація і в якому напрямі вона може розвиватися; уточнити склад учасників розгортання конфлікту та їхню готовність до його подальшого провокування й поглиблення; виявити суть інциденту, його особливості, спроможність бути детонатором конфлікту [220, с. 123].

Важливу роль при прогнозуванні конфліктів, як вважає Л. Юрженко, відіграє аналіз контексту, на тлі якого може розгорітись конфлікт. Йдеться про соціальне тло (розподіл соціальних сил, суспільних потреб; соціально-психологічні настрої різних верств населення); економічне тло (природні та людські ресурси, розвиток основних фондів і капіталовкладень, життєвий рівень населення, зовнішня торгівля, фінанси, стан економіки та її галузей); організаційне тло (рівень функціонування організацій, що можуть визначально вплинути на характер конфлікту); науково-технічне (науковий потенціал, інформаційне забезпечення) [305, с. 155].

Прогнозування у сфері політичних конфліктів передбачає розробку технологій розв'язання кризових ситуацій і досягнення консенсусу, що передбачає оптимальне втілення методик знаходження згоди між учасниками конфліктних ситуацій та забезпечення можливостей управління цими ситуаціями. Особливо важливі в управлінні конфліктами переговори. Переговорний процес передбачає вироблення технології пошуку компромісу, яка ґрунтується на використанні різних способів взаємодії сторін. З метою досягнення успіху в переговорному процесі політологи формулюють рекомендації суб'єктам щодо їхньої поведінки у відносинах з аутсайдером чи сильним опонентом, визначають засоби досягнення взаєморозуміння з опонентом, пом'якшення його позиції, встановлення правила інформування учасників переговорів.

Розв'язання конфліктів, своєчасне їх прогнозування та професійне врегулювання потребують ефективних міждисциплінарних методик аналізу та експертизи конфліктних ситуацій. Основні їхні складники: оцінка схильності особистості або соціальної групи до ескалації чи продуктивного вирішення конфлікту; задіяння партнерських відносин, діалогічного потенціалу групи та психологічної готовності сторін до співробітництва і пошуку альтернатив; визначення психологічного змісту, гостроти й перебігу конфлікту, явних і прихованих особливостей учасників (культури, стереотипів поведінки, схильності до ініціатив учасників конфлікту).

Важливе значення має розкриття конфліктогенів — вербальних і невербальних (бездіяльність, байдужість, презирство) компонентів поведінки особистості чи групи, що спричиняють виник-

нення та ескалацію конфліктів. Вміння виявляти особливості конфліктів, прогнозувати їхні наслідки пов'язане з психологічною і професійною готовністю фахівця до управління ними. Вирішальну роль відіграє його інтелектуальна здатність до аналітичної, прогностичної, оцінної діяльності, прийняття кваліфікованих рішень.

Передбачення і забезпечення результатів виборчих кампаній. Одним із ефективних прогностичних засобів у виборчому процесі є *екзит-пол* (англ. exit poll — опитування на виході) — різновид оперативного попереднього соціологічного дослідження для з'ясування, за кого з кандидатів проголосував виборець. Екзит-пол проводять безпосередньо в день голосування біля виборчих дільниць з метою забезпечити чесність підрахунку голосів. Правильно проведене опитування, як правило, є досить точним та слугує орієнтиром для перевірки діяльності виборчих комісій. Це винятково демократична процедура, що забезпечує реальний моніторинг, оперативну й чітку відповідь про характер і результати виборів.

Практика прогностичного забезпечення виборчого процесу засвідчує, що в дослідженні політичної свідомості населення і прогнозуванні можливих варіантів поведінки громадян на виборах доцільно користуватися методом експертного оцінювання. Для вивчення електоральної поведінки громадян ефективно використання методу екстраполяції. З метою цілеспрямованого впливу на виборців активно використовують результати соціологічних опитувань. При цьому, як показує практика, в умовах домінування комерційних чи провладних соціологічних служб і відсутності свободи преси можливі свідомі спотворення або й масштабна фальсифікація їхніх результатів.

Основою ефективності виборчої кампанії є її правильна організація та управління нею. Для цього створюють команду професіоналів (начальник штабу, прес-секретар, політологи, юристи, журналісти, виконавці різних рівнів). Технологічна схема супроводження виборчої кампанії передбачає: оцінку співвідношення сил кандидатів, орієнтації виборців та рівня їхньої можливої участі. Важливе значення має правильна побудова агітаційної роботи. Так, на її першій стадії увагу зосереджують на популяризації кандидата з метою зробити його впізнаваним для виборців і пробудити до нього інтерес. Потім зосереджуються на формуванні образу кандидата, висвітленні основних положень його політичної платформи. Одночасно здійснюють заходи, спрямовані на нейтралізацію його суперників.

В інформаційно-аналітичному супроводі виборчої кампанії багато значать аналітичні дослідження прогностичного характеру: 1) попередні дослідження, які допомагають кандидатові прийняти рішен-

ня про участь у виборах або відмовитись від неї; 2) моніторингові дослідження — відстеження соціально-політичних орієнтацій виборців і змін їхнього ставлення до кандидатів; 3) спеціальні дослідження — виявлення специфічних питань, які виникають у ході виборчої кампанії (релігійна належність, сімейний стан, науковий потенціал кандидатів), а також впливу на неї нових чинників; 4) підсумкові дослідження, за допомогою яких виявляють мотиви голосування, ефективність пропагандистських засобів, розстановку політичних сил та іншу інформацію, важливу для діяльності переможця на виборах та учасників майбутніх виборів.

З'ясування характеру і завдань трансформації у сфері політичних відносин. Перед започаткуванням масштабних перетворень у країні слід врахувати існуючі умови, здатні спонукати ті чи інші тенденції: наявність мотивованого оточення, яким щодо перехідних постсоціалістичних країн є структури західного світу — НАТО, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та ін. Це застереження стосується розвинутих країн і країн, що ступили на шлях системних перетворень. З цього приводу О. Данілов зауважує: «будь-яка спроба нав'язати політичну демократію й одночасно вільну ринкову економіку, за якої ретельно не прораховано, як звести до мінімуму соціальні втрати такого переходу, може призвести до небажаних колізій» [94, с. 81].

Суспільно-політична практика засвідчує, що перед початком перетворень у сфері політичних відносин слід ретельно з'ясувати за допомогою механізмів політичного прогнозування тенденції в розвитку політичної ситуації, реальні можливості політичних сил та інститутів, орієнтації і можливості управлінської еліти. У процесі аналізу політичних відносин першочергову увагу звертають на їх сутнісні елементи, які домінують в конкретному досліджуваному випадку. Елементний склад політичних відносин охоплює суб'єктів і об'єкти політичних дій, політичні потреби, політичні інтереси, політичні цілі, політичну поведінку, політичну волю.

Важливість цієї роботи зумовлена тим, що в сучасному суспільстві жоден соціальний інститут не може виникнути поза реальними відносинами в політичній сфері. Рівень розвитку політичних відносин у суспільстві є одним із основних критеріїв загальної та політичної культури. Характер політичних відносин у сучасному світі значною мірою визначають зміст і загальний рівень розвитку моралі й гуманізму, ставлення влади до особистості.

Рекрутування політичних лідерів та передбачення їхнього впливу на зміну політичної ситуації в країні. Політичне лідерство

має широкі об'єктивні засади. Кожна історична епоха потребує й народжує свого лідера. Випадковими можуть бути лише окремі політики, які не заслуговують визнання як політичні лідери, хоча нерідко досягають найвищих державних і партійних посад. Завдання лідерів у демократичній країні полягає в ухваленні ефективних політичних рішень на основі розроблених і належно задіяних прогнозів. Лідери мають формулювати і світоглядні позиції, на основі яких визріває загальнозрозуміла мета, досягнення якої потребує спільних зусиль.

Кожному етапові суспільного розвитку, кожним соціальної групи, політичній системі й політичному режиму властиві свої методи формування, виховання й рекрутування політичних лідерів. За тоталітаризму й авторитаризму лідери в сучасному загальнодемократичному розумінні неможливі, а є диктатори, номенклатура і бюрократія, які прориваються до влади не за законами політичного лідерства, а використовуючи монополію на знання, організацію й засоби виробництва.

Аналізуючи типи політичного лідерства, відмінності в їх характеристиках, слід мати чіткі критерії оцінювання провідника: як вирізнити його із строкатої юрби політичних діячів різних рівнів і рангів. Більшість сучасних дослідників зосереджується на трьох критеріях: наявність зрозумілої для всіх політичної програми, яка відповідала б інтересам більшості суспільства; особистісні якості (воля, цілеспрямованість, наполегливість), глибокі знання, що дають змогу реалізувати програму; популярність, здатність завоювати настрої мас, уміння створити ефективну систему політичного керівництва. Ці критерії і є функціями політичного лідера у найзагальнішому їх вираженні. Саме на них слід спиратися, прогнозуючи результати політичної діяльності. Найважливіші з них — інтегрування суспільства, громадян, об'єднання їх довкола спільних завдань і цінностей; пошук і прийняття оптимальних політичних рішень; захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримка громадського порядку; налагодження системи постійного зв'язку з масами, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва; ініціювання оновлення, генерування оптимізму й соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; легітимізація суспільно-політичного устрою.

Діяльність політичних лідерів має утверджувати істину, яка полягає в тому, що політику не варто розглядати як загальнодоступну справу. Її найстрашніший ворог — некомпетентність. Згубні також переконання, що все залежить від політичного успіху окремої особи. З урахуванням цього надзвичайно важливо при здійсненні

прогнозування політичного розвитку враховувати найважливіші уроки політичного досвіду.

1. Лідерство у політиці є лише засобом, метою може і повинно бути лише суспільне благо. Політичний лідер будь-якого рангу завжди мусить пам'ятати, заради чого і кого він прийшов у політику. Тільки за цієї умови він залишиться на висоті свого покликання.

2. Популізм — не завжди панацея, непопулярність — не завжди глухий кут. Відчуваючи свою правоту, справжній політик навіть перед загрозою поразки на виборах не має права відступати від власних програмних положень.

3. Слід завжди зберігати у думках і своїх діях презумпцію доброї волі опонентів. Політичному лідерові не варто дошукуватися їхніх «таємних задумів», слід примусити себе зберігати толерантність у відносинах з ними. Інакше можна скотитися до лайливої фразеології («зрадник», «іуда», «агент», «капітулянт», «ренегат» та ін.).

4. Компроміс — явище позитивне, але не завжди. Він може бути і згубним, якщо політик заради миттєвого успіху легко поступається принципами демократії, громадянською позицією, своїми переконаннями.

5. Лідер зобов'язаний адекватно відображати інтереси мас. Його завжди підстерігає небезпека абсолютної, часто невинуватої ідентифікації своїх уявлень і потреб з їхніми інтересами.

6. Інноваційність і конструктивність діяльності — запорука успіху політика. Постійне продукування нових ідей, новаторське осмислення настроїв і запитів населення сприяє авторитету лідера. Не менш важлива конструктивність його політичних ідей та програм. Усі відомі політичні діячі увійшли в історію саме завдяки цілісності й позитивному характеру своїх програм. Їхня діяльність, на відміну від діяльності «професійних» опозиціонерів, має бути позначена лише знаком «плюс».

7. Мова політика — показник його інтелектуального рівня і спроможності у політиці. Відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет писав: «Коли людям незрозуміло, що саме вони збираються сказати, вони не змовкають, а, навпаки, висловлюють свої почуття в найвищому ступені, тобто — кричать. А крик — озвучена преамбула агресії, війни, кровопролиття» [201, с. 232—233]. Отже, важливі складники успіху політичного лідера — мистецтво говорити, уміння вести публічні диспути, дискусії, зберігаючи спокій і рівновагу. До того ж «людина просто зобов'язана говорити правильно». Ці слова належать Маргарет Тетчер, чия мова завжди відповідала загальноприйнятим правилам і граматичним канонам. Та й не

лише це вона мала на увазі. Мова політичного лідера має повністю відповідати мові головних учасників політичного життя.

8. Ніколи не слід ображатися на критику, варто конкретними справами розвінчувати всілякі спроби дискредитації діяльності лідера, поширюючи чутки, наклепи, анекдоти про його особу і діяльність. Щодо цього давньогрецький історик Плутарх писав: якось у спартанця Феаріда, що гострив свій меч, запитали, чи достатньо він гострий. «Гостріший за лихослів'я», — відповів спартанець.

Вимоги до результату діяльності політичного лідера чітко сформулював І. Льїн: «Політика вимагає відбору кращих людей — далекоглядних, відповідальних, здатних до служіння, талановитих організаторів, досвідчених консолідаторів. Кожна держава покинана до відбору кращих людей. Народ, якому такий відбір не вдається, йде назустріч розбрату й лиху. Тому все те, що ускладнює, фальсифікує або підриває політично-предметний відбір кращих людей, шкодить державі й губить її: будь-яка владолюбна конспірація, всілякі честолюбно-партійні інтриги, продажність, політичне кумівство, будь-яка сімейна протекція, заохочення державно нездатних елементів до голосування, усяке приховування, партійне, плебінне й ідейне висунення непридатних елементів... Хто бажає істинного політичного успіху, той мусить проводити усіма силами предметний відбір кращих людей» [117, с. 358—359].

Підготовка політичних рішень та аналіз їхніх можливих наслідків. Ефективність роботи політичного діяча залежить від ефективності його управління подіями чи збитками, завданими суспільству неправильними рішеннями, діями. Непрофесіоналізм, неефективність є підставою для формалізованих (виражених кількісними показниками) оцінок його діяльності і прогнозів на майбутнє. При цьому багато важить інтелектуальний потенціал політика, якість політичних сил, які його підтримують, тощо.

Останнім часом у практиці політичного аналізу і прогнозування розвинутих західних країн використовують засоби інтелектуальної підтримки рішень, що ґрунтуються на застосуванні експертних систем. У політичній діяльності все більше уваги надають підготовці політичних рішень на основі аналізу проблемних ситуацій. Особливу увагу при цьому відводять дослідженням учасників політичних подій, що передбачає з'ясування групових взаємозв'язків, специфічних інтересів, сильних і слабких місць у позиціях, ресурсів політичної діяльності, співвідношення політичних сил, мотивації і цілей діяльності. З'ясування цих питань суттєво впливає на якість підготовки політичних рішень.

Для політичного прогнозування, пов'язаного з прийняттям політичних рішень, важливе не тільки пасивне споглядання чи навіть визначення того, як буде розвиватися певний процес, а й те, якими будуть його результати, з тим, щоб вчасно вплинути на ситуацію, розвиток подій, застосувавши ефективні механізми і процедури. В цьому контексті політологів, політиків особливо можуть знадобитися знання з організаційної діяльності, які допомагають забезпечити необхідну кадрову роботу. У процесі прийняття політичних рішень особливу роль відіграє інформаційно-аналітична база: оцінка рівня інформованості учасників політичних подій про проблемну ситуацію, врахування його при оцінюванні їхнього впливу на прийняття можливого рішення; систематизація політичних подій з урахуванням їхньої відповідності рівню активності учасників політичних подій стосовно ухвалюваного рішення; відстеження і запобігання небажаним діям з боку учасників політичних подій, спрямованих на блокування рішення; протидія опозиційним силам при прийнятті й реалізації політичного рішення; виявлення ієрархії дій (на підтримку і протидію) учасників політичних подій з приводу прийняття політичного рішення; політичний контент-аналіз позицій прибічників і противників рішення із застосуванням політологічної технології «вісім коліс»; експертна оцінка проблемної ситуації і вибір альтернатив щодо рішення, яке приймається; прогнозування можливої долі політичного рішення і результатів його реалізації; глибоке якісне опрацювання всіх елементів алгоритму прийняття політичного рішення [200, с. 848—849].

Перелік напрямів прогнозування у сфері політики може бути настільки широким, наскільки всеохопною є політика з її явищами, процесами, інститутами, механізмами, співвідношеннями, проявами та ін.

3.4. КОНСТРУЮВАННЯ РЕАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ПОЛІТИЧНОГО ПЛАНУВАННЯ І СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ

Прагнення не просто пристосуватися до майбутнього, а здійснювати ефективно його планування, яке стимулює реальні зміни, зобов'язує до оцінювання якості політичних рішень з позиції інтересів суспільства. До цього напряму можна віднести пошук варіантів стратегічних новацій і тактичних завдань, розробку сценаріїв і проектів. Політичне планування здійснюють політичні діячі, аналітичні структури й експерти, які спеціалізуються на організаційному забезпеченні та інформаційному обслуговуванні політичних інститу-

тів, організацій, публічних політиків. Політичне планування можна розглядати і як сферу знання та освіти, і як стратегію діяльності. У внутрішній і зовнішній політиці багатьох держав значну роль відіграють центри політичного планування при органах влади, що забезпечують цілеспрямовану координацію і синхронізацію діяльності політичних інститутів, органів управління і контролю, поділ функцій між органами і гілками влади, а також взаємодію з інститутами громадянського суспільства. У США, наприклад, діє відділ політичного планування при Державному департаменті.

У широкому розумінні політичне планування спрямоване на «визначення цілей і завдань внутрішньої й зовнішньої політики, оптимізації й регламентації політичного процесу» [236, с. 13]. Йдеться про виявлення та моніторинг трендів, тенденцій і закономірностей з урахуванням накопиченого досвіду, ресурсів і очікуваних ризиків, точок зростання і больових точок, альтернатив і очікуваних результатів. У вузькому значенні політичне планування зводиться до планування робочого часу (складання тимчасового графіка і графіка подій) політиків і посадових осіб, урядових і міжурядових органів, національних і міжнародних організацій. В такому розумінні до нього відносять також організацію політичних акцій, розробку політичних проектів і партійних програм, підготовку і проведення виборчих кампаній, вивчення і формування політичних уподобань виборців.

Політичне планування може бути більш закритим або більш відкритим для аналітики і критики в масах, що залежить від політичного режиму в країні, політичної культури населення, його захищеності в політичній сфері життєдіяльності своєї держави. У недемократичних державах політичне планування є різновидом прихованої діяльності, оскільки більшість політичних планів тут недоступна для громадян. У демократичних країнах воно переважно відкрите. Політичне планування можна розглядати і як частину боротьби груп та осіб за місце на політичній арені, в ієрархічній структурі влади. У цій боротьбі не виключені інтриги, провокації, популістичні заяви, брудні технології, пов'язані з прагненням перемогти на виборах, лобіюванням законопроектів, заміщенням посад, отриманням особистої вигоди та ін.

Різновидом політичного планування є просторове планування, яке застосовують у державах Європейського Союзу і яке охоплює всі рівні управління: регіональний, національний, загальноєвропейський. [116, с. 134]. На цій основі започатковано широкий дискурс про майбутнє європейського простору в сучасних умовах. Результати цього дискурсу відображені в офіційному документі «Перспективи євро-

пейського просторового розвитку» (1999), який дотепер слугує орієнтиром для експертів з планування простору в Європі [310].

В сучасних умовах надзвичайно важливе планування у безпечовому секторі. Так, оцінюючи нинішню ситуацію в Україні, О. Поліщук зазначає: «Сьогодні вже є очевидним, що державна політика забезпечення національної безпеки України й надалі формуватиметься за умов жорсткого військового, економічного та інформаційно-психологічного протистояння з Російською Федерацією, яке навряд чи буде послаблено у середньостроковій перспективі, що зумовлює перманентну небезпеку розширення конфлікту та можливого переходу до масштабних воєнних дій». Відповідно до цього головним завданням для сектору безпеки і оборони є «формування та підтримання на необхідному рівні готовності до застосування національної спроможності з реагування на кризові ситуації, у тому числі воєнного характеру». Що ж стосується реалізації цього завдання, то вона «можлива лише через впровадження системи планування у секторі безпеки і оборони, інструменти якої були б універсальними як для військових, так і для цивільних фахівців. Застосування принципу військово-цивільного партнерства у сфері безпечового та оборонного планування дасть змогу істотно підвищити використання обмежених ресурсів України, що, своєю чергою, дасть змогу спрямувати вивільнені ресурси на якнайшвидше приведення інформаційно-технологічного рівня України у відповідність до стандартів західних держав» [229, с. 110].

Подоланню соціальних проблем сприяє соціальне проектування, яке сформувалось у другій половині ХХ ст. Ця сфера постійно розвивається, і нині вже йдеться про утвердження в соціальній практиці проектного мислення. «Соціальне проектування» означає конструювання індивідом, групою чи організацією локалізованою за місцем, часом і ресурсами дії, спрямованою на досягнення соціально значущої мети. Глибинне розуміння соціального проектування як наукового поняття і напрямку практичної діяльності подано в працях В. Лукова [170; 171]. У конкретній формі соціальне проектування є виразом прогностичної функції управління, попереднім відтворенням дійсності, способом створення за допомогою спеціальних методів прототипу передбачуваного об'єкта, явища чи процесу. До соціального проектування залучають найкваліфікованіших фахівців з різних галузей знань, оскільки в процесі його здійснення багато залежить від особистості проєктанта, його здатності грамотно й нестандартно мислити.

Сутність соціального проектування полягає в конструюванні бажаних станів майбутнього, глибоке розуміння якого запропону-

вали П. Бергер і Т. Лукман: «Будучи історичними продуктами людської діяльності, всі соціально сконструйовані універсуми мінливі, а зміни привносяться конкретними діями людських істот». Відповідно, щоб зрозуміти стан соціально сконструйованого універсуму в будь-який даний час або його зміни в часі, «слід зрозуміти соціальну організацію, яка дозволяє тим, хто визначає реальність, займатися цим» [12, с. 89].

Механізми соціального конструювання реальності закладені в основі соціального проектування як засобу реалізації соціальних змін, що ґрунтується на природній людській властивості перетворювати реальність. Основними феноменами, які генерують контекст соціального проектування, є інновація, соціальна суб'єктність, життєві концепції, цінності й норми, соціальна установка, ідеал.

Інновація — не просто оновлення, а свідомо діяльність щодо конструювання і впровадження в життя нового на основі переосмислення досвіду. Оскільки соціальне проектування передбачає певні соціальні зміни, воно є формою інноваційної діяльності. Філософія соціального проектування полягає в необхідності експериментувати, а відкритість до нововведень — основна його умова. Особливе прагнення до змін властиве перехідним епохам і суспільствам. Достатньо вмотивований проєкт цікавий багатьом, у зв'язку з чим застосовують параметр типовості, що враховує стандартні потреби, життєві траєкторії та зразки поведінки людей. Це означає, що завжди знайдеться група людей, яка підтримає пропонований проєкт.

Вихід з пострадянських реалій на тлі прискорення світових глобалізаційних процесів, активізації основних гравців на світових просторах об'єктивно перетворює інноваційний розвиток на основу поступу України у ХХІ ст. Сьогодні інноваційність охоплює всі сфери функціонування суспільства, передбачаючи утвердження відповідного способу життя людини і соціуму. Без цілісного погляду на інноваційний розвиток неможливо забезпечити стабільне й ефективне функціонування державних інститутів і життєдіяльність суспільства. Збереження динаміки у розвитку інноваційної політики означає її перетворення на самостійний національний проєкт: «Інновації можуть і повинні стати засобом формування нової української інтелектуальної еліти. Інноваційна діяльність відзначається творчим характером, а відтак вона потребує формування особистості, здатної до самостійної діяльності. Успішно функціонувати в інноваційній сфері можливо лише за умови набуття відповідної технологічної готовності. Світ стає дедалі більш глобалізованим. За цих умов без уміння спілкуватися з іншими країнами, швидко за-

своєю кращий досвід, передові знання неможливо забезпечити інноваційний розвиток, бути конкурентоспроможним» [120, с. 4]. Наука, використовуючи об'єктивні результати досліджень, повинна створювати методологічний фундамент державної політики в усіх її галузях. Не менш важливе створення умов для готовності суспільства сприймати і використовувати її досягнення.

Соціальна суб'єктність виражає здатність суспільства, соціальних груп, людини бути активним творчим началом соціальної реальності. З цим пов'язані такі юридичні явища, як правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність. У політиці основними суб'єктами є соціальна група, організація, які, керуючись конкретними інтересами й використовуючи політичні засоби, виявляють себе в цій сфері. Суб'єкт політики діє не в абстрактних, а в конкретних умовах, на його діяльність впливають стан економіки, суспільні відносини, національні стереотипи та ін. Визнання за людиною права активно впливати на соціальне оточення і на себе саму як невід'ємну частину суспільного організму є морально-філософським підґрунтям соціального проектування.

Життєві концепції — життєдіяльність відповідно до прийнятих у суспільстві моделей. Соціальна поведінка людей на перший погляд є різнобарвною, однак за цією різнобарвністю стоїть досить обмежена кількість життєвих концепцій. Основні з них: 1) рух за течією; ця життєва концепція поширена в країнах, де сповідують буддизм, і менш поширена у протестантських країнах; 2) активний захист традицій; така поведінка характерна для патріархальних, закритих суспільств, для консерватизму в його крайніх проявах; 3) зміна світоустрою через особисте самовдосконалення (Лев Толстой, Махатма Ганді) або через впровадження соціальних інновацій.

Важливі для соціального проектування цінності й норми. *Цінності* — це наявні в суспільстві переконання щодо цілей, до яких люди повинні прагнути, та основних засобів їх досягнення. За допомогою цінностей створюють межі індивідуальної і колективної поведінки людей. Цінності здійснюють стратегічну регуляцію поведінки. Вони можуть бути усталеними (робота, сім'я, повага до людей, багатство), спрямовальними (ідеали, цілі, бажання), нормативними (соціальні норми, ролі, настанови). В аналізі процесу, технології прийняття і впровадження державної політики найважливішими є правові (конституційні) і політичні цінності.

Основою конституційних цінностей є права людини і відповідальність влади. Політичні цінності є своєрідним обмежувальним фільтром у здійсненні державної політики. Такі з них, як розподільна

справедливість, легітимність, довіра, консенсус убезпечують політику від негативних проявів. У політичній науці проблему цінностей сформулював Макс Вебер. Він вважав, що кожен політичний акт стає осмисленим лише у співвідношенні з цінностями, під впливом яких визначають норми політичної поведінки людей та їхні цілі. Політичні цінності Толкот Парсонс розглядав як вищі принципи досягнення консенсусу в малих соціальних групах і в суспільстві загалом.

Соціальне проектування є важливим чинником створення цінностей, що не завжди означає появу чогось абсолютно нового. Нерідко воно розгортається на шляхах модернізації наявних цінностей, відповідно до зміни середовища. Форми, в яких постає нова модернізована цінність, різноманітні: створення нової цінності (солідарність на основі індивідуалізму, національна ідея, політичний плюралізм); надання нових властивостей попередній цінності (патріотизм, свобода, відповідальність, законність, ставлення до змін); створення послуг (надання допомоги слабозахищеним верствам населення); створення нових інституцій (фонди сприяння малому бізнесу, інституції забезпечення соціальної роботи); підготовка і проведення заходів (масові свята, спортивні чемпіонати); формування нематеріальних сутностей (мода, імідж, поведінка, консультативні послуги); створення законів, наділених потенціалом соціальних проектів (формування молодіжної, етнонаціональної політики, регулювання пільг і привілеїв).

На основі дослідження джерел і спостереження за розвитком України в умовах незалежності Н. Жабінець запропонувала схему, з якої постає зміст національної системи політико-правових цінностей. Її основу складають: 1) домінуючі ідеї-цінності (свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство); 2) розвивальні цінності (законність, політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме й неупереджене ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, плюралізм, легітимність, постматеріалізм та ін.) [108].

У посланнях Президента України до Верховної Ради різних років пріоритетними цінностями визначено: державність; добробут населення; національну безпеку; європейський вибір, відданість загальнолюдським цінностям; права та свободи людини; консолідацію суспільства; якість життя людини.

Із ціннісною сферою корелює *соціальна норма* — зразок, мірило, принцип людської діяльності, визнаний соціальною системою. У своїй сукупності соціальні норми виконують функції оцінювання та орієнтації особистості, спільноти, суспільства, а також регулювання

та соціального контролю за поведінкою людей. Рушіями норм є усвідомлена необхідність, страх, обов'язок. Норми мають вольовий характер; виявляють типові соціальні зв'язки, оцінюють; встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі та способи їх досягнення. Вони прописують, які дії мають реалізовувати люди в конкретних випадках. Норми обов'язкові для виконання; річище, за межі якого не повинна виходити активність людей.

Сутність *соціальної установки* було всебічно розкрито в дослідженнях Чиказької соціологічної школи, насамперед у працях Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького. Установка — це стан свідомості, що виражений у потенційній активності щодо ціннісних об'єктів. Соціальна установка формується і змінюється як функція внутрішнього досвіду, яким володіє індивід у конкретній ситуації. Вона є досить стійкою характеристикою свідомості. Але не все так просто: деякі зовнішні сигнали мають дуже мало шансів пробитися крізь бар'єри, вибудовані у свідомості десятиліттями чи цілеспрямовано сформовані інформаційними технологіями. Всі зовнішні враження проходять своєрідну цензуру свідомості. Аналітиків, здатних думати, зіставляти, не так багато у світі. До того ж людина залежна від середовища свого існування й не шукає складних шляхів. У соціально складних ситуаціях вона найчастіше піддається інстинктам.

Ідеал — найвище мислиме вираження бажаного і належного. Процес модернізації суспільства потребує адекватного культурно-ціннісного обґрунтування. Невід'ємною частиною такого обґрунтування і забезпечення політики реформ в умовах постійної зміни інфраструктури та якісних характеристик суспільства є ідеологія модернізації — «синтетична, прагматична, відкрита новаціям, націлена на виконання конструктивної ролі» [200, с. 358]. Така ідеологія за належного прагнення до демократичних перетворень не повинна відтворювати досвід тоталітарної влади, яка зазвичай втілює міфологічні ідеали і яку не турбує ціна їх реалізації [115, с. 231].

На противагу жорсткому ідеалу, ідеологія модернізації на демократичних засадах передбачає довіру до самодіяльної творчості громадянського суспільства, котра несе у собі справедливість, суспільний порядок, соціальну стабільність. Ідеологія модернізації завжди є надбанням конкретного суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку, а також результатом і продуцентом політичної ситуації.

У сучасній Україні поступово викристалізується конструктивний, прагматичний підхід з розумінням того, що новітня ідеологія має бути «не довільним набором догм, упереджених уявлень панівних верств населення, приправлених міфами та облудними

обіцянками, а чітко визначеною глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку, що спирається на наукові дослідження і висновки» [6, с. 70].

Тенденція до орієнтації певних кіл українського суспільства на ліберальну ідеологію — об'єктивний процес. Прагнення до утвердження ліберальних цінностей (ринкових відносин, приватної власності, особистої свободи, раціоналістичного мислення) визріло на основі налаштованості досягти успіху, як це відбулося в розвинутих країнах Західної Європи й Північної Америки. Щоправда, на Заході ліберальна ідеологія природно еволюціонувала, а в посттоталітарних країнах вона потрапила в цивілізаційне середовище, де «не було ні інституту приватної власності, ні традицій політичної демократії, ні вкоріненого в масовій свідомості раціоналістичного мислення» і, найголовніше, — «не було суб'єкта цієї ідеології “Homo economicus”» [242, с. 59]. Як наслідок, замість досягнення суспільної та особистісної свободи, в Україні було реалізовано сукупність негативних явищ, пов'язаних з відокремленням держави від суспільства.

У процесі теоретичного обґрунтування соціального проектування сформувалися основні підходи в його дослідженні.

Об'єктно-орієнтований підхід спрямований на створення нового або реконструкцію наявного об'єкта, що виконує важливу соціокультурну функцію (школа, лікарня, спортивний комплекс).

Проблемно-орієнтований підхід, для якого характерні: розгляд об'єктивних і суб'єктивних чинників соціального відтворення як рівноправних; розуміння проектування як соціально-діагностичної діяльності; забезпечення зворотного зв'язку між діагностикою і соціальним конструюванням у виробленні рішень.

Суб'єктно-орієнтований підхід означає побудову суб'єктивної картини світу за певною ієрархією. За такого підходу джерелом проектної ідеї є суб'єктивно сформована інформація автора проекту. Масштабні тоталітарні проекти пропонували всезагальний результат (як правило, абстрактний) — комунізм, вселюдське щастя, завоювання життєвого простору для представників однієї нації. В демократичному суспільстві соціальні проекти не втілюють будь-якою ціною, вони обмежені в масштабі, ресурсах, часі, повинні відповідати прийнятним у суспільстві ціннісно-нормативним вимогам.

Соціальний проект має ґрунтуватися на почутті солідарності, враховувати лише можливе для практичного втілення. Межі проектування соціальних змін означають виклики епохи, що нерідко (переважно в «закритому суспільстві») зумовлює спотворене уявлення про соціальну дійсність (наприклад, ідея побудови комунізму). Для

забезпечення успіху реалізації соціального проекту необхідно шукати союзників. Його ініціатор досягає успіху там, де проект не нав'язують людям, а вони обирають своє майбутнє. За таких умов соціальний проект повинен переконати їх у тому, що саме запропоноване майбутнє буде найкращим.

Типи соціальних проектів розрізняють за різними критеріями.

1. За характером змін: 1) інноваційні проекти (запровадження маркетингу в сферу послуг, поширення інтернет-технологій); 2) підтримувальні проекти (спрямовані на збереження культурної спадщини, відтворення ритуалів, традицій).

2. За напрямками діяльності: 1) освітні проекти; 2) науково-технічні проекти; 3) створення всесвітніх виставок товарів; 3) культурні проекти (присвячені роковинам політичних подій; акція «Запали свічку» в Україні).

3. За особливостями фінансування: 1) інвестиційні проекти; 2) спонсорські проекти; 3) кредитні проекти; 4) бюджетні проекти (субсидії, допомога молодим науковцям — президентські, академічні стипендії); 5) благодійні проекти.

4. За масштабами: 1) мегапроекти (загальнодержавні, із залученням іноземних інвестицій); 2) мезопроекти (спрямовані на підтримку певних категорій населення, розвиток окремих регіонів); мікропроекти (індивідуальні, групові проекти — волонтерство, спонсорство, паліативна допомога та ін.).

5. За термінами реалізації: 1) короткострокові проекти (розраховані на 1—2 роки); 2) середньострокові проекти (3—5 років); 3) довгострокові проекти (10—15 років).

Проміжок часу між моментом появи і ліквідації проекту становить його життєвий цикл, що охоплює такі етапи: 1) розробка концепції; 2) оцінювання життєздатності проекту; 3) планування; 4) складання бюджету; 5) захист; 6) попередній контроль; 7) реалізація; 8) корекція за результатами моніторингу; 8) завершення робіт і ліквідація проекту.

При плануванні соціального проекту дотримуються таких основних правил [170, с. 123—124]:

1. Правило ресурсів. Ресурси, які можна не використовувати без значних збитків для досягнення мети, не слід використовувати.

2. Правило часу. Якщо проект виходить за межі середньострокового планування, його доцільно розділити на кілька послідовно здійснюваних проектів.

3. Правило місця. Якщо проект не може бути здійснений за єдиним стандартом і підходами на великій території, тоді краще

його розділити на локальні проекти, визначаючи стандарти й підходи для кожної групи однорідних територій.

4. Правило наслідків. Оскільки будь-який проект має позитивні й негативні аспекти, слід прагнути до мінімізації негативів і максимізації позитивних результатів його здійснення.

Соціальні проекти — плід творчості багатьох людей, а тому важливу роль у їх підготовці відіграють методи колективної роботи. Окремого розгляду заслуговує оцінювання життєздатності проекту, що передбачає соціальне діагностування, соціальне прогнозування, соціальну експертизу.

Соціальне діагностування. Означає встановлення ступеня відповідності параметрів соціальної реальності (ресурсів, властивостей об'єктів, соціальних установок) соціальним показникам і нормативам.

Соціальні показники — кількісно виражені суттєві характеристики властивостей і станів соціальних суб'єктів чи процесів. Важливо не припускати помилок при їх встановленні. Найбільш типовими є такі помилки: 1) усереднення показників при великому розсіюванні вихідних даних (наприклад, цифри, пов'язані зі зростанням валового доходу без урахування його реального розподілу на душу населення); 2) спрощення показників (наприклад, негнучка податкова система не враховує сімейного стану платників податку — наявності непрацюючих, в тому числі й вимушено непрацюючих осіб у складі сім'ї); 3) визначення показника відірвано від реальності (розрахунок вартості споживчого кошика без урахування витрат на взуття, одяг, товари господарсько-побутового призначення та ін.).

Нормативи — фіксовані показники, відповідно до яких встановлюють обов'язкові для виконання вимоги в конкретному виді діяльності. Визначаючи нормативи, слід враховувати: 1) критерій мінімальності (мінімальна пенсія, мінімальна зарплата, прийнятний для суспільства рівень безробіття та ін.); 2) критерій оптимальності (визначають найчастіше суб'єктивно, шляхом встановлення прийнятних якісних критеріїв). Найважливіші нормативи діють як прескриптори (лат. *praescriptum* — припис, правило) — закріплені актом законодавства норми, які передбачають державний контроль та відповідні санкції до порушників.

У діагностичній роботі з розроблення соціальних проектів виділяють три етапи: 1) порівняння (діяльності одних суб'єктів з діяльністю інших, з попередніми результатами діяльності, з поставленими цілями); 2) аналіз отриманих вимірювань; метою цього етапу є встановлення причинно-наслідкових зв'язків; 3) синтез отриманої різнобічної інформації.

Соціальне прогнозування. Специфіка соціального прогнозу полягає у взаємозв'язку передбачення соціальних явищ, процесів та управління ними. Спрогнозувавши небажаний соціальний процес, можна його зупинити або так змінити, що він не проявить своїх негативних якостей. Спрогнозувавши позитивний процес, можна активно сприяти його розвитку, розширенню території його впливу, тривалості вияву.

Соціальне прогнозування в сучасних умовах насамперед стосується нововведень. У науково-технічній, економічній сфері сенс нововведення — досягнення більшої ефективності, в соціальній сфері застосування цього параметру є проблематичним, оскільки поліпшення становища одних людей може створювати напругу в інших. Успішне розв'язання одних соціальних проблем може породжувати інші. Це, зокрема, стосується компенсаторної політики держави: політика досягнення соціальної рівності може спричинити зниження здорової конкуренції. Тому соціальне нововведення слід оцінювати через призму ціннісно-нормативної системи.

Тактичне прогнозування означає виявлення результатів започаткованої діяльності або такої, яка може бути започаткована за існуючих тенденцій, ресурсів і підходів. Тактичне прогнозування — особливо відповідальне для аналітика, оскільки воно короткострокове, його легко можна перевірити. Якщо кілька разів підряд прогнози фахівця не збуваються, він може швидко зіпсувати собі репутацію. Задля уникнення цього необхідно, наскільки це допустимо, вести мову про кілька варіантів подій, нагадувати про те, що невизначеність є невідворотною, заявляти про необхідність підготовки до несприятливих наслідків, радити замовникові управляти подіями, а не пристосовуватися до них.

Стратегічне прогнозування — це виявлення майбутніх ситуацій з урахуванням ймовірної зміни зовнішніх умов, тенденцій, а також світосприйняття і можливостей суб'єктів. Воно розраховане на середньострокову та довгострокову перспективу. У процесі його здійснення слід враховувати: 1) природне середовище — клімат, доступні ресурси, забрудненість довкілля; 2) штучне середовище — рівень життя, технології, потреби в ресурсах, якість життя; 3) населення — чисельність, розподіл, етнічний склад, здоров'я; 4) соціальну організацію — класи, ідеології, масові рухи, транснаціональні корпорації, держави, об'єднання держав.

У стратегічному прогнозуванні за часовими і змістовими параметрами розрізняють кілька горизонтів.

1. Горизонт економічних і політичних змін (5—15 років). У його межах виявляють економічне становище різних країн, найпопулярніші ідеологічні підходи.

2. Горизонт змін способу життя (15—50 років). Прогнозують перспективи, пов'язані зі станом природного середовища — кліматом, ресурсами, ступенем забруднення довкілля. Визначають структуру штучного середовища, спосіб життя, технічні проекти, на які провідні суспільства витратять основні сили.

3. Горизонт етнічних змін (50—200 років). В його межах з'ясовують, якими будуть чисельність і розподіл населення; які нації і міжнародні спільноти виникнуть чи зникнуть; які світогляди превалюватимуть, якими будуть чисельність народів, заселеність територій, основні напрями міграцій; яким буде політичний лад і спосіб життя в домінуючих суспільствах.

4. Горизонт антропологічних і цивілізаційних змін (200 — 1000 років). Ведуть мову про характер розподілу культур і цивілізацій, домінуючі людські раси, материки, середовища, планети, на яких житимуть люди.

Практичний інтерес становлять перші два горизонти. Інші мають теоретико-методологічне значення в контексті розвитку футурології як міжгалузевого наукового напрямку.

Здійснюючи соціальне прогнозування, слід пам'ятати про його специфічні ефекти.

1. «Ефект Едіпа» (самоздійснення прогнозу). Означає зміну об'єктів чи процесів у результаті здійснення управлінських рішень, що враховують зміст прогнозу. Передбачувана небажана подія не відбувається не через неточність прогнозу, а завдяки своєчасній реакції на точний прогноз, якому не дали здійснитися.

2. «Ефект Пігмаліона» — мобілізація людей внаслідок спрогнозованого успіху. Прогноз діє як стимул, що орієнтує поведінку, впливає на емоційно-чуттєву, раціональну і вольову сфери психіки, на реалізацію креативних здібностей людей. Проявляється він і при прогнозуванні невдачі: прогноз катастрофи може викликати паніку і цілковиту деморалізацію людей.

3. «Парето-ефективність». Реалізується в межах розробки нормативних прогнозів. Парето-ефективною вважається ситуація, за якої поліпшується добробут однієї людини без негативного впливу на добробут інших людей.

Прогнози можуть не збутися через неправильний вибір методу прогнозування, помилки в його використанні, недостатність чи помилковість вихідних даних, неадекватність затрат інтелектуальних сил на складання прогнозу.

Соціальна експертиза. Означає вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень і соціального проектування в умовах, коли дослідницьке завдання важко формалізувати. Її метою є налагодження діяльності органів державної влади, інших соціальних інститутів згідно з інтересами громадян і завданнями соціальної політики, а також формування пропозицій з досягнення цієї відповідності. Соціальну експертизу здійснюють за такими напрямками: 1) встановлення соціальних результатів для людей; 2) з'ясування відповідності реалізованого проекту його первісному задуму; 3) виявлення адекватності сприйняття в суспільній свідомості прийнятого чи підготовленого проекту. Вона можлива у формі експертного висновку (оцінка проекту, його підтримка або конструктивна критика); експертного спостереження (документа рекомендаційного характеру з наявністю конструктивних пропозицій); альтернативного проекту.

Реалізація соціального проекту передбачає з'ясування його значущості для суспільства і людини. Реалізують соціальний проект за допомогою методів, індикаторів та інструментарію, використовуючи необхідні ресурси: людські, фінансові, часові тощо.

У сучасній Україні велика потреба в експертно-аналітичному забезпеченні державної політики. На цьому наголошує І. Петренко — автор першої в Україні дисертації з проблем експертології. За його твердженням, необхідно «створити службу експертно-аналітичного забезпечення державної політики, головним завданням якої була б координація роботи експертно-аналітичних відділів всіх органів державної влади різних рівнів; ввести у всіх основних адміністративних установах посаду експерта-аналітика, котра б за статусом була близькою до вищих посадових осіб, які відповідають за визначення основних напрямів діяльності установи; налагодити ефективну співпрацю з недержавними аналітичними структурами та врахування позицій широкого кола політичних спільнот шляхом створення спеціальної урядової агенції чи комітету ініціювання політичних досліджень; ввести у штат органів державної влади людей або інституції, до кола обов'язків яких входило б професійне формування завдань, організація аналітичних досліджень, підбір і координація експертів-аналітиків, реалізація експертних процедур і технологій, представлення результатів особам, що приймають рішення; створити бази даних аналітичних матеріалів, створюваних суб'єктами експертно-аналітичної діяльності в Україні; реорганізувати старі та створити нові органи, які мають виробляти статистичні дані щодо провадження державної політики чи державних ці-

льових програм на національному, регіональному та місцевих рівнях; прийняти закон «Про аналітичну діяльність», внести зміни і доповнення до законів України «Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки», «Про наукову та науково-технічну експертизу», «Про науково-технічну інформацію», «Про наукову і науково-технічну діяльність», що могли б ввести до правового поля діяльність аналітичних центрів, сформувати механізми підтримки аналітики, створити сприятливі для її розвитку умови» [217, с. 15—16].

Політичне планування і соціальне проектування як нові напрями управління суспільно-політичною сферою України потребують науково-методологічного наповнення і практичного забезпечення.

У третьому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: монографіях «Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика» (2006) [68], «Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти» (2006) [120]; навчальному посібнику «Політичне прогнозування» (2005, у співавторстві з І. Бутовською) [67]; статтях «Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування» (2003) [75], «“Аналіз майбутнього” та його роль в управлінні соціально-політичними процесами» (2004) [47], «Політичні рішення: специфіка прийняття, практичного втілення та передбачення їхніх наслідків» (2004) [71], «Політичне прогнозування: Концептуальне осмислення можливостей випереджального відображення дійсності» (2005) [66], «Прогнозування як засіб оптимізації основних напрямів соціально-політичного розвитку» (2005) [78], «Поетапний цикл здійснення прогнозів» (2006) [64], «Поетапний цикл здійснення прогнозів у сфері політики» (2006) [65], «Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керівників» (2006) [52], «Метод “Делфі” та специфіка його застосування у прогнозних розробках» (2008, у співавторстві з І. Петренком) [60], «Аналітично-прогностичні знання та їх роль у суспільно-політичному розвитку» (2017) [48].

4. ГЛОБАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

На сучасному етапі розвитку світового співтовариства дедалі більшого значення набувають проблеми взаємодії цивілізацій, пом'якшення міжцивілізаційних протиріч. Осмислення нових напрямів подолання кризових явищ у політиці, збереження культурного різноманіття, утвердження нової системи цінностей — важливі ознаки виникнення в майбутньому нового соціокультурного порядку, правил глобального співжиття. В їх основі мають бути взаємоповага, взаємна відповідальність, співробітництво, солідарність і соціальна справедливість у відносинах між цивілізаціями, народами, суспільствами, індивідами. За словами Питурима Сорокіна, тріада істини, добра і краси має відіграти визначальну роль і творчу місію у процесі гуманістичного розвитку людства.

Уже сьогодні ці ідеї знаходять відгук у програмах і діяльності представників науки та освіти, окремих політиків. У найближчі 10 років на пострадянському просторі очікується прихід нової — більш прагматичної — еліти, спроможної всебічно враховувати всю панораму розвитку цивілізацій, усвідомлювати складність і нелінійність світового поступу, значення стратегічних розробок у цій сфері.

4.1. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ФОРМА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЖИТТЯ

Основні тенденції сучасних міжнародних відносин значною мірою зумовлені глобалізацією, тому в інтересах будь-якої країни — приєднатися до неї, зайняти в ній значуще місце й використати її

можливості з метою національного розвитку. Соціально-історичний розвиток країн і народів невід'ємний від міжнародних відносин. Вони забезпечують стимули, мотивацію і ресурси для внутрішнього розвитку, є версифікатором і мірилом його ефективності, дають змогу розставляти суб'єктів співвідносно до їх реальних духовних і матеріальних досягнень.

Трансформації міжнародної політики в останні десятиліття ХХ ст. пов'язані з виникненням безпрецедентних проблем, що поставили: сталого розвитку та засобів переходу до нього, протидії організованих міжнародній злочинності, досягнення стабільності й безпеки розвитку. У міжнародному житті утверджуються нові центри політичних рішень і реальної влади. За цих умов окреслюється принципово нове становище суверенної держави в системі міжнародних відносин й у внутрішніх справах. Транснаціональні корпорації, глобальні бізнеси, міграція великих капіталів і спекулятивних засобів створюють для держави проблему відносин з цими суб'єктами і реакції на ці явища.

Глобалізація як загальносвітовий соціальний процес, що охоплює потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, які зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми — ні для кого не новина. Найвідоміші її дослідники — Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Г. Кіссінджер, К. Боулдінг, С. Гантінгтон, С. Мендловіц, Е. Ласло, П. Берман та ін. Ключова ідея їхніх досліджень: глобалізація є об'єктивним процесом, зумовленим інтернаціоналізацією життя країн і народів. Вона генерує розвиток країн і народів, безпосередньо залежить від стану та трансформації світу, а успіх у розв'язанні проблем людства залежить від ситуації в кожній країні, активності та узгодженості дій усіх країн і народів світу.

Ці процеси охоплюють діяльність основних суб'єктів усіх легітимних органів та інститутів світового співтовариства, діяльність національних держав і міждержавних об'єднань. Сутність глобалізації зафіксована в Підсумковому комюніке зустрічі керівників країн «вісімки» в червні 1999 р. у місті Кельні (Німеччина). До її позитивних ознак віднесені: відкритість і динамізм, які сприяли повсюдному підвищенню життєвого рівня і значному зниженню бідності; інтеграція, що дала змогу створити робочі місця за рахунок стимулювання ефективності виробництва, розширення можливостей і економічного зростання; інформаційна революція і розширення взаємодії культур та цінностей, які посилили тенденцію до побудови демократичних суспільств і боротьби за права людини й основні

свободи, одночасно сприяючи розвиткові творчості та нововведень. До негативних ознак глобалізації зараховано підвищення ризику для окремих працівників, сімей і громад, зумовленого зміною місць проживання та фінансовою невизначеністю.

Розгортання глобалізації актуалізує пов'язані з нею довгострокові прогнози, інституювання спеціальної галузі суспільно-політичного знання. Предмет глобального політичного прогнозування — якісно відмінне від теперішнього майбутнє співжиття людства. Одна із ідей політологічного дискурсу переконує в необхідності вироблення механізмів стримування технологічної могутності. Принципова новизна тези полягає в тому, що «вирішальна роль у визначенні оптимальних стратегічних і концептуальних установок соціокультурного розвитку переходить до когнітаріату — володарів теоретичного знання, вчених, інтелектуалів». Усе це передбачає реорганізацію структури прийняття соціально-політичних і економічних рішень: «На ієрархічних рівнях прийняття державних і міждержавних програм необхідно створити органи незалежної позавідомчої експертизи. Має бути посилена система грантів, покликаних забезпечувати проведення наукових досліджень і проектного аналізу з вузлових проблем суспільного розвитку. Слід підтримати феномен “великої” науки, який полягає в тому, що сама наука, розв'язуючи сучасні політичні і соціальні проблеми у тісній взаємодії з державою й міжнародними організаціями, переживає радикальну трансформацію» [166, с. 174].

Інтеграційні процеси, які супроводжують глобалізацію, «зменшують кількість ризиків, передусім тих, які породжені відсутністю діалогу держав, нездатністю їх знайти спільні інтереси». Однак «інтеграція призводить до збільшення кількості ризиків, пов'язаних з ослабленням державного суверенітету» [135, с. 21]. Аналізуючи перспективи і наслідки глобалізації, які можуть переформатувати характер світового розвитку, потрібно відійти від стереотипів, що культивують західні вчені та політики, особливо тих, що суперечать основним тенденціям постбіполярної міжнародної системи. Щодо цього С. Шергін зазначає, що «європоцентристське бачення світу ні фактологічно, ні концептуально не кореспондується з процесами суспільної модернізації, що відбуваються на Сході» [302, с. 56]. На думку китайських аналітиків, п'ятиполюсна структура (США — Японія — Європа — Росія — Китай) найбільш перспективна на найближчі десятиліття, оскільки, згідно з прогностичними розрахунками корпорації РЕНД, ВВП Китаю поступово наближається до ВВП США; на розвинуті держави Азії в майбутньому припадатиме до половини глобального ВВП [302, с. 56—57].

Україні для проблеми орієнтації в геополітичному просторі слід виходити не з минулого досвіду, а з перспективи розвитку світу. Нового погляду потребує російський вектор інтересів України. За передбаченнями вчених, які спираються на демографічні й геостратегічні чинники, до кінця XXI ст. «Росія не тільки за територією, а й за складом населення стане в основному нехристиянською, неслов'янською, тобто азійською державою» [213]. Це, а також її агресивна політика спонукають Україну активно рухатися в європейському напрямку.

Технологічною основою глобалізації є інформатизація суспільств. Рівень інформатизації діагностує ступінь їхньої зрілості, розвинутості країни, а також готовності держави до адекватного сучасним потребам виконання свого призначення. Влада, яка сповідує демократичні принципи й діє в умовах відкритого суспільства, також зацікавлена в ефективному використанні інформатизації усіх сфер суспільного розвитку та людського буття.

У розвинутих західних країнах наприкінці ХХ ст. уже було сформовано, а в більшості інших країн формується якісно новий суспільний організм, в основі якого — раціональне використання інформації та інформаційних технологій на всіх напрямках індивідуально-суспільного розвитку. Цим організмом, що надзвичайно швидко вдосконалюється, є інформаційне суспільство. При всіх розбіжностях його розуміння, незаперечним є те, що з ним пов'язується найближче майбутнє. Перехід до нього межує з великою непередбачуваністю. Для цього достатньо «уявити собі ситуацію, яка виникне при монополізації планетарної інформаційної системи та її підпорядкуванні егоїстичним інтересам окремих груп людей» [187, с. 14]. На думку Ж.-Ф. Ліотара, вона «може стати «бажаним» інструментом контролю і регуляції системи», в т. ч. і контролю знання. Для запобігання маніпулюванню та монополізації інформаційної сфери потрібно зосередитись на головному: «щоб доступ до носіїв пам'яті і банків даних став вільним» [167, с. 158], що можливо завдяки зусиллям міжнародного співтовариства та громадськості.

З політологічного погляду інформатизація суспільства виводить у нові координати всі аспекти політичної комунікації, яка тепер є «своєрідним соціально-інформаційним полем політики»; забезпечує «процеси передачі, обміну політичною інформацією»; «структурує політичну діяльність і надає їй нового значення»; постає як «невід'ємний елемент політичної системи суспільства, частина суспільно-політичної свідомості і буття людини» [124, с. 273—274]. Значне підвищення динаміки суспільно-політичних процесів та розширення

інформаційного потоку породжують принципово нову систему політичної комунікації. Реформують і впливають на функціональні ознаки суспільства, враховуючи останні дослідження з питань політичної комунікації, такі базові параметри:

1. Інформація циркулює між різними елементами політичної системи, між політичною і соціальною системами, між індивідами, управителями й підлеглими. Все це, помножене на безперервність процесу обміну інформацією, на думку Р.-Ж. Шварценберга, сприяє досягненню згоди у сфері суспільно-політичних відносин. Стабільність інформаційного обміну допомагає передавати політичний досвід, знання, координувати спільні зусилля людей, здійснювати політичну соціалізацію, структурування політичного життя, встановлювати зв'язки між інститутами політичної системи та ін. [124, с. 273 —274].

2. Розвиток політичної комунікації безпосередньо залежить від ступеню демократичності політичного режиму та рівня політичної культури. Це є передумовою рівноправності в суспільстві чи її порушень, утвердження вертикальних рівнів обміну інформацією чи їх поєднання з горизонтальними рівнями.

3. Ефективність політичної комунікації похідна від компетентності та толерантності суб'єктів обміну інформацією (комунікаторів). З ними пов'язані: повага до чужих культури, звичаїв, переконань, цінностей учасників взаємодії; недопустимість використання сили (країни, культури, посади) в міжкультурних контактах; застосування адекватних ситуації комунікаційних засобів, що унеможливили б ігнорування інтересів інших людей, створення фальшивих чи спотворених образів у свідомості тих, на кого розрахована комунікаційна дія; заперечення таємності й безвідповідальності у використанні інформації, застосування принципів відкритості, розширення та збагачення людського знання.

4. Важливе значення має ціннісний вимір політичної комунікації, яка повинна ґрунтуватися, на думку Ю. Ірхіна, на таких принципах, як «пріоритетність якостей і цінностей даної культури (ієрархія); рівні права й широкі можливості для залучення до інформації завдяки утвердженню справедливості демократії та широких прав громадян (рівність); близькість до культури нації, етнічної спільності чи релігійної більшості (ідентичність); врахування моральних норм і вимог (уподобання і мораль)» [124, с. 280].

Комп'ютерні хакери атакували грузинські урядові веб-сайти протягом тижнів, що передували військовому конфлікту. Це була перша масштабна кібератака, що готувала та супроводжувала

збройний конфлікт. У цьому контексті Дж. Най зазначає: «Кіберзагрози та потенційні кіберзасоби ведення війни відображають зростаючу вразливість і втрату контролю в сучасних суспільствах» [190]. Кібератаки здатні вразити національні лінії електропередач, зашкодити роботі фінансових ринків. У 2007 р., коли уряд Естонії скинув статую радянського солдата Другої світової війни, хакери помстилися атакою, внаслідок якої було закрито доступ Естонії до мережі інтернет. Кібератаки є досить складною загрозою, оскільки проблематично встановити, звідки вона походить: від ворожої держави чи кримінальної групи, що маскується під іноземний уряд. Розвиток системи захисту від хакерського втручання зможе мінімізувати шкоду, заподіяну кібертерористами.

Підтвердила реальність інформаційних загроз агресія Російської Федерації проти України. У відповідь було активізовано використання засобів інформаційно-психологічного впливу з метою протистояння деструктивним потугам противника. Ситуація актуалізувала необхідність запровадження асиметричних інформаційних дій, покликаних ефективно протистояти масованій пропаганді: роз'яснювальну роботу серед населення окупованих територій; викриття діяльності незаконних збройних формувань; блокування лінгвістичної зброї, насамперед мовного чинника, особливо в потенційному поясі нестабільності (Закарпаття, Чернівецька та південно-Східні області); формування морально-психологічної стійкості суспільства до диверсійних та терористичних актів.

Інформаційна експансія спонукає Україну до інтенсивної розробки ефективних методів застосування інформації як потужного ресурсу протистояння агресії. У цьому сенсі важливе значення мають Концепція інформаційної безпеки України, а також Доктрина інформаційної політики та Державна програма розвитку інформаційного простору України. З весни 2015 року запрацювали Комісія з питань забезпечення стабільного функціонування системи національного телебачення і радіомовлення, моніторингова місія Міністерства інформаційної політики в Донецькій і Луганській областях, яка здійснює перевірку присутності в ефірі ліцензованого українського мовлення та убезпечує телеканали і радіостанції від проникнення в ефір медіатерористичних організацій.

Сучасний світ опинився перед загрозою, яка з кожним роком стає дедалі відчутнішою. Новітні технології відкривають широкі можливості руйнування інформаційних систем. Реальність — «мережеві війни», небезпека яких полягає в цілеспрямованій агресії у віртуальний простір особистості, груп, спільнот тощо. Комп'ютерні

технології дають змогу управляти зброєю на відстані кількох тисяч кілометрів і максимально точно спрямовувати удар.

Показовим щодо інформаційно-комунікаційної політики є досвід США — військової імперії, яка, однак, не завойовує реальних країн. Основа американської військової могутності на сучасному етапі — інформаційне управління. Відповідно до цього невід'ємною складовою ідеології глобалізму, батьківщиною якої, безумовно, є Сполучені Штати Америки, можна вважати вплив на людську свідомість. «Обивателю нав'язується ідеал непричетності до справ Вітчизни, а еліті — ілюзія причетності до світової олігархії і переконаність у тому, що США відповідають високим принципам політичного порядку, який переважає всі інші політичні порядки, і новий американський імперіалізм служить вищій моральній меті» [191].

Основна характеристика інформаційної доби — можливість швидкісного зв'язку. І сьогодні, і в наступні десятиліття це породжуватиме багато конфліктів. Водночас інформаційна доба може сприяти новим формам кооперації країн, ринків і політичних акторів. Все це виражатиметься у поширенні знань, цінностей, ідеалів, етичних норм, правил, стандартів. Вона зумовить і новий тип світосприйняття — мозок, який осягає одразу всю планету. Такою буде людина майбутнього. Принципово інший характер світосприйняття вже в сучасних умовах формується завдяки інтернету, який створювався хаотично, «знизу», без єдиного плану. Через десятки субкультур він об'єднує мільйони людей. Жодна офіційна юрисдикція не поширюється на це задзеркалля. Комп'ютерний активізм — основа моральної паніки. Коли те, що відбувається, стає диким, дике стає звичним. Інформація прагне бути вільною з двох суттєвих причин: 1) технології її збереження й поширення звільнилися від більшості попередніх фізичних обмежень; 2) важко змусити людей за неї платити. Однією з проблем найближчого майбутнього є катастрофічне відставання юриспруденції від реальній сучасного життя. «Поки ви юридично визначите, що таке “браузер”, війна браузерів уже скінчиться. До того часу, поки ви приймете закони про перетікання капіталів, ваша економіка вже рухне. Поки ви будете боротися з телефонними монополіями, фіни і японці винайдуть принципово нові телефони. Поки ви будете захищати дані про взяті напрокат касети Берка, всі вже відмовляться від відеокасет» [260, с. 174].

Під впливом глобалізаційних процесів поступово вичерпує себе ідея національної держави. І це — загальносвітова тенденція.

Мононаціональних держав у світі фактично не залишилось. Світ динамічно змінюється, змінюються і форми державного устрою. Це дисонує з теперішньою системою міжнародного права, яка побудована на принципах національної державності. У цьому контексті варто погодитись з ізраїльським політичним активістом Менахемом Фруманом, який обстоює необхідність «виходити на нові форми врегулювання відносин — менш політичні і більш духовні», які дадуть підстави для максими: «Я живу на цій землі не для того, щоб її окупувати, а тому, що її люблю» [295, с. 48].

У сучасній соціокультурній ситуації кількість суб'єктів, які мають самостійні цілі, різко збільшилася. Надурядові мережі стають сильнішими, часто — непередбачуваними. Особливого впливу набувають наднаціональні суб'єкти — ЄС, МВФ, ОПЕК, ОБСЄ та ін. Динаміка збільшення кількості самостійних недержавних суб'єктів є вражаючою. Якщо на початку ХХ ст. у світі було 37 міждержавних і 176 недержавних міжнародних організацій, то в кінці його — відповідно 260 і 5472 [278, с. 76]. У зв'язку з цим В. Єремеев зазначає: «Кількість гравців, які борються за майбутнє, зростає. У багатьох з цих гравців достатньо ресурсів, щоб здійснювати свої варіанти майбутнього. І цілі, і ресурси тепер розподілені. Єдиним механізмом досягнення глобальних цілей стала процедура узгодження цілей і об'єднання ресурсів усіх зацікавлених сторін» [107].

XXI ст. — це фантастичний рівень розвитку мереж. Політики вже не контролюють їх, а є лише одними з користувачів. Вони не контролюють і глобальну транспортну мережу. Не випадково останнім часом все активніше послуговуються поняттям «мережева держава» — утворення, яке характеризують демонтаж вертикалі владної ієрархії, інтегрування об'єднань за допомогою лише горизонтальних, координаційних зв'язків [174, с. 6]. Здобуває прихильність твердження про те, що «мережева держава» — лише нова стадія у розвитку конфедералізму. Прикладом такої держави майбутнього може слугувати Європейський Союз. Виходячи з цього, Г. Князев зауважує: «Складність і нестійкість конфедеративної форми державного устрою, яка так довго перешкоджала її широкому розповсюдженню, з утвердженням інформаційно-технологічної парадигми дивовижним чином перетворилися з негативних наслідків на переваги» [140, с. 36].

Сучасний світ стає дедалі космополітичнішим і прагматичнішим. Однак глобалізація ринків та інформації аж ніяк не означає, що на світовій арені з'явилась велика кількість рівноправних особистостей з високим рівнем самоповаги й індивідуальної неповторно-

сті. «Мережева держава», утверджуючи техноцентричну орієнтацію, означає відмову від антропоцентризму. Відповідно мережевий принцип «є великим зрівнювачем не стільки тому, що заперечує ієрархію, скільки тому, що завжди дає змогу скористатися обхідним маршрутом, опинившись по той бік добра і зла, істини і обману, правомірності й протиправності» [140, с. 42].

У світі падають режими, базовані на авторитаризмі та репресіях, на їх місці постають нові. «Цей процес, — на думку Д. Дроздовського, — буде конфліктним, аж поки не прийде нове покоління з іншим способом мислення» [102]. Політичні активісти (останнім часом і в Україні) дедалі частіше для своїх цілей використовують не уряди, а неурядові організації. Відмирання деяких державних органів перетворить уряди на нейтральні структури, завдяки чому вони можуть стати функціональнішими. В епоху поступового зникнення державного суверенітету і передачі частини повноважень наддержавним структурам усі країни будуть (і вже змушені) поводитися як малі країни.

Подібні процеси відбуваються не лише на рівні держав, а й у суспільних відносинах. Як зазначають Ф. Тетлок і Д. Гарднер, «ми живемо в добу Великих даних (Big Data). Безмежні інформаційно-технологічні мережі, які дуже швидко множаться, потоком видають приголомшливі обсяги інформації. Цю інформацію аналізують спеціалісти, озброєні потужними комп'ютерами й загадковою математикою. Установлюються послідовності і значення. Реальність бачиться і передбачається як ніколи раніше» [268, с. 167].

В останнє десятиліття ХХ ст. широкої популярності серед політологів набула модель політико-управлінських мереж, зародження і розвиток яких охарактеризував Мануель Кастельс у праці «Становлення суспільства мережевих структур» (1996) [131]. Модель політичних мереж означає корпоративну солідарність чиновників, депутатів, міністрів; партійних і профспілкових активістів; представників громадських об'єднань, приватних фірм, груп інтересів та ін. Їх пов'язують не тільки матеріальні інтереси, а й прагнення до підвищення ефективності державної політики. У мережах, які вони формують, як правило, одночасно діють офіційні норми і неформальні правила, інтенсивний обмін економічними, владними, інформаційними та іншими ресурсами. У результаті, за словами М. Кастельса, «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади».

Характеризуючи суспільство мережевих структур (network society), М. Кастельс зазначає, що воно є комплексом «взаємопов'язаних вузлів» [131, с. 494]. Елементи цього комплексу — ради міні-

стрів європейських держав, якщо йдеться про політичну мережеву структуру управління Європейським Союзом. Соціальна структура, яка має мережеву основу, як правило, високодинамічна й відкрита для інновацій. Мережеві структури в сучасних умовах є джерелом кардинальної перебудови відносин влади: «Приєднані до мереж “рубильники” (наприклад, коли йдеться про перехід під контроль фінансових структур тієї чи іншої імперії засобів інформації, що впливає на політичні процеси) виступають засобами здійснення влади, доступними лише обраним. Хто управляє таким рубильником, той і володіє владою. Оскільки мережі мають множинний характер, робочі коди й рубильники, які дають змогу переключатися з однієї мережі на іншу, стають головними важелями, які забезпечують формування обличчя суспільства поряд з керівництвом і маніпулюванням таким суспільством» [131, с. 496].

Перетворення, зумовлені утвердженням мережевого суспільства, виходять за межі соціальних і виробничих відносин, вони глибоко проникають у сфери культури і влади. За цих умов починає домінувати політична гра, яка значною мірою впливає на характер політичних рішень. Лідерство дедалі більше набуває персоналізованого характеру, а шлях до влади лежить через створення іміджу. Політичні діячі (незалежно від їх особистісних якостей) втягуються у гру, яка розгортається у засобах масової інформації або ж самими засобами масової інформації. «Залежність від мови засобів інформації, які мають під собою електронну основу, приводить до далекосяжних наслідків для характеристик організації і цілей політичних процесів, політичних діячів і політичних інститутів» [131, с. 503].

Соціальна побудова нових просторово-часових форм веде до розвитку метамережі. При цьому ні люди, ні локальні утворення, ні види діяльності не зникають, «зникає їх структурне значення, яке переходить у незнану раніше логіку метамережі, де формуються цінності, створюються культурні коди і кодекси й приймаються рішення, пов'язані з владою» [131, с. 504]. Концепція політичних мереж спонукає до руху від надмірно централізованої політики до політики взаємної відповідальності й зобов'язань. За спостереженнями вчених, у майбутньому набуватимуть все більшого впливу підприємницькі, банківські, управлінські (урядові) мережі, а національні мережі конкуруватимуть із мережами транскордонними [330; 332].

У 2002 р. британські політологи К. Хей і Д. Річардс запропонували динамічну версію мережевої теорії, яка репрезентує функціо-

нування політичних мереж як циклічного процесу, що охоплює сім стадій: 1) передмережна, або попередня, стадія (урядові чиновники, політики проводять консультації з учасниками — групами інтересів, партійною опозицією, аналітичними й експертними центрами); 2) складання або модифікація мережі (переналагодження старої або створення нової); 3) робота мережі (переговори учасників, укладення формальних угод і неформальних домовленостей); 4) трансформація мережі (зміна її функцій — зокрема перехід до реалізації рішення, коригування цілей і завдань); 5) занепад (послаблення зв'язків між учасниками); 6) завершення діяльності мережі (можливе припинення її існування); 7) перебудова мережі (зміна стратегічних орієнтирів, структурна переорієнтація) [95, с. 172].

У забезпеченні політичних рішень мережевий підхід передбачає розв'язання таких основних проблем: дослідження взаємодії держави і груп інтересів; налагодження зв'язків між мікро- і макрорівнями політики; подолання ієрархізованої системи управління; приведення системи прийняття політичних рішень у відповідність з комунікаційними процесами інформаційного суспільства; налагодження взаємодії між управлінськими, суспільними і бізнесовими структурами, заперечення домінування держави у виробленні політики; орієнтація на моральний вимір управління і процесу прийняття політичних рішень, що передбачає залучення ідей, вірувань, цінностей, ідентичності, довіри; переважна увага не до інститутів, а до зв'язків (інструментальних, комунікаційних, сентиментальних, владних, родинних та ін.).

У XXI ст. відкриваються перспективи для розумної влади, що означає поєднання жорсткої влади директив і м'якої влади притягання. Усе активнішого розвитку набуває поширене в сучасних правових системах, насамперед у американській, право суспільних інтересів (*public interest law*), яке передбачає діяльність, спрямовану на проведення правової реформи, ліквідацію правової неграмотності і надання правової допомоги населенню. Розвиток цього різновиду права пов'язаний з подоланням етатизму, обмеженого доступу громадян до правосуддя, пріоритету політики над правом, з його наповненням моральним змістом, особливо у сфері судової діяльності та судового контролю. Запровадження «права суспільних інтересів» у подальшому розвитку українського суспільства, виходячи з широкого громадського інтересу до права, професійно-правової орієнтації нинішньої молоді, конкуренції у правовій сфері, може зумовити появу в майбутньому когорти юристів, не тільки наділених

необхідними знаннями і досвідом, а й соціальною орієнтацією, громадянською позицією, інноваційним мисленням [218, с. 20—30]. Поряд з інтеграційними процесами в сучасному світі відчутний потужний імпульс у розвитку давніх цивілізацій, які об'єднують більшу частину населення планети. За цих умов «уявляється більш реалістичним міжрегіональний діалог, аніж прагнення і зусилля по встановленню світового праворозуміння» [168, с. 109].

Однією з тенденцій, яка розвивається в межах трудового права і права соціального забезпечення, є перехід держав до альтернативних джерел фінансування пенсій, що проглядається в появі нових систем пенсійного забезпечення. Йдеться про: 1) професійні пенсійні системи, які функціонують на основі угод сторін соціального партнерства; 2) системи, засновані на індивідуальних інвестиціях у приватні пенсійні фонди; 3) накопичувальні системи, які діють у рамках державних систем пенсійного забезпечення. Накопичувальні системи вже інтегровані в системи державного пенсійного страхування і запроваджені в Угорщині (з 1998 р.), Польщі (з 1999 р.), Латвії (з 2001 р.), Естонії, Хорватії, Росії (з 2002 р.), Литві (з 2004 р.), Словаччині (з 2005 р.). Ця тенденція розвиватиметься й надалі попри наявні ризики, пов'язані з можливостями покриття державними фондами поточних страхових витрат за рахунок накопичувальних внесків, з ризиками девальвації накопичень і мінімальною ефективністю їх інвестицій [252, с. 153].

Процеси глобалізації сучасного світу засвідчують, що захист національного суверенітету в розвитку національних держав, у тому числі й України, надалі буде неможливим, якщо він ґрунтуватиметься на національному егоїзмі, ігноруватиме інтереси сусідніх держав. Парадоксом сучасності постає ситуація, за якої чим більше національна держава спирається на традиційний національно-державний суверенітет, тим більше вона його підриває. У цьому контексті потрібно враховувати основні тенденції розвитку національних держав: 1) формування «відкритих громадянських суспільств», які зосереджуватимуть свої зусилля у міждержавних відносинах «на плюралістичних принципах функціонування людства як цілісної системи»; 2) боротьба міжнародно-правовими засобами проти поділу народів на лідерів і підлеглих, утвердження як однієї з базових цінностей людства відмінності та самобутності народів; 3) подолання емоційно-історичного погляду на розбудову державності, відхід від тлумачення національної ідеї як основи формування державності; 4) переорієнтація внутрішньополітичного розвитку на застосування соціально-ринкової моделі, що сприятиме утвердженню принципу

соціальної справедливості; 5) завоювання європейського простору шляхом поступового впровадження відповідних принципів і стандартів у соціально-політичне життя.

4.2. ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РИЗИКІВ У КОНТЕКСТІ УПРАВЛІННЯ МАЙБУТНІМ

Поняття «політичний ризик» з'явилося на початку 1960-х років. Відповідно досвід дослідження політичних ризиків вимірюється кількома десятиліттями. Більшою мірою він є надбанням західної політичної науки [221], хоча проблема поступово стає об'єктом уваги й українських політологів. Особливої уваги заслуговує концептуальний підхід В. Кривошеїна [154].

У понятійному плані політичний ризик означає можливість виникнення певних явищ у суспільстві, які можуть позитивно чи негативно впливати на управлінську, економічну, правову та інші види людської діяльності. За твердженням Е. Панфілової, «в основі ризику лежить вірогідна природа людської діяльності й невизначеність ситуації в умовах її здійснення» [209, с. 32]. Загалом до політичних ризиків відносять: 1) дії національного уряду, які заважають проведенню ділових операцій, змінюють умови угод, зумовлюють конфіскацію власності іноземних компаній; 2) непередбачувані обставини, які виникають у політичному середовищі й набувають форми різноманітних обмежень; 3) події, здатні привести до кардинальних змін урядової політики і створити несприятливі умови для певних соціальних груп чи національного розвитку загалом; 4) вірогідність виникнення небажаних політичних подій [89, с. 346—347].

Серед основних причин політичних ризиків — передусім людський чинник, пов'язаний з творчим, багатоваріантним характером управлінської діяльності з обмеженістю знань бюрократії, керівників підрозділів, їх недостатньої готовності до змін, яких потребує державотворча діяльність. До цього слід додати взаємопов'язані розриви в системі взаємодії влади й народу: неврахування урядом запитів і ключових проблем населення; нерозуміння громадськістю задумів і цілей уряду. Як наслідок, ситуація недостатнього опрацювання державно-політичних і державно-управлінських рішень, неадекватність їхнього впровадження.

Наявність у політичному ризику можливих втрат чи позитивних результатів дає підстави вести мову про нього як про врахування суб'єктом діяльності гіпотетичних успіхів і невдач. Ризик у різ-

них сферах суспільного розвитку допомагає «регулювати відносини між людьми, трудовими колективами, організаціями та іншими суб'єктами суспільного життя, що виникають внаслідок перетворення вірогідної небезпеки у дійсність» [3, с. 25]. Політичні ризики є невід'ємним елементом політичних процесів і відносин між суб'єктами соціального життя, регуляторами цих відносин. Оцінювання ризиків, управління ними сприяють прогнозуванню політичних подій, уникненню конфліктів, різких несприятливих політичних змін.

Однією з найважливіших сфер виявлення політичних ризиків є економічні процеси і відносини. Їх аналіз забезпечує інформацією про позаекономічні фактори, які опосередковано впливають на розвиток ринку, погіршення чи поліпшення інвестиційного клімату. Політичні ризики також пов'язані з державотворчою, модернізаційною, управлінською діяльністю. В цьому разі ризик постає як діяльність, що уможливило оцінювання вірогідності досягнення бажаного результату, уникнення можливих негативних наслідків, відхилення від мети.

Для політичних ризиків характерні суперечливість, альтернативність і невизначеність. Суперечливість виявляється в суб'єктивній оцінці ризикованих дій. Альтернативність пов'язана з тим, що людина, здійснивши дію, може вважати її ризикованою, а інші люди можуть оцінити її надто обережною, позбавленою ризику. Альтернативність завжди передбачає необхідність вибору двох і більше варіантів рішень, дій. Невизначеність означає дії, що включають можливість несприятливих подій у разі невдачі запланованої діяльності.

Типи політичних ризиків визначають за різними критеріями.

Мегаризики. Пов'язані із загальносвітовими процесами — глобалізація, екологічна небезпека, зростання цін на енергоресурси, активізація міжнародного тероризму, світова торгівля наркотиками. У межах дослідження мегаризиків найчастіше «розглядаються наступні глобальні процеси: тренди функціонування світового ринку енергоносіїв, світового ринку капіталів, світової банківської системи, глобального обміну товарами й послугами». При цьому взаємодія зазначених процесів розглядається як певна система глобальних змін, «які здатні зруйнувати існуючу глобальну економічну рівновагу» [256, с. 68].

Міжнародні ризики. Пов'язані зі співробітництвом із зарубіжними партнерами, з конфліктами щодо демаркації кордонів, з входженням у різні союзи і коаліції, з вибором векторів зовнішньої політики та ін. Зовнішньополітичні чинники опосередковано впливають на внутрішньополітичний розвиток країни, на поглиблення нестабільності й невизначеності суспільно-політичного життя.

Катастрофічні ризики. Охоплюють явища природи або людської діяльності, які можуть призвести до значних майнових і людських втрат в особливо великих розмірах (землетруси, циклони, виверження вулканів, повені, аварії та інші стихійні лиха). Катастрофічні ризики породжують масштабні негативні наслідки, стосуються багатьох об'єктів, діють як могутні руйнівні сили і не підкоряються впливу людини, нерідко спричиняють політичні наслідки. Показові щодо цього аварії на атомних електростанціях — Чорнобильській в Україні та «Фукусімі-1» у Японії.

Ризики для країни. Вони залежить від політичної трансформації (непідготовленого переходу від авторитаризму до демократії), цілеспрямованої модернізації. На рівень політичних ризиків цього типу можуть впливати стратегія і тактика суспільно-політичного розвитку, неадекватність дій влади, глибокі інституційні зміни, втрата економічної стабільності та ін.

Екстралегальні ризики. Включають події, джерела яких знаходяться поза легітимними структурами країни: терористичні акти, саботаж, військові перевороти, революції та ін.

Легально-урядові ризики. Виникають в умовах поточного політичного процесу, пов'язаного з виборами, зміною уряду, кадровими перестановками, втратою спадкоємності в діяльності влади, конфіскаційною політикою щодо інвестицій, майна компаній.

Правові ризики. Пов'язані зі зміною законодавства (наприклад, податкового), з появою постанов, указів, які суттєво змінюють соціально-політичну й економічну ситуацію в країні чи регіоні, підвищення рівня злочинності, поширення корупції.

Ризики, пов'язані з утратою політичної стабільності. Включають поширення соціальних безпорядків, збільшення безробіття, активізацію опозиції, сепаратизм, етнічні конфлікти.

Політичні ризики у зв'язку з їх дуалістичною природою (здатністю як до негативних, так і до позитивних проявів) виконують низку соціальних функцій, основними з яких є: 1) інноваційна функція, що передбачає пошук нетрадиційних шляхів розв'язання політичних, економічних і соціальних проблем; 2) регулятивна функція, яка виявляється у конструктивній і в деструктивній формах: у здатності ризикувати з метою забезпечення політичного успіху (подолання консерватизму, догматизму, відсталості); у прийнятті необґрунтованих рішень, неврахуванні всього спектра наявної інформації, закономірностей соціального розвитку, що породжує авантюризм, суб'єктивізм та інші негативні прояви; 3) захисна функція, що означає терпиме ставлення суб'єктів прийняття рішень до можливих нев-

дач, помилок; 4) аналітична функція, що передбачає аналіз усіх можливих варіантів рішень і вибір найменш ризикованих — оптимальних рішень та спирається в основному на інтуїцію й минулий досвід суб'єкта політики.

Значущість досліджень у сфері політичних ризиків у 1970-ті роки зумовила створення багатьох консультативних фірм — у західних країнах більше 500 спеціалізованих центрів, сформувалося широке коло фахівців — експертів політичного ризику, розвивається новий міжгалузевий напрям — ризикологія. В Україні увага до цієї проблематики простежується з другої половини 1990-х років.

Серед основних напрямів політичної ризикології, яка поступово стає надбанням прикладної політології, — аналіз та оцінювання некомерційних ризиків для міжнародного бізнесу; прийняття рішень в умовах соціально-політичної невизначеності; венчурні (ризиковані) політичні технології. Дослідження політичних ризиків потрібні насамперед органам влади, а також банкам, інвестиційним фірмам, організаціям.

Дослідження проблематики політичних ризиків здійснюють за допомогою створення єдиної багаторівневої системи аналізу й управління політичними ризиками. Цей шлях є найприйнятнішим, оскільки, як зазначають фахівці, на всебічне розуміння характеру ризиків найбільше впливають повнота і точність інформації [294]. На Заході в системі державного управління функціонує розвинена інфраструктура спеціальних центрів, комітетів, рад, які займаються аналізом і прогнозуванням політичних ризиків. Для дослідження політичних ризиків велике значення має розгалужена інфраструктура аналітичних центрів при університетах. Вони є об'єктом уваги корпорацій і компаній. До найбільш відомих фірм, які досліджують позаекономічні (некомерційні) ризики, належать: «Фрост і Салліван» (Нью-Йорк), «Бері» (Нью-Джерсі), Швейцарська банківська корпорація та ін.

У процесі дослідження політичних ризиків сформувалася практика поетапного управління. Йдеться про основні послідовні етапи: 1) аналіз ризиків; 2) оцінювання ризиків; 3) прогнозування ризиків; 4) управління ризиками [89, с. 353—357].

Аналіз політичних ризиків передбачає: виявлення політичних, економічних та інших чинників у країні чи регіоні; встановлення структурного взаємозв'язку чинників ризику та їх класифікацію. На основі зібраної та обробленої інформації створюють банк даних про країну чи регіон. За однією з методик (модель «Бері») використовують 15 змінних, які характеризують політичну й економічну ситуа-

цію в країні: 1) політична стабільність; 2) ставлення до іноземних інвесторів; 3) рівень націоналізації; 4) ступінь інфляції; 5) стан платіжного балансу; 6) ступінь бюрократизації; 7) ступінь економічного росту; 8) конвертованість валюти; 9) можливість здійснення контрактів; 10) ціна робочої сили; 11) ступінь професійної підготовки; 12) розвиток інфраструктури; 13) місцеве управління; 14) наявність короткострокових кредитів; 15) наявність довгострокових кредитів [89, с. 353—354].

Після класифікації змінних політичних ризиків переходять до їхнього оцінювання, критеріями якого є: ступінь етичних і релігійних відмінностей; соціальна нерівність у розподілі сукупного доходу; ступінь політичного плюралізму; вплив лівих радикалів; роль примусу при утриманні влади; масштаб антиконституційних дій; порушення правового порядку (демонстрації, страйки та ін.). В результаті оцінювання політичних ризиків кожна країна одержує свій індекс. Чим нижчий індекс країни, тим більші в ній невизначеність, ризики співробітництва з нею.

Прогнозування політичних ризиків є надзвичайно складною процедурою. Так, поведінку систем у стані нестабільності майже неможливо прогнозувати. Важко піддаються прогнозу латентні політичні процеси, особисті зв'язки (родинні, групові, кланові інтереси управлінців, чиновників, олігархів). Водночас за допомогою широкого спектра методів прогнозування можна відносно точно передбачити поведінку політичних систем на малих часових відрізках; визначити суб'єктів політичного ризику та вирахувати відношення, в яких вони перебувають з різними елементами політичного процесу; окреслити сферу політичних потреб та інтересів суб'єкта політичного ризику.

Управління ризиком включає планування і здійснення заходів, спрямованих на зменшення його величини й посилення позитивних можливостей. Для управління політичним ризиком застосовують методи: ухилення (відмова від ризикованих проектів, неперевірених партнерів); локалізація (створення спеціальних підрозділів для виконання ризикованих проектів); використання додаткової інформації, здобутої за допомогою економічної розвідки; збереження ризику на існуючому рівні (отримання кредитів і позик, державних дотацій, створення фондів ризику); страхування ризику за допомогою спеціальних фінансово-кредитних інститутів [89, с. 357].

Різноманіття підходів до аналізу політичних ризиків свідчить про складність та багатоаспектність цієї проблеми. Аналіз політичної практики засвідчує, що на політичні ризики впливають традиції, недосконалість демократичних інститутів, надмірна роль особи-

стісного чинника, невизначеність у процесі втілення соціально-політичних реформ, наявність політико-територіальних утворень, що мають різний економічний потенціал, неоднорідний національний склад, а також історичні, політичні, культурні та релігійні традиції. Політичні ризики більш загрозливі у країнах, що перебувають на стадії глибоких інституціональних перетворень, в яких нестабільні економічна, соціальна і політична ситуації, несформовані ринкові інструменти, відсутні досвід і культура підприємництва.

Для світового і вітчизняного суспільно-політичного розвитку на початку XXI ст. найхарактерніші кілька груп політичних ризиків.

Фінансово-економічний диктат потужних наднаціональних утворень. Фахівці стверджують, що незабаром чимало важливих функцій у країнах з ринковими економіками і демократичними урядами будуть перехоплені міжнародними організаціями або їхня реалізація урядами буде суттєво ускладнена міжнародними економічними процесами. В цьому контексті показовим є приклад діяльності Міжнародного валютного фонду, що перебуває поза контролем країни, яким надає допомогу. Він, по суті, є напівсуверенною, надзвичайно впливовою організацією, яка спонукає країни приймати його умови, навіть якщо вони для них не вигідні — інакше допомоги не отримати. За таких умов уряди окремих країн приречені на підлегле становище в межах МВФ та подібних міжнародних організацій. На міжнародному рівні не існує умов, необхідних для функціонування демократичних інститутів. Демократичні стандарти досі не застосовні до керівництва міжнародних організацій. Відомий західний політолог Роберт Даль досить скептично налаштований щодо можливості нагляду за керівництвом міжнародних організацій і в майбутньому.

Історія знає успішне використання зовнішніх запозичень (Японія та країни Південно-Східної Азії в післявоєнний період, Норвегія — в середині 80-х років). Країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою за останні два десятиліття «не подали прикладів успішного використання зовнішніх запозичень для збільшення інвестиційного потенціалу, особливо у технологічному секторі» [299, с. 167]. Така небезпечна тенденція спостерігається і в Україні, що відобразилося в непередбаченості до кредитного буму 2006—2008 рр., який був фінансований надмірними зовнішніми запозиченнями, а також до неконтрольованого спекулятивного розвитку ринку нерухомості, який створив серйозну небезпеку для банківського сектору. При цьому Національний банк України нічого не зробив для своєчасного обмеження зовнішніх запозичень вітчизняних банків. Як наслідок, зовнішній борг України в 2008 році вдвічі перевищив

оптимальне значення для країн з перехідною економікою [29, с. 21]. Обвал банківського сектору України, який розпочався у 2014 р., підтвердив песимістичні висновки далекоглядних економістів.

Загроза відтворення і модифікації тоталітаризму. У сучасних умовах надто проблематичне збереження тоталітаризму в попередніх формах. За висновком Френсіса Фукуями, відроджена форма комунізму є слабким суперником ліберальної демократії, оскільки групи, які її репрезентують, не прагнуть більшого, ніж обмеження темпів переходу до капіталізму і збереження соціальних гарантій. Соціологічні опитування свідчать, що її підтримують здебільшого пенсіонери, представники колишньої компартійної еліти та інші особи, які ностальгують за колишньою системою. До того ж необільшовицька економічна програма не пропонує перспектив економічного відродження.

Політичний режим у сучасній Україні найчастіше фахівці визначають як гібридний, перехідний. «Доки перехід не завершився, ніхто не зможе точно передбачити, є він переходом до демократії чи до нової форми авторитаризму. Це негативно відбивається на консолідації суспільства» [135, с. 19]. Президент Соціологічної асоціації України Віль Бакіров звертає увагу на небезпечні тенденції розвитку України: поглиблення соціального розшарування й нерівності, посилення вірогідності соціально-класових конфліктів; сповзання у прірву цивілізаційного розколу, що посилює вірогідність міжконфесійних, міжетнічних і міжкультурних конфліктів; втрата освітнього і науково-технічного потенціалу, репутації та авторитету на міжнародній арені [128]. Цей висновок було зроблено ще до анексії Криму й окупації частини Донбасу.

Експансія тероризму як явище світового масштабу. Його, зокрема, охарактеризував американський письменник-фантаст Брюс Стерлінг: «За межами (а іноді і всередині) кордонів процвітаючого Нового світового порядку складається грандіозний і потворний Новий світовий безпорядок. Він охопив не тільки задимлені руїни Балкан, а й Кавказ, південь Центральної Азії і широкі простори таємничої Африки» [260, с. 109]. Йдеться про те, що грандіозні війни стали в наші дні рідкісним і нетривалим явищем. А нетрадиційні бойові дії, якими є тероризм, стали явищем хоча й локальним, але постійним з тенденцією до розростання. Його об'єкти — зброя, проституція, наркотики, ухилення від сплати податків, комп'ютерне піратство, генетичні експерименти, резонансні вбивства та інші диверсії.

Експансія «нового світового безпорядку» набуває глобального характеру, початки якого — локальні заворушення. Парадоксально, але його фінансує «новий світовий порядок», оскільки цивілізова-

ним державам нерідко потрібні послуги злочинців: їх населення потребує наркотиків, праці мігрантів, районів з червоними ліхтарями, нових способів відмивання грошей. Ця небезпечна діяльність підтримує основи суспільства, тому цивілізовані країни переслідують її, санкціонуючи експорт хаосу в більш слабкі країни з менш розвинутими силами охорони правопорядку. Тому ці дохідні види злочинного бізнесу приживаються на економічно нерентабельних територіях з існуючою там релігійною й міжнаціональною напруженістю. На думку Б. Стерлінга, «новий світовий безпорядок» стане характерною ознакою XXI століття і проіснує досить довго.

Виникнення нових терористичних вогнищ важко передбачити, оскільки їх ініціатори досить мобільні, спеціально підготовлені й надзвичайно жорстокі, про що свідчать основні характеристики терористичних угруповань: нездатність до підпорядкування, відсутність дисципліни, порядку, воїнських традицій; перетворення інститутів громадянського суспільства (футбольних фанатів, політичних партій, молодіжних груп і об'єднань, служителів церкви, постійних відвідувачів нічних клубів та ін.) на напіввійськові угруповання; використання дисфункціональних сил правопорядку. В цьому контексті заслуговує на увагу запропонована Б. Стерлінгом інструкція для виявлення потенційних терористів:

- «1. Чоловік віком від 25 до 40 років, який любить вогнепальну зброю, володіє широким досвідом фізичного насильства.
2. Тривала тюремна біографія, що дивним чином підвищує громадську репутацію.
3. Володіючи привабливою зовнішністю, обожає красуватися в розкішних казино і готелях з розкішними «бойовими подругами», які постійно змінюються.
4. Говорить кількома мовами, багато часу проводить в інших країнах.
5. Впливовий, легкий на підйом, підтримує хороші стосунки з пресою, прекрасно виглядає на телеекрані.
6. Володіє особистою гвардією з відданих громил, відомих переважно під прізвиськами або, скоріше, під псевдонімами чи фальшивими іменами, даними їм спецслужбами.
7. Стає багатшим і впливовішим, коли життя сусідів стає важчим.
8. Вдається до шовіністичної риторики, але вбиває багатьох людей своєї національності. Передусім спеціалізується на вбивствах суперників на контрольованій території.
9. Не здатен до чесної праці. Не вміє виконувати наказів. Частіше за все не має роботи.

10. Помітна політична фігура, досить приваблива для виборців, але яка не має ні політичної філософії, ні реальної політичної програми і не володіє досвідом роботи в органах законодавчої чи виконавчої влади» [260, с. 144—145].

Влучні характеристики тероризму запропонував Ю. Н. Харарі: «По суті, тероризм — це шоу. Терористи влаштовують неймовірний “спектакль” — насилля, яке захоплює нашу увагу й змушує почуватися, наче ми скочуємося назад, у середньовічний хаос. Ясна річ, держави часто відчують свій обов’язок якось реагувати на “театр” тероризму і влаштовують “шоу навпаки”, організують демонстрацію сили на зразок репресій стосовно всього населення чи вторгнення в чужу країну. У більшості випадків ця надмірна реакція на тероризм становить значно більшу загрозу нашій безпеці, аніж сам тероризм» [289, с. 29]. У жодному разі тероризм не слід недооцінювати, зважаючи на його театральність, оскільки «майбутній ядерний тероризм, кібертероризм чи біотероризм становитиме значно серйознішу загрозу й потребуватиме значно різкішої реакції від урядів» [288, с. 213]. Убезпечити країну і людей від тероризму тепер і в майбутньому здатні лише стабільні уряди і високофункціональна економіка.

Неконтрольоване зростання соціальної нерівності. Його наслідки — збільшення поляризації в суспільстві, породження соціальної апатії та нелегітимних форм протесту. Псевдodemократичні режими на пострадянському просторі заслужили негативне сприйняття з боку основної маси населення, оскільки вони породили те, що Дж. Бохман визначив терміном «політична бідність» [308]. Основними її ознаками є економічна залежність від держави, патерналізм, незалученість до соціальних мереж, відчуження від політичного життя. Соціально небезпечним явищем, що вражає в перехідні часи сферу державного управління, є криза розподілу, що зумовлює соціокультурний розкол суспільства. В перехідний період такий розкол виникає об’єктивно і породжує протистояння соціальних груп з кардинально різними можливостями та доходами. В Україні це протистояння має не тільки економічний характер, воно стає політико-культурним параметром модернізації. Причини цього слід шукати не лише в об’єктивних труднощах реформування суспільства, а й у суб’єктивно створеному несправедливому розподілі матеріальних благ і ресурсів.

Криза розподілу в Україні, як засвідчує світовий досвід, може бути подолана за умови забезпечення основних напрямів соціально-ринкового розвитку: 1) підтримка малого підприємництва як дієвого засобу створення робочих місць, насичення ринку товарами та по-

слугами, формування середнього класу; 2) розв’язання проблеми власності з урахуванням соціальної справедливості, відповідно до вимог і потреб більшості суспільства; 3) подолання соціальної та економічної нерівності на основі справедливості, надання компенсаційних програм для менш забезпечених членів суспільства; 4) створення такої схеми соціального співробітництва, яка заохочує до нього кожного, в тому числі й людей з невисокими соціальним становищем і статусом; поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівність і відкритість доступу до значущих посад на основі конкурентного відбору; 5) подолання лицемірства представників влади, пов’язаного з намаганнями приховати опікування власним добробутом за гучними заявами про їхнє прагнення до забезпечення народного блага, а також цинізму населення, пов’язаного з поступовою втратою моральних норм та ідеалів.

Соціально-політична нестабільність. Здебільшого її спричинюють порушення системи зв’язків між різними політичними суб’єктами. Стабільним вважається суспільство, здатне до ефективності, конструктивного розвитку, в якому частка середнього класу в структурі населення є не нижчою за 70 відсотків. Для України це поки що є недосяжним. З нестабільністю пов’язана криза ідентичності: «Ідентифікаційна криза у її сьогоденському вигляді — це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук варіантів, безкінечне “перетягування каната” у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні. Це нестримна політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин на тлі байдужості суспільства до проблем цивілізованого співжиття і здорового довкілля. Це гостро різні версії “віртуального минулого” і, як наслідок, девальвація понять “патріотизм”, “національна гордість”. Це дезорієнтована молодь, яка не бачить гідних прикладів для наслідування і шукає розради в сумнівних заняттях і схильності до “ерзац-культури”. Це загальне падіння моралі, коли не соромно красти й зраджувати» [189, с. 48—49]. Подолання такого стану пов’язане з послідовним втіленням реформ, оптимальним поєднанням централізації та децентралізації, виробленням і реалізацією чіткої соціально-політичної стратегії.

Ризики влади. Пов’язані вони з асиметрією між суспільними потребами, що швидко зростають, і можливостями вироблення, ухвалення та реалізації рішень. Аналіз ризиків влади має бути зосереджений на таких явищах, як: зловживання нею (монополізація, насильство, корупція); недостатність влади, коли вона не реалізує належно своїх можливостей (неприйняття рішень, відкладання ух-

валення рішень, непослідовність діяльності); дефіцит влади (втрата функціональності, неефективність); утрата репутації влади — потенційний ризик, який виникає через несприятливе сприйняття іміджу державної установи громадськістю і недовіру населення до неї. Основні причини ризику репутації — недотримання органом влади законодавства, недоліки в організації внутрішнього контролю, недоліки кадрової політики, конфлікт інтересів, недотримання суб'єктами влади принципів політичної етики.

Ризики модернізації. У процесі модернізації суспільства передісного типу можливі: протистояння елементів традиції і сучасності; переважання культурно-історичних і соціально-політичних чинників над економічними; домінування персоніфікації у діяльності влади і політичних еліт; деструктивні дії, пов'язані з конкуренцією політичних партій, утвердження мультипартійної системи; надмірна централізація або неконтрольовані відцентрові тенденції. Конфліктно-кризовий потенціал модернізації характеризують такі явища і зіставні їм поняття: «провали модернізації» (архаїзація, анархізація, криміналізація суспільства); «пастки модернізації» (популізм, технократизм, націоналізм та ін.); «часткова модернізація» — паралельне співіснування традиційності й раціональності як протилежних способів одночасної поведінки людини й орієнтації суспільства; «форсована модернізація» — безпідставне, штучне прискорення реформаторських процесів без урахування готовності до них суспільства та наявності вольових можливостей політико-владного забезпечення руху вперед [81, с. 29]. За всієї ризиковості модернізація і зміни в політичній свідомості й культурі громадян необхідні для побудови демократичного суспільства й переходу до інноваційної моделі суспільного розвитку.

Ризики популізму. Породжують і супроводжують кризи суспільства в умовах демократичного розвитку та є їх характерною ознакою. Як правило, їх зумовлюють політико-культурні трансформації, світоглядні зміни у свідомості суспільства. Популізм вихолощує значення істини, руйнує традиційні ідеології, робить нормою подвійні стандарти, створює передумови для домінування аморальності й лицемірства. На початку ХХІ ст. популізм із маргінального явища перетворився на політичний чинник дестабілізації демократії навіть у розвинутих країнах, якими є Франція, Велика Британія, США.

Небезпека популізму пов'язана з можливістю приходу до влади непрофесійних політичних лідерів, непідготовлених до ефективного державного управління. Популістичні лідери, команди політтехнологів, експертів і консультантів, що забезпечують їхню перемогу на ви-

борах, зазвичай здобувають популярність за допомогою необґрунтованих обіцянок, апелювання до ідей безпосередньої участі населення у здійсненні влади. Багатоманітність проявів популізму (ідеологія, тип мислення, набір маніпулятивних технологій, примітивне загравання з масами, апеляція до простого вирішення складних проблем) не дає змоги зрозуміти його деструктивну природу і спрямованість.

Популізм руйнує довіру до політики, знецінює демократичні цінності, зумовлює відчуження людей від влади, слугує знаряддям зведення рахунків між політичними силами, олігархами та лідерами, підживлює авторитарні тенденції в політичній культурі. Останнім часом він набув форм євроскептицизму, етнократії, лівоцентризму. Сучасні інформаційні технології створюють додаткові ресурси для його поширення й легітимації масовою свідомістю. Апелюючи до емоцій, віртуальної реальності, стихійних проявів невдоволення, національного та соціального егоїзму, популізм, насамперед як засіб мобілізації електорату, руйнує раціональний елемент політики, підриває авторитет демократичних інститутів, механізмів і процедур.

Дослідження політичних ризиків набуває виняткового науково-теоретичного і практичного значення, як і розробка та застосування програм їх мінімізації. Насамперед демократична політична система повинна сформувати взаємопов'язану інституціональну мережу, наділену стійкими, здатними до самовдосконалення елементами і відповідним персоналом. З метою мобільного реагування на можливі ризики необхідно відпрацювати механізми ефективного запобігання конфліктним і кризовим ситуаціям. Політичні ризики можна суттєво знизити завдяки здобуттю і підтриманню довіри у громадян й іноземних інвесторів.

4.3. ПРОГНОЗУВАННЯ ПЕРСПЕКТИВ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

На політичній арені сучасності постає спектр проблем, яких людина і людство не вирішували в минулому і які мають важко передбачувану висхідну траєкторію розвитку. З ними пов'язані суттєві зміни в характері людського буття.

Виявлення та використання альтернативних джерел енергії й реалізація права людини на безпечне довкілля. Сьогодні сотні тисяч людей в усьому світі опалюють своє житло за допомогою систем, які працюють на сонячній енергії. У Каліфорнії (США) електростанції, які використовують як джерело енергії вітер і сонце, забезпе-

чують потреби близько 1 млн осіб. Відтворювана незабруднююча довкілля енергія є вагомою часткою сукупної енергії, яку виробляють у США. Нове покоління вискоєфективних вітрових двигунів набуває поширення у країнах Європи, Латинської Америки, в Індії.

Альтернативна енергія є значно рентабельнішою, якщо взяти до уваги втрати від спалювання видобувного палива, заподіяння шкоди здоров'ю і власності через глобальне потепління, кислотні дощі, забруднення повітря і води. Її розвиток різними способами блокують сили, які здобувають прибутки від енергетичної і нафтохімічної галузей. Саме тому «альтернативну енергію часто ігнорують або оголошують “нерентабельною” [210, с. 149]. Енергія сонця і вітру була б більш доступною, якби уряди і корпорації витрачали більше ресурсів на розробку технологій і розподільних мереж для її використання.

Досягнення Євросоюзом у 2020 р. запланованих цілей щодо виробництва відновлюваної енергії сприятиме створенню 2,8 млн робочих місць. Уся галузь генеруватиме близько одного відсотка європейського ВВП. Єврокомісія вважає, що для отримання максимальних економічних вигод від відновлюваної енергетики необхідно збільшити політичну підтримку галузі. Більшого фінансування в короткостроковій перспективі потребують фотоелектрика, вітрова та сонячна енергетика, виробництво біопалива другого покоління. ЄС прагне, щоб до 2020 року відновлювальна енергія становила 20 відсотків загального її обсягу і щоб частка «зеленої» енергії в транспортному секторі становила 10 відсотків.

Стрімке підвищення цін на енергоресурси змусить споживача вимагати у забудовника житлових споруд «енергетичний паспорт», як це відбувається в Німеччині, де активно розвивають енергоєфективні й навіть енергопасивні будівлі, які можуть обходитися зовсім без опалення. Їхні стіни, дах, фундамент максимально утеплені, будинок якісно ізольований. До 20 відсотків новобудов Німеччини — енергопасивне житло. Ще в 1995 р. тут було запроваджено державний стандарт з енергоспоживання. Згодом було започатковано державні програми підтримки будівництва за енергозберігаючими стандартами. Суб'єкт спорудження енергопасивного чи енергозберігального будинку може отримати кредит із дуже низьким відсотком.

Із подорожчанням енергії «рентабельність енергопасивного будівництва зростає все більшими й більшими темпами», — зазначає німецький інженер-будівельник, керівник «Проекту пасивний дім» в Україні Флоріан Ламмаер [104]. За його переконанням, «спочатку потрібно навчитись економити наявні енергоресурси і гра-

мотно ними розпоряджатись, а вже потім думати про альтернативну енергетику» [104]. Нові енергетичні стандарти житла — неминучість. У Німеччині вже стала обов'язковою умова: коли продають або надають в оренду якусь будівлю, до неї потрібно додавати енергетичний паспорт, в якому зазначено витрати на енергоресурси.

Попереду масовий перехід на електроавтомобільний транспорт, що принципово змінить вимоги до генерування та передавання електроенергії, стимулюватиме розвиток електромереж. Американці вже мають намір поставляти електроенергію на Землю з космосу, вивівши на орбіту сонячні батареї.

Україна поступово накопичує знання і технології щодо енергоєфективності. Одним із завдань є формування в населення свідомого ставлення до використання й збереження енергоресурсів. Попри те, потребують системної державної підтримки розвиток вітроенергетики, біоенергетики, використання палива рослинного походження, підвищення ефективності вугільної галузі. Перші результати — виробництво чистого кремнію, розробка сучасних приладів для сонячної енергетики, наноелектроніки та електронної техніки. На порядку денному — необхідність розробити наближену до європейського законодавства нормативну базу, створення привабливого інвестиційного клімату. Такий підхід вписується в логіку світових перспектив.

У 1992 році в університеті «Хофстра» (Нью-Йорк, США) відбулася міжнародна наукова конференція з проблем федералізму, на якій представники України порушили питання про доцільність розробки і прийняття Всесвітньої екологічної конституції. Після обговорення ідею було підтримано. Дослідження цієї проблеми триває і вже реалізувалось у проекті Екологічної конституції Землі, розробленому в Інституті держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. Обґрунтовуючи її, ініціатор цього проекту Ю. Шемшученко зазначає, що екологічна конституція може розв'язати низку важливих для світового співтовариства і кожної людини спільних проблем: «сформувати систему екологічних прав людини і закріпити її право на безпечне навколишнє середовище; визначити напрями світової екологічної політики, а також екологічного співробітництва держав і міжнародних організацій; усунути прогалини в міжнародно-правовому регулюванні екологічних відносин і зробити більш системною галузь міжнародного екологічного права; створити додаткові міжнародні організаційно-правові і судові гарантії забезпечення екологічного правопорядку в світі; сприяти узгодженому розвитку національних систем екологічного законодавства» [301, с. 23, 26].

На сучасному етапі світового розвитку перед людством постало завдання запобігти катастрофічним змінам клімату. Дослідження Глобального гуманітарного фонду свідчать, що такі зміни — вже реальність. Щороку вони серйозно зачіпають 315 млн осіб, спричиняють смерті 315 тис. — через голод, хвороби та екстремальні погодні явища. Щорічні економічні втрати становлять 125 млрд доларів США, і вони суттєво збільшаться протягом наступних 20 років. Наукові дослідження засвідчують: парникових газів уже викинуто в атмосферу стільки, що подальше потепління є невідворотним [259, с. 18]. У першому півріччі 2010 року зафіксовано найвищу середню температуру атмосфери й океану Землі за всю історію спостережень. Фахівці одного з інститутів, який входить до структури NASA, заявляють: «Температурні дані є свідченням того, що планета продовжує нагріватися.

Парниковий ефект посилюється внаслідок спалювання горючих корисних копалин (вугілля, нафти, газу). Людство активно займається цим уже двісті років. Якщо у XXI ст. не буде знайдено інших способів забезпечення енергією, на людство чекає катастрофа. Парниковий ефект вже є, але найгірше попереду. Основними її проявами є небувала спека, руйнівні паводки, лісові пожежі (США, Іспанія, Греція, Італія, Індонезія, Мексика та інші країни) [260, с. 242]. Найнебезпечнішою для людей перспективою від парникового ефекту є зниження врожаїв, що може спричинити голодування сотень мільйонів людей. Передусім постраждають люди, які живуть в умовах, найбільше наближених до природних. Б. Стерлінг зазначає, що в XXI ст. парниковий ефект, вірогідно, отримає нову хвилюючу назву — «екогеноцид» [260, с. 241—242].

В умовах глобалізації українське суспільство змушене розширити зону своєї відповідальності за власний соціально-державний простір. Обстоюючи необхідність утвердження суспільства майбутнього, О. Лафонтен зауважує: «Шкода, яку завдають природі, не хоче рахуватися ні з якими кордонами. Радіоактивна хмара Чорнобиля силою вітру розносила небезпеку по всьому світу. Давня істина, що ріки течуть вниз, за нових умов, коли хімічна промисловість все більше насичує воду рік високотоксичними важкими металами, набула нового сенсу для тлумачення принципу національно-державного суверенітету» [163, с. 98]. Екологічна проблема постає в сучасному світі як наднаціональна внаслідок недбалих або неправомірних дій сусідів, які призводять до порушення екологічного балансу, через нерівномірність розвитку різних країн й відсутність уніфікованих міжнародних правових і технічних норм захисту довкілля, недостатню координацію громадських ініціатив.

Директор Інституту Землі в Колумбійському університеті Джеффри Сакс зазначає: «Справжній глобальний підхід у дусі “мозкової атаки” міг би полягати в первинному обговоренні найперспективніших технологічно й економічно доступних варіантів, а також можливостей поліпшення цих варіантів за допомогою цільових наукових досліджень і найсприятливіших економічних стимулів. Переговори могли б торкнутися багатьох варіантів, прийнятних для кожної країни та регіону, — від CCS (зберігання двоокису вуглецю — продукту викидів від спалювання вугілля. — В. Г.) до використання сонячної, вітрової та ядерної енергії — і сформували план переходу на нове покоління автомобілів зі зниженою емісією, визнаючи, що ринкова конкуренція нарівні з державним фінансуванням зможуть встановити фактичні темпи» [243].

Важливим є поширення в суспільстві екологічної культури, насамперед серед дітей та молоді. До цього світ спонукають виклики майбутнього. За висновками вчених, до 2080 р. приблизно чверть населення планети потерпає від дефіциту води. Кліматичні зміни призведуть до масової міграції. Посухи та дефіцит води викличуть напруженість і конфлікти всередині країн і між ними.

За висновками вчених, на світовому рівні потрібно досягти зменшення викидів у атмосферу на 25—40 відсотків уже до 2020 року від рівня 1990 року і на 85—90 відсотків — до 2050 року. Велика Британія — перша країна, яка законодавчо зобов'язала скоротити викиди на 34 відсотки до 2020 року порівняно з 1990 роком, маючи за мету досягти 80 відсотків до 2050 року. Кліматична конференція ООН, що відбулася у грудні 2009 року в Копенгагені, очікуваних результатів не дала: не було прийнято документа, який би встановлював норми допустимих викидів для кожної країни. Однак політична воля щодо створення світу без викидів парникових газів в атмосферу посилюється.

Ведучи мову про всесвітню катастрофу внаслідок глобального потепління, футурологи створюють атмосферу, яка заставляє держави приймати відповідальні рішення. Наука і техніка пропонують способи боротьби з потеплінням клімату. І не виключено, що прогностичні передбачення спонукають до рішучих заходів. Найкращий результат цих старань — непідтвердження прогнозу про всесвітню катастрофу, і це буде не поразкою футурології, а її торжеством.

Соціокультурні трансформації в контексті гуманізації людського розвитку. У XXI ст. утвердиться людина-інтелектуал. Освіта поступово переорієнтується на професії майбутнього, перелік яких уже загалом сформовано: бібліотекар в аудіотеці, лікар

променевої медицини, дозиметрист, іміджмейкер, політичний консультант, інформолог, консультант з вибору професії, консультант зі здорового способу життя, омбудсмен, прогнозист, радник у справах пенсіонерів, спеціаліст з якості води, координатор трансплантації, фінансовий аналітик, хірург-косметолог, розповсюджувач нових ідей (інноватор) та ін.

Міжнародні експерти дійшли висновків, що найперспективнішими галузями у XXI ст. будуть охорона здоров'я, будівництво й інженерія. На думку українських фахівців з Державного центру зайнятості, через 5—10 років на ринку праці будуть користуватися попитом: інженери всіх напрямів діяльності — виробничники, конструктори, спеціалісти із сервісного обслуговування; педагоги, медичні працівники; менеджери зі збуту й постачання продукції. Цей список далеко не вичерпний. Здебільшого за критерій визначення найбільш прибуткових і затребуваних професій на наступні десятиліття беруть зміну виробничої сфери. Як виявилось, у найкращій ситуації перебувають фахівці комп'ютерної галузі, працівники охорони здоров'я й аналітики. Затребуваними також будуть: інженери-програмісти; викладачі коледжів і вищих навчальних закладів; консультанти у фінансовій сфері; асистенти в медицині; фахівці з дослідження ринку; IT-адміністратори; оцінювачі нерухомості; фармацевти; психологи та ін. Майбутнє прогнозують як світ з нерозвиненою культурою, традиціями і спадкоємністю, але населений людьми з багатою уявою, здатністю до винаходів, переповнений симуляціями реальності.

У інформаційному суспільстві формальна освіта поступово відмовиться від традиційних цінностей і канонів. У ній не буде вічних істин, моральних кодексів, конституційної спадкоємності, літературної класики, історії — стрижень спадкоємності буде втрачено. Для учнів епохи інтернету діятимуть лише тимчасові канони, наспіх складені з уламків техніки й уривків різних культур. Формальна освіта допомагатиме потрапляти «в тренд» за мінімальною кількістю теорії, яка не стосується справи. «В інтернеті немає ні навчального плану, ні моральних цінностей, ні філософії. Він не має релігії, національності чи громадянства. Він просто надає дані, вагони даних, уйму даних. Інтернет — це школа, якою управляє електроніка, децентралізована, неорганізована, мультикультурна й абсолютно безконтрольна. Вона виросла на основі хитрих пристосувань, і від неї тхне трансценденталізмом» [260, с. 62]. В уявній школі майбутнього користуватимуться не мовою урядів, армій чи офіційних релігій. Ця освіта буде займатися вия-

вленням тенденцій. Великі масиви інформації миттєво старітимуть. Класичні дисципліни змінюватимуться і підлаштовуватимуться під практику бізнесу.

Такий варіант розвитку освіти — дещо гіпертрофований, але цілком вірогідний.

Стійкою тенденцією сучасного розвитку є гуманізація суспільства — поступове повернення до цінностей гуманізму на принципово новій основі. Крізь призму гуманізації на прикладі розвинутих країн можна говорити про небувале зближення матеріального і духовного рушіїв людського буття. Виробництво переорієнтовується на задоволення індивідуальних потреб споживача, дестандартизацію, постачання продукції малими серіями, формування середніх і малих економічних структур. Формується новий тип працівника, в структурі зайнятості домінує інтелектуальна, творча праця. Це сприяє подоланню індустріальних форм відчуження людини, веде до визнання людської особистості основним багатством суспільства. Зміни в сучасному суспільстві «зумовлюють глибоку інтеграцію сфер матеріального й духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність», сприяють забезпеченню «не тільки фізіологічних потреб, а й потреб більш високого порядку, які зумовлюють всебічний розвиток особи» [202, с. 50].

Набуває сили тенденція щодо максимального використання наукових здобутків і значного підвищення рівня освіти. Уже в 60-ті роки XX ст. дослідники звертали увагу на необхідність у процесі модернізації суспільства пріоритетного розвитку освіти, розглядаючи її як запоруку вдосконалення людського потенціалу [316, р. 273], що означає відмову від прагнення звести модернізацію до техніко-економічних нововведень. За нинішніх умов теоретичні знання і рівень освіти розглядають як джерело інновацій, удосконалення соціального і політико-правового простору. Все це пов'язано зі зміною характеру виробництва, посиленням залежності суспільства від фундаментальних соціально-гуманітарних наукових досліджень та політики їхньої реалізації.

На думку Ю. Яковця, упродовж двох-трьох десятиліть є всі підстави очікувати появу «грандіозної наукової революції, яка створить оновлену картину світу і виведе науку на позиції “лідера”, відкриє для неї можливість стати “наріжним каменем постіндустріальної цивілізації”» [306, с. 272—273]. Вся діяльність академічних інститутів буде зосереджена на продукції і прибутку. Зникнуть штатні посади, і лише небагатьом сегментам абстрактного знання вдасться вберегтися від натиску ринку. З розвитком науки, як пе-

редбачив Станіслав Лем, майбутнє не стане більш зрозумілим, а навпаки — збільшиться кількість невідомого.

Ще одна особливість — зміна змісту, форм і методів освіти, яка стає безперервним процесом, що супроводжує людину упродовж усього життя, забезпечує постійне оновлення та поповнення знань і умінь. Вузкофахова орієнтація змінюється широкою гуманітаризацією освіти. Ця тенденція розпочалася в розвинутих країнах внаслідок кризи системи набуття знань, орієнтованої на попередню соціально-політичну структуру суспільства. Якісні суспільні зміни спричинили неадекватність попередніх знань і навичок новим обставинам, виявили функціональну неграмотність і професійну некомпетентність, падіння ефективності виробництва, що стимулювало трансформації в освіті. Уже тепер оформився попит не на конкретні знання, які передають від покоління до покоління, а на ключові навички — здатність до пізнання нових явищ і процесів, критичне мислення і креативність, уміння застосувати теоретичні знання у практиці, навички колективної роботи й комунікаційні дії, розуміння основних чинників ефективності управлінської діяльності.

Гуманітаризація освіти — процес об'єктивний, покликаний сформувати у свідомості молодих людей, котрі є носіями майбутнього, відповідні викликам часу характеристики:

1) культуру вибору і вміння досягати суспільної згоди, які унеможливають негативне тлумачення інших культур, народів, традицій;

2) подолання розриву в розвитку елітарної і масової культури завдяки зближенню фундаментальної науки й освіти, вдосконаленню творчого потенціалу і культури особистості;

3) відхід від ідеологічного диктату і догматизму у сфері освіти, формування в молодіжному середовищі принципів і критеріїв гуманізму — людяності, людинолюбства, свободи особистості, рівності, справедливості, терпимості до інакомислення;

4) налагодження та вдосконалення системних зв'язків природничо-наукового, технічного і гуманітарного складників у системі освіти; подолання технократизму через «орієнтацію на точні науки і технологію» в поєднанні з «використанням світоглядного знання» [144, с. 229];

5) гуманістичне осмислення результатів людської діяльності в історичному минулому і сьогоденні;

6) усвідомлення істини, що кваліфіковане виконання спеціальних дій, обов'язків не може бути єдиним мірилом освіти, яка повинна вписуватись у багатогранну систему формування людини.

Процес гуманізації виходить за межі освітньо-виховного процесу. Він вбирає в себе елементи нової етики, яка орієнтує бачити суспільство як осереддя гармонійного поєднання людини і колективу, суспільних і політичних інститутів. Важливим елементом гармонізації суспільства є гуманізація діяльності бюрократії, державної адміністрації.

Одним із виявів гуманізму є деєтатизація суспільства, відхід від домінування держави і правлячої еліти у сфері регулювання суспільних відносин. Цивілізація поступово переходить від державно-правового моноцентризму до поліваріантних форм існування, що передбачає: посилення ролі регіональних органів і місцевого самоврядування; появу великої кількості малочисельних партій, громадських рухів і організацій; розпорошення суспільних інтересів і наступ негативних явищ (наркоманії, корупції, зростання тінювих структур, посилення злочинності) внаслідок хаосу перехідного періоду. Все це потребує сильної держави, але сильною не своїм тиском на законослухняних громадян, а рівнем реального захисту життя особи, її прав, власності та інтересів, що можливе завдяки адаптації держави до нових умов, подоланню шаблонізації державних, міждержавних, міжрегіональних форм і методів правового, політичного регулювання.

Одним із складників гуманізації суспільства є процес індивідуалізації, в центрі якого — людина як основний об'єкт і суб'єкт. Філософсько-політологічне розуміння проблеми особистості в постсучасному суспільстві глибоко розкрито в працях Р. Інглегарта, М. Кастельса, А. Етціоні. Пояснюючи особливості культурного зсуву в зрілому індустріальному суспільстві, Р. Інглегарт пише: «Змінилося все: стимули, які спонукають людину до праці, протиріччя, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї і народженню дітей» [198, с. 249]. Відповідно змінюються базові цінності суспільного розвитку. У людей західних країн з високими матеріальними статками поступово відбувається зміна орієнтації від опікування матеріальним добробутом і фізичною безпекою у бік піклування про якість життя. На зміну матеріальним цінностям поступово приходять постматеріальні. Соціологічні дослідження свідчать, що у кількісному співвідношенні «постматеріалісти» в Західній Європі на початку XXI ст. вже випереджають «матеріалістів». Постматеріалісти як тип ціннісної орієнтації мають більше шансів порівняно з матеріалістами у впливі на суспільно-політичну

ситуацію, оскільки в них вищий рівень освіти і доходів, політичної активності, цілеспрямованості.

Характерними особливостями цінностей, на які орієнтуються постматеріалісти, є: відмова від ставлення до економічного успіху як основної мети діяльності; прагнення до створення середовища односторонніх з орієнтацією на цікаву, осмислену працю, духовно-моральне єднання; зосередження енергії на забезпеченні соціального статусу і підвищенні якості життя; заміна релігійних та інших традиційних орієнтацій нерелігійними, пов'язаними зі свободою індивідуального самовираження; відкритість і готовність до сприйняття соціально-політичних і культурних змін.

Акцентуючи увагу на постматеріальних цінностях як явищі, іманентно властивому західному світові, Р. Інгларт визнає наявність і перспективи їх розвитку в інших культурах, зокрема у східноєвропейських та пострадянських країнах. У сучасних західних суспільствах активізувалися групи індивідів із «самобутністю, спрямованою в майбутнє» (М. Кастельс). Йдеться про самобутні структури територіальних громад, здатні швидше адаптуватися до глобальних процесів сучасного світу (поява вільних економічних зон, повернення на історичну сцену міста-держави тощо); розвиток фемінізму як прагнення до усунення поділу соціальних інститутів за гендерною ознакою; розгортання і політизацію екологічного руху, прагнення екологів до інтеграції людства і природи, до контролю за використанням простору в інтересах людей і природи.

Утвердження постматеріального начала в структурі сучасної цивілізації є проблемою морально-духовного порядку. «У матеріальному світі, — зазначав Ф. Р. де Шатобріан, — люди об'єднуються для праці, спільність трудящих йде різними шляхами і скоріше приходить до мети; спільними зусиллями люди побудують піраміди, вивчивши кожен свій предмет, зроблять відкриття в науках, дослідять всі куточки фізичної світобудови. Чи точно таким же є стан справ у світі духовному? Скільки б не об'єднували свої зусилля тисячі голів, їм ніколи не створити шедевру, який наодинці створив Гомер» [298, с. 586]. Першочерговість особистісних якостей у розумінні духовності XXI ст., на думку С. Кримського, зумовлена вимогою утвердження так званої монадної особистості, яка здатна репрезентувати свою націю, культуру, епоху і тим самим маніфестувати індивідуальну іпостась універсального досвіду. Монадні особистості були й раніше — вожді, пророки, мудреці. У сучасному світі «щільність соціальних зв'язків виросла настільки, що формування монадних особистостей стає поширеним явищем». Історія

показала, що такі «монадні особистості», як М. Ганді, М. Л. Кінг, А. Сахаров, В. Вернадський, М. Грушевський та інші, «відіграли у XX столітті значно більшу роль, ніж усі політичні партії разом узяті» [156, с. 12—13].

Носії індивідуальної самобутності створюють своєрідне суспільство, яке М. Кастельс називає «суспільством мережових структур», здатним продукувати дві самобутності — суспільного опору і зверненості в майбутнє, які можуть виникнути «у таких просторах, на основі таких умов і таких процесів, які характерні для кожного конкретного інституціонального і культурного контексту» [198, с. 303]. А це означає, що й на українське суспільство чекають подібні зміни. Звернені в майбутнє індивідуально-групові орієнтації можна розглядати як прагнення до створення «живого житла живого життя» (Ю. Карякін), законом яких є множення різноманітності форм життя, виявлення і примноження «особистісної і національної духовної неповторності», ствердження істини: «Чим різноманітніше життя, тим воно живіше, тим воно безсмертніше» [130, с. 637—638].

У західному суспільстві на особистісному рівні все помітнішою є орієнтація на забезпечення соціального порядку і справедливого існування через спроби синтезу елементів традиції і сучасності, пошук балансу між універсальним характером прав людини і спільним благом. Щодо цього А. Етціоні запропонував «нове золоте правило», покликане максимально скоротити розрив між поведінкою людини, яку диктує її «я», і добродійною суспільною поведінкою. Це правило він виразив у формулі: «Поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність» [198, с. 317].

Акцент на правах людини в майбутньому має змінити ідея справедливого суспільства, якому притаманна рівновага між соціальним порядком і автономією особистості. Для забезпечення цього можливе впровадження на певний час вимоги до громадян, щоб вони, поступившись індивідуальними інтересами, спрямували свою енергію на досягнення спільних цілей.

З урахуванням багатьох обставин А. Етціоні формулює основоположні принципи комунітарної парадигми:

1) абсолютно вільна особистість не може бути раціонально мислячим членом громадянського суспільства, бо в її свідомості з'являється тенденція до інтелектуальної нестабільності, імпульсивності, розумового розладу;

2) роз'єднання людей, розпад суспільства на натовпи спричинює втрату індивідумом своєї особистості й своєї цінності, що, як

правило, виливається в тоталітаризм, обмеження незалежності особи, асоціальну поведінку, відчуження;

3) здоров'я суспільства залежить від зміцнення соціальних «якорів» у межах зусиль, спрямованих на підтримання соціального порядку і суспільного блага не через опору на закон як засіб забезпечення цінностей, а через опору на освіту, керівництво, переконання, віру, моральний діалог, розвиток основоположних морально-духовних критеріїв та ін. [198, с. 332—334]. Із цього випливає, що незалежність особистості не повинна бути безмежною, а має вписуватись у контекст суспільних цінностей.

Активізація пошуків сенсу життя на індивідуально-особистісному рівні — характерна прикмета розвитку сучасних суспільств. Ефективність цих пошуків безпосередньо залежить від освоєння людьми нових островів свободи, форм життя і напрямів творчості, відповідних реаліям зламу тисячоліть. Головне для сучасної людини — знайти свою нішу в крихкому й непередбачуваному розвитку сучасної людської цивілізації.

На початку ХХІ ст. динамічно відбувається відродження релігійного почуття як важливого чинника розвитку політики і культури. Однією з перспектив рівноправного діалогу науки й релігії є відкриття в державних вищих навчальних закладах факультетів теології. У світських країнах Європи теологію давно викладають як одну з гуманітарних дисциплін, випускники факультетів теології проходять державну атестацію. «Консерватизм релігії. — зазначає В. Шкода, — це інше визначення мудрості, це заклик до обережності перед лицем небувалих темпів розвитку. Наука вносить у життя могутню динаміку, часто пов'язану з ризиком, небезпеками для суспільства. Релігія покликана зберегти в житті вічне» [303].

Активізація міграційних потоків і перспективи модернізації міграційної політики. На рубежі другого і третього тисячоліть набула планетарного масштабу проблема демографічного зростання. Причому, зі слів генерального директора Міжнародної організації з міграції (МОМ), «тепер у русі знаходиться більше людей, ніж коли-небудь в історії — приблизно 1 млрд світового населення, з яких чверть мільярда — міжнародні мігранти, а 750 млн — внутрішні мігранти, які пересуваються в межах власних країн» [186]. Останнім часом домінуючою стала вимушена (безповоротна) міграція, яку сформували біженці під впливом дестабілізації у великих регіонах, насамперед на Близькому Сході й у Північній Африці. Йдеться про дестабілізацію таких країн, як Ірак, Сирія, Афганістан, Туніс, Ліван, Єгипет, Лівія, заради контролю над ресурсами, комунікаціями, трафіком людей, зброї, наркотиків.

Німецький соціолог, економіст і демограф Гуннар Хайнсон — дослідник демографічної війни — на початку нинішнього століття в своїй книзі «Сини і світове панування: роль терору в підйомі й падінні націй» (2003) висловив передбачення щодо грядущого «великого переселення народів», заявивши, що 950 мільйонів африканців і арабів поховано Європу до середини ХХІ ст., оскільки на Близькому Сході і в Центральній та Південній Африці, на відміну від Європи, яка старіє, 20 відсотків населення — молодь від 15 до 24 років. І вся вона — основа майбутньої міграції в Європу [287].

Із цим висновком важко не погодитися, оскільки молодь є основою так званої Ісламської держави, яка кинула виклик Європі. Молоді властива готовність до сприйняття ідеології, яка звільняє від будь-якої відповідальності. За спостереженнями Г. Хайнсона, населення в мусульманському світі упродовж п'яти поколінь (з 1900 по 2000 роки) виросло від 150 до 1200 млн осіб, тобто на 800% [287].

Демографічна проблема і проблема міграції в сучасних умовах під тиском політичних проблем, пов'язаних з динамічною трансформацією політичних режимів та дезорганізацією суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку в Азії і Африці, спровокували серйозні проблеми для країн Європейського Союзу та європейського континенту загалом. До середини століття населення Африки збільшиться вдвічі (з 1,2 до 2,4 мільярда). За прогнозами демографів, до 2040 року половина населення Землі віком до 25 років складатиметься з африканців. За висновками Інституту Геллапа, до 2050 року близько 950 млн осіб прагнуть поселитися в Європі. При цьому характерним є те, що молоді мусульмани, які прибувають у Європу, переважно не мають ні освіти, ні перспектив, ні видимих життєвих орієнтирів, не вписуються в структуру європейських націй. Відповідно «у мусульман, які відчують себе в країні проживання паріями, розвивається свого роду співчуття до усіх “мусульманських жертв у світі”». У їхньому середовищі «зміцнюється переконаність, що їхня виключеність і “переслідування” їхніх братів мають те ж коріння: неприйняття ісламу Західним світом» [125].

Надмірний потік мігрантів спричинив посилення міжнародної напруженості на європейському континенті. Йдеться про формування на території європейських держав замкнутих зон, населених етнічними групами — у великих європейських містах такими є цілі етнічні квартали. Наприклад, населення передмістя Кройцберг у Берліні утворюють на третину іммігранти; в деяких районах Лондона частка іммігрантів перевищує 70 відсотків. Якщо в 1961 році у Великій Британії було лише 7 мечетей, то в 2011 році їх уже 1 500 (200 — у Лондоні).

Економічний ефект від напливу іммігрантів уже в середньостроковій перспективі виявляється ілюзорним, оскільки зникають стимули для впровадження інновацій. Дешева робоча сила потребує збереження дешевих, спрощених засобів виробництва продукції, уповільнення внутрішньої інтеграції населення. У цьому контексті О. Малиновська зазначає: «Капітал імпортує робітників, щоб збільшити доходи, зменшити заробітну плату, створити резервну армію праці. Отже, міграція консервує і поглиблює нерівність, гальмує модернізацію країн-донорів» [173, с. 78]. За цих умов іммігранти воліють селитися компактно, в них зникають стимули для досконалого вивчення мови, законодавства, культури країни проживання. Висококваліфіковані фахівці — представники Франції, Голландії, Німеччини — масово емігрують зі своїх країн до Канади, Австралії, Нової Зеландії, аби не утримувати за свій рахунок іммігрантів. Поряд з цим збільшуються непередбачувані видатки на подолання міграційної кризи.

Під тиском надмірної міграції розвивається європейська ідея відкритих кордонів. У жовтні 2016 року у французькому місті Кале розпочато будівництво стіни висотою в чотири метри і довжиною в один кілометр, яка стане продовженням вже існуючої дротяної огорожі. Під загрозою квотний принцип розподілу мігрантів, схвалений у Брюсселі. Ширяться протести проти цього рішення у Латвії, Польщі, Словаччині, Хорватії, Сербії, Угорщині. Створення міжнародного міграційного режиму утруднюють гостра конкуренція суб'єктів міжнародної міграційної політики, захист національних ринків праці, нерівність можливостей європейських держав, обстоювання пріоритету прав своїх громадян над універсальними правами людини.

Ставлення до мігрантів як до людей другого сорту породжує в їхньому середовищі агресію, яку з успіхом використовують представники терористичних угруповань. Посилюються антимігрантські настрої і ксенофобія серед місцевого населення. Це призводить до протистояння і навіть відкритих конфліктів. Після терористичних актів у Парижі, Німці та інших європейських містах ісламофобія в Європі набула нової гостроти.

Міграція розвиває національну культуру і змінює роль національної держави у європейських країнах, підриває суверенітет. Насамперед йдеться про п'ять європейських країн, де проживає найбільше іноземців, — Німеччину, Францію, Велику Британію, Італію та Іспанію. Це починають розуміти на різних рівнях. Німецький політолог, голова Бундесбанку Тіло Сарацин у 2010 році написав книгу «Німеччина самоліквідується», в якій описує наслідки, що виникли в

Німеччині через зниження народжуваності та зростання імміграції з мусульманських країн. На його думку, справжню небезпеку для країни становить населення (переважно іммігранти), яке живе за рахунок соціальної допомоги, оскільки це породжує соціальний паразитизм. Динаміка народження дітей дуже низька в освічених людей, які працюють, і висока в тих, що живуть на соціальні виплати, середній освітній рівень знижується, а діти із бідних сімей погано вчаться. Автор висловлює свою зацікавленість, аби його нащадки через 50 — 100 років жили в Німеччині, де мовою спілкування була б німецька, а люди відчували себе німцями. І, відкидаючи передбачувані звинувачення в німецькому націоналізмі, додає: «Я впевнений, що й наші східні сусіди в Польщі через 50 чи 100 років також хочуть залишитися Польщею, так само як і французи, данці, голландці, чехи, які бачають того ж для своїх народів і країн» [245, с. 342].

Реальність сьогодення — криза європейської ідентичності, основними проявами якої (як реакції на надмірну міграцію) є розгубленість, страх, заклики до спокою та єдності, невизнання помилок у здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики, коливання між необхідністю збереження свободи і забезпечення людей від терористичних актів. У переважній більшості країн вона затьмарює очікування економічного ефекту від притоку працездатних мігрантів і вже в середньостроковій перспективі спричинить нові проблеми й наслідки політичного, правового і соціокультурного характеру.

Міграційна політика є однією з найбільш суперечливих і політизованих. За ступенем соціальної деструкції проблему міграції можна поставити на одне з чільних місць серед глобальних проблем сучасності. У цьому контексті, характеризуючи міграційну політику Європейського Союзу, Х. Бехруз зазначає: «Європейський Союз постійно приділяв і приділяє велику увагу вирішенню проблем нелегальної міграції шляхом вироблення адекватної та ефективної міграційної політики, що включає в себе комплексні політичні, соціально-економічні, гуманітарні, а також правові заходи. Однак необхідно констатувати і той факт, що дана політика не справляється з новою ситуацією, що склалася в міграційній сфері, котра є, по суті, новим складним викликом перед Союзом у цілому, від вирішення якого залежить не лише доля Шенгенської зони, а й перспективи розвитку всього ЄС» [19, с. 10—11].

Попри те, що нелегальні мігранти цинічно ігнорують європейські закони, Європа, керуючись гуманістичними принципами, продовжує їх приймати. Тим самим відбувається своєрідна легітимація порушення закону. Неважко передбачити, що така мігра-

ційна політика, в якій домінує розрив між законом і реальністю, й надалі заохочуватиме сотні тисяч нових нелегалів.

Однією з найгостріших проблем міграційної політики ЄС є недотримання її позицій окремими країнами-членами. Це стосується, зокрема, процедури прийому біженців. З метою подолання неконтрольованої міграції Європарламент схвалив запровадження квот на прийом біженців (відповідно до розвитку ВВП та кількості населення конкретної країни). Через спротив окремих країн ці квоти не були затверджені, а добровільний розподіл мігрантів лише поглиблює суперечності. Не дивлячись на узгоджене рішення щодо визнання статусу біженця, отриманого в одній з країн ЄС, усіма іншими країнами-членами, на практиці ця вимога не працює. Кожна з 28 країн продовжує вести свій список безпечних країн походження і найближчим часом згоди з цього питання скоріше за все досягти не вдасться.

Серед причин поширення нелегальної міграції є і недосконала система депортації біженців у ЄС. За висновками фахівців, фактично виконується лише третина рішень про відмову в наданні притулку. Натомість у деяких країнах ЄС існують нелегальні табори біженців (м. Кале, Франція; острів Кос, Греція та ін.), де вони приречені на злиденне існування. У зв'язку з цим у Агентстві ЄС з охорони зовнішніх кордонів Frontex розпочав роботу оперативний підрозділ з повернення мігрантів, які не мають права на отримання притулку. Цей підрозділ покликаний надавати допомогу в здійсненні депортації країнам, що найбільше потерпають від біженців. У структурі цієї служби заплановано задіяти 1000 постійних працівників і мобільний підрозділ прикордонників з 1500 осіб.

В умовах міграційної навали нівелюються домовленості щодо захисту зовнішніх кордонів, оскільки окремі країни (особливо балканські, через які відбувається транзит міграційних потоків, — Греція, Угорщина, Сербія) починають порушувати приписи Брюсселю й захищають власні кордони всіма доступними засобами. І це в умовах, коли Європейською комісією лише у 2008—2014 рр. було виділено на зміцнення кордонів ЄС 2 млрд євро. Отже, консолідованих зусиль і енергії окремих держав виявляється замало, у зв'язку з чим все актуальнішою постає проблема аналізу ризиків проблемних ділянок кордонів ЄС, створення загальноєвропейської міграційної поліції для їх спільного патрулювання. Необхідність інфільтрації бойовиків терористичних угруповань потребує динамічного реформування законодавства у сфері прикордонного контролю й охорони кордонів.

Глобальний масштаб міграційних викликів вимагає розробки і узгоджених глобальних стратегій Європейського Союзу й окре-

мих держав, насамперед тих, що мають обмежені інструменти впливу на міжнародні міграційні процеси. Особливо це стосується країн Центральної і Східної Європи, в яких поки що є час на підготовку власних міграційних програм, доки основний тиск міграції припадає на західноєвропейські країни з високими соціальними стандартами.

Одним із невідкладних завдань міграційної політики ЄС є створення освітніх програм для вивчення мігрантами мови і культурних особливостей країн, що надають їм притулок. Перспективними для ЄС можуть стати перехід від політики мультикультуралізму до м'якої асиміляції мігрантів неєвропейського походження, популяризація інтернаціоналізму, толерантності, діалогу цивілізацій, в межах яких немає місця для релігійної, расової та іншої дискримінації чи ворожнечі.

Європейський Союз з його міграційною політикою становить значний інтерес для України як важливий партнер з обміну населенням і як досвідчений політичний гравець. Інтеграція України до ЄС передбачає досягнення відповідності європейським стандартам у сфері міграційного законодавства та менеджменту. Перехідним країнам сповна доводиться реагувати на виклики глобального міграційного режиму, що пов'язано: зі зростаючою поляризацією світу між бідними та багатими країнами, яка здійснює небувалий міграційний тиск одних країн на інші; з кризою управління міграцією з боку національних держав, що проявилось в масовому поширенні нелегальної міграції; з суперечностями між концепцією прав людини і національними інтересами держав [10, с. 302].

У сучасній Україні досить сильними є міграційні тенденції та настрої, особливо серед молоді. Україна — один із найбільших донорів та реципієнтів трудових мігрантів. За твердженням релігійної неурядової організації «Карітас», «Україна перетворюється у вільні коридори міграційних потоків, які функціонують та змінюються за внутрішніми правилами». Це триватиме доти, поки в Україну не підуть інвестиції. Тож «за відсутності інтеграційних процесів на європейських економічно-цивілізаційних та правових засадах Україна все більше виявлятиме тенденцію до зростання міграційних ризиків» [178].

Саме тому Україні слід ширше використовувати можливості співпраці з ЄС у міграційній сфері: порушувати перед європейськими партнерами питання розробки та впровадження за підтримки ЄС спільних проектів щодо сприяння поверненню українських трудових та освітніх мігрантів на батьківщину; враховувати напрацьовані ЄС при розробці законодавчих документів у міграційній

сфері, здійснювати оцінку поданих законопроектів на відповідність базовим принципам міграційної політики ЄС; ініціювати розвиток циркулярної моделі міграції між Україною та країнами ЄС, спільно розробляти механізми її запровадження, оскільки така політика «найбільше відповідає інтересам і країни походження, і призначення, і самих мігрантів» [173, с. 84].

Скориставшись досвідом європейських країн, необхідно розширити можливості працевлаштування іноземних випускників українських навчальних закладів за отриманою під час навчання спеціальністю, а також часткової зайнятості в період навчання. Враховуючи норми європейського законодавства, варто звернути увагу й на забезпечення належних стандартів прийому біженців, задоволення специфічних потреб особливо вразливих груп вимушених мігрантів, зокрема дітей без супроводу, жінок, жертв тортур. В руслі загальноєвропейської політичної тенденції треба подбати про розробку та впровадження дієвих заходів з інтеграції мігрантів в українське суспільство, реінтеграцію громадян, які повертаються на Батьківщину. Серед політичних пріоритетів на першому місці має бути забезпечення легального, впорядкованого міграційного процесу та захисту прав мігрантів.

Міграційне законодавство України нараховує понад 60 нормативно-правових актів, норми яких почасти є суперечливими між собою і щодо відповідного законодавства держав-членів ЄС. У зв'язку з цим, на думку В. Барського, розвиток міграційного законодавства України «повинен бути спрямований на вирішення двох головних завдань: 1) управління міграційними процесами (обсягом і спрямованістю міграційних потоків); 2) соціально-економічну адаптацію та культурно-поведінкову інтеграцію мігрантів на території України» [8, с. 67].

Міграційний рух населення є невід'ємною частиною демографічних процесів. Для їх комплексного дослідження велике значення має визначення соціально-демографічних характеристик мігрантів, а також середньострокове і довгострокове прогнозування напрямів та інтенсивності розвитку міграції. Такий підхід надзвичайно важливий, оскільки, за прогнозами ООН, чисельність населення світу вже у 2025 р. становитиме 8 млрд осіб, а в 2045 р. вона може досягти 9 млрд. Отже, сучасна демографічна політика повинна визначально впливати на розвиток сім'ї, народження дітей, вибір професії, сферу зайнятості, динаміку чисельності, структуру і розселення населення. Навколо цієї проблеми мають об'єднатися національна, регіональна і загальносвітова політика у сфері регулювання народонаселення.

Соціально-економічні втрати від надмірної міграції вже на середньострокову перспективу перевищуватимуть економічний ефект як для країн, які приймають, так і для країн походження мігрантів. У привабливих для мігрантів країнах все посилюватимуться виникатимуть міжнаціональна напруженість, втрата національної ідентичності, ігнорування чинного законодавства, протестні настрої, етнічна локалізація, порушення прав людини роботодавцями та ін. У країнах еміграції внаслідок надмірного відтоку населення виникатимуть незворотні втрати демографічного потенціалу, що, як показує практика, здатні дестабілізувати цілі регіони. Національна економіка країн походження мігрантів втрачатиме наймобільнішу частину трудових ресурсів. Та й самі мігранти, як правило, несуть серйозні матеріальні збитки, пов'язані з переїздом, а нелегальні мігранти навіть ризикують життям, довіряючись сумнівним перевізникам, а також зазнають моральної та соціально-психологічної шкоди, пов'язаної з відірваністю від сімей, необхідністю пристосування до чужих мови, культури, звичаїв, порядків.

Замість приваблення дешевої робочої сили Європейський Союз має стимулювати створення спільного виробництва й відповідних економіко-культурних анклавів на території країн, з яких спостерігається найбільший приплив іммігрантів. Для цього потрібно задуматись над стратегією довгострокового планетарного розвитку, враховуючи той факт, що відтік працездатного населення породжує проблеми, які поглинуть і Європу.

З огляду на нову політичну ситуацію в сучасному світі та перспективи європейської інтеграції українського суспільства, при перегляді Концепції державної міграційної політики України слід врахувати такі проблеми: відповідність європейським стандартам у сфері міграційного законодавства та менеджменту, насамперед щодо запобігання нелегальній міграції та дотримання прав людини; розроблення на державному рівні програми повернення мігрантів на Батьківщину, основу якої становитимуть залучення інвестицій в Україну та стимулювання бізнесу до створення робочих місць для потенційних мігрантів; поступове імплементація в українське законодавство міграційних норм Європейського Союзу із залученням до цієї діяльності фахівців юридичного профілю, політичних експертів і представників громадськості; максимальне використання можливості двостороннього економічного співробітництва із сусідніми країнами, що дасть змогу регулювати міграційні процеси.

Формування постлюдства й можливості утвердження альтернативної цивілізації. На початку третього тисячоліття у світі

почали виникати й набувати ознак стійких тенденцій проблеми, яких людство раніше не знало. Ці проблеми пов'язані насамперед з технологічними відкриттями, у зв'язку з чим дослідники все частіше вдаються до поняття «технологічна сингулярність», що означає момент, після якого характеристики цивілізації вже неможливо буде передбачити. До основних проблем початку третього тисячоліття, які мають значну висхідну траєкторію, можна зарахувати розгортання космічних програм, зародження трансгуманізму, формування альтернативної цивілізації.

В сучасних умовах спостерігається своєрідне розширення діапазону світового розвитку від геополітики до космічної політики. З другої половини 1990-х років у США удосконалено програми, які стосуються космічного озброєння. Фахівці не виключають технічної можливості розгортання озброєнь у космосі вже в середньостроковій перспективі. У серпні 2006 року президент США схвалив документ «Національна космічна політика», в якому реалізацію космічних програм було оголошено одним з пріоритетних напрямів. Серед основних її цілей — зміцнення свого лідерства в космічній галузі; забезпечення безперешкодної діяльності й захисту інтересів США в космічному просторі [149, с. 31—32]. Це означає, що світове співтовариство вступає в період боротьби за досягнення стратегічних переваг у космосі, а перенесення гонки озброєнь на позаземний простір позбавляє сенсу зусилля держав щодо радикального скорочення ядерних озброєнь.

Поряд з розгортанням озброєнь у космосі розробляються й мирні космічні програми. У США останнім часом до цього долучають приватні компанії, провідною серед яких є «Спейс Х» (Space Exploration Technologies). Її довгострокові амбіції пов'язані з перетворенням людства на вид, що проживатиме на багатьох планетах. «Спейс Х» вийшла на шлях побудови першої у світі ракети, яку можна використовувати багаторазово. Це обіцяє знизити затрати на пілотований політ на Марс з 5 мільярдів доларів у розрахунку на одну людину до 5 мільйонів. Планується також за допомогою високих технологій знизити час подорожі на Червону планету до одного року.

Підкреслюючи важливість подібних досліджень, голова ради директорів і головний адміністратор «Спейс Х» Ілон Маск зазначає: «Якщо самодостатня цивілізація буде рости на іншій планеті, то це змінить психіку кількома шляхами. Вона може змусити людей стати не такими обмеженими. Не виключено, що людство перестане думати лише про себе. Якщо оглянутися назад у часі, то ми побачимо: люди вели клановий спосіб життя, їх цікавила тільки їхня маленька община. Тому, населяючи більше планет, вони, можливо, переста-

нуть думати про себе, як про часточки окремих націй, ставши частиною планети Земля» [27, с. 245].

У 2009 році в Росії започатковано міжнародний проект «Марс—500» з моделювання польоту на Червону планету. Згідно з цим проектом, для шести осіб (четверо росіян, француз і німець) були створені умови для життя в ізольованих боксах упродовж 195 днів, що мали нагадувати ті, в яких люди можуть опинитися при польоті на Марс. Завданням експерименту було з'ясувати, як замкнений простір впливає на стан екіпажу і чи можливий в принципі довготривалий космічний переліт, який, за розрахунками, займе не менше півтора року. Поки що на заваді його здійснення — стан невагомості, а також вплив випромінювання, однак наука розвивається, і є підстави думати, що в майбутньому вона запропонує ефективні рішення.

Ще однією проблемою, яка засвідчує перспективи трансформації людини і людства, є трансгуманізм як ідея постлюдини і постлюдства. Оцінюючи цей напрям, О. Костенко в обґрунтованій ним концепції соціального натуралізму зазначає: «На основі сучасної людини виникне нова істота — *“постлюдина”*, яка утворить нову спільноту — *“постсоціум”*. Вони будуть відрізнятися від сучасної людини і сучасного соціуму так само, як сьогодні людина і соціум відрізняються від *пралюдини* і *прасоціуму*. Людство прийде до цього лише якщо розвиватиметься за законами Матері-Природи. Але вже сьогодні це треба прогнозувати з допомогою соціальної футурології, заснованої на соціальному натуралізмі, аби не збитися із шляху гуманітарного і соціального прогресу» [151, с. 101]. На цю проблему звертає увагу й вітчизняний дослідник В. Гаташ, який зазначає: «Ми живемо в цікаву і страшну епоху, коли від позиції кожного жителя Землі, від його особистого вибору тут і тепер залежить майбутнє розумного життя у Всесвіті — людським воно буде чи постлюдським» [39].

Ідея постлюдини пов'язана з тим, що біотехнології в сучасних умовах набувають здатності змінювати плоть будь-яких видів за заданими параметрами. Люди піддаються трансформації, як й інші біологічні організми, але як буде застосована енергія цих трансформацій, залежить від характеру суспільства, що її відкриє й використає. Постлюдина означає нову цивілізацію з принципово новими схемами поведінки і засобами життєзабезпечення. Це глибокий і остаточний розрив у культурній та історичній спадкоємності. У зв'язку з цим ризикнемо зауважити, що неупорядковане, неспокійне, суперечливе постлюдське суспільство з політичного погляду є кращим за одновимірну, підпорядковану єдиному ладу, передбачувану і досконалу, залежну від рішень певної особи чи групи людей спільноту.

Трансгуманізм у його сучасному розумінні — міжгалузевий науковий напрям і світогляд, спрямований на розширення фізичних, розумових і психологічних можливостей людини за допомогою сучасних технологічних досягнень. Це поняття першим застосував відомий гуманіст, засновник ЮНЕСКО Джуліан Гакслі в 1957 р., хоча в літературі воно відоме завдяки «Божественній комедії» Данте Аліґ'єрі.

Ідея трансгуманізму полягає в проголошенні інтелекту одним із чинників еволюційного розвитку, який визначально впливає на досягнення мети. Валерія Прайд щодо цього зазначає: «Враховуючи безперервний різноманітний вплив інтелекту на процес антропогенезу, необхідно звернути увагу на схематичність розділення процесу розвитку людства на етап біологічної еволюції людини і етап соціальної еволюції й запропонувати розглядати загальний процес еволюції людства перш за все з точки зору впливу інтелекту на процес антропогенезу як на біологічному рівні, так і на рівні суспільства. Даний акцент набуває особливого значення у зв'язку з лавиноподібно наростаючим впливом інтелекту на еволюційний процес будь-якого — поки що в рамках планети Земля — масштабу» [199, с. 20].

Потужним інтелектуальним чинником еволюції людини є її інноваційна активність, пов'язана з удосконаленням технологій виробництва продуктів харчування, розвитком політичних, економічних і культурно-гуманітарних технологій, модернізацією засобів транспортування товарів і перевезень. Останнім часом намітився прорив у технологіях охорони здоров'я, завдяки яким навіть люди зі слабким здоров'ям можуть брати активну участь у житті суспільства й мати нащадків. В рамках трансгуманізму розвивається іморталогія (від лат. *immortalis* — безсмертя) — наукове обґрунтування правомірності постановки й реальної можливості вирішення проблеми досягнення практичного безсмертя людини на основі розвитку трансплантології, кіборгізації (використання штучних органів), медичних нанороботів.

Трансгуманісти вважають, що людський вид не є завершенням еволюції — людство перебуває на порозі її нового етапу, коли людина продовжить еволюціонувати вже не в силу біологічних законів чи законів соціальної еволюції, а завдяки науковому знанню, перетворивши еволюцію на керований процес. Відповідно до наукових прогнозів, через 20—30 років суперпотужні технології кардинально змінять людину та її життя. Вже створені протези рук, якими можна управляти мозком, прототипи штучних очей, штучне серце (з 2006 р. офіційно дозволено до застосування). Сотні тисяч амери-

канців мають кохлеарні імплантати (приєднані безпосередньо до нерва слухові апарати). Наближається час, коли ембріони людини можна буде вирощувати в інкубаторі завдяки новим можливостям клонування людини (їх розвиватимуть, як тільки вони стануть безпечними для організму й етично прийнятними). Постійно розвиваються комп'ютерні програми, покликані допомогти людям виконувати інтелектуальну роботу й організувати життєдіяльність у робочий і в неробочий час. За словами Біла Гейтса, невдовзі буде розроблено мозок-комп'ютер, який дасть змогу сліпим бачити, а глухим чути. Можливо, бачити краще від людини й чути те, що люди не чують. Американський інженер розробник комп'ютера Watson (Девід Ферручі), який упродовж трьох десятиліть працював зі штучним інтелектом, зазначив, що людство перебуває на порозі машинно-людської взаємодії, у зв'язку з чим «у майбутньому ми будемо мати потребу в поєднанні комп'ютерних прогнозів і суб'єктивних суджень» [268, с. 39]. Отже, людина за допомогою інтелекту переходить на горизонт штучно спрямованої еволюції, яка матиме революційний, швидкоплинний характер. Людство наблизилось до нової технологічної фази еволюції.

До новітніх тенденцій належать і потенційні можливості формування альтернативної цивілізації. Неологізмом, що набув останнім часом поширення в міжгалузевих дослідженнях проблематики майбутнього, є «альтернативістика», з якою пов'язані дослідження різноманітних напрямів і проблем формування альтернативної цивілізації. Вона охоплює пошуки економічної енергетики, сталого розвитку, порядку довкілля, можливостей для всезагального і цілковитого роззброєння, гуманізації освіти і культури, стабілізації сім'ї, підвищення ефективності охорони здоров'я та ін. У пошуках альтернативної цивілізації, як зазначає І. Бестужев-Лада, необхідно йти не від розуму та почуттів, а від життя: «І не просто від життя, а від його осмислення у всіх відомих семи формах суспільної свідомості — у світогляді, науці, мистецтві, моралі, праві, політиці, вірі. Але насамперед у цьому разі — від науки, єдино спроможної дати надійний, дійовий інструмент для визначення того, що саме підказує сьогодні життя» [14, с. 19].

Розмірковуючи над цими питаннями, Станіслав Лем наприкінці ХХ століття зауважив, що великий капітал не зацікавлений в негайній підтримці процесів, які принесуть результати в непомірно далекій перспективі. Щоправда, останнім часом у світі намітилася тенденція, яка означає прагнення до збереження для майбутніх поколінь надбань людської цивілізації. Так, на початку 2008 року в

Норвегії на архіпелагу Шпіцберген відкрито незвичайне зерносковище «Судного дня», в якому зберігається насіння всіх найбільш значних рослин Землі — 400 видів. Зерносковище має забезпечити рослини у разі катастроф, таких як ядерна війна, глобальні зміни клімату, астероїдні удари. Зразків, що зберігаються на Шпіцбергені, достатньо, щоб відновити будь-який вид у разі його цілковитого зникнення [262]. На початку 2018 року сковище збільшило колекцію до одного мільйона культур.

Аргентинський письменник Хорхе-Луїс Борхес вважає, що ми живемо у часі, який змінюється, але прагнемо жити *sub specie aeternitatis* (лат. — з погляду вічності). Нинішня суєта в суспільно-політичному житті, на його погляд, є тимчасовою. У майбутньому можуть кардинально змінитися характер людського життя та форми життєдіяльності. Один із персонажів його «Утопії втомленого», який промовляє з віддаленого майбутнього, пригадує стереотипи минулого, яке є нашим сьогоденням: «...світом правив забобон, нібито з вчора до ранку відбувається багато подій, які соромно втратити. Планету населяли колективні химери на ім'я Канада, Бразилія, Швейцарське Конго, Спільний ринок. Майже ніхто не знав передісторію цих платонічних сутностей, зате всі до тонкощів знали про останній з'їзд учителів, про неминучий розрив дипломатичних відносин і обмін президентськими посланнями, які секретарі секретарів склали з продуманою розпливчатістю формулювань — характерною особливістю цього жанру. Все це читалось, щоб тут же випасти з пам'яті, яку через кілька годин заповнювали нові дурниці. З усіх занять найбільш популярним була, звичайно, політика. Послів чи міністрів необхідно було, ніби калік, возити на довгих автомобілях, які гучно ревуть, оточені мотоциклістами й охороною, на яких чатували ненаситні фотокореспонденти. Як безногих, говорила моя мати. Фотознімок і друковане слово були реальнішими за речі. Справжнім вважалося лише опубліковане. *Esse est percipi* (існувати значить сприйматися) — таким були джерело, спосіб підтримання і кінцева мета наших унікальних уявлень про світ. У моєму минулому люди вирізнялися простодушністю: вони вірили, що товар хороший, якщо це говорить і повторює його виробник. Крадіжка теж була справою звичайною, хоча кожен знав, що гроші не приносять ні щастя, ні спокою». Усі ці стереотипи зрештою відійдуть у минуле разом з поступовою самоліквідацією влади, про що повідав інший персонаж Х.-Л. Борхеса: «Спочатку власті ще призначали вибори, оголошували війни, встановлювали ціни, конфісковували майно, проводили арешти, накладали цензурні обмеження, але ніхто не сприймав їх

всерйоз. Преса перестала друкувати їх розпорядження і портрети. Політикам довелося підшукати собі заняття скромніше, одні стали непоганими коміками, інші непоганими знахарями» [26, с. 311—313].

На думку українського вченого Ю. Павленка, «релятивізація та визнання “рівноправності” ідейно-ціннісних засад культур цивілізаційних світів не заперечують самодостатню значущість духовних підвалин кожного з них як такого». Навпаки, саме «через взаємопізнання, а отже, взаємоповагу й взаєморозуміння цивілізації та народи можуть знайти для себе гідне місце в майбутньому світоустрої» [204, с. 11]. Саме на такий шлях орієнтують людство Організація Об'єднаних Націй, Генеральна Асамблея якої ухвалила Декларацію Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй — міжнародно-правовий акт, спрямований на забезпечення розвитку миру на планеті, утвердження принципів сталого розвитку, досягнення прогресу в міжнародних відносинах за рахунок економічного зростання, спрямованого на розв'язання проблем бідності й захисту прав людини.

У цій Декларації визначено фундаментальні цінності, до яких належать: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, спільний обов'язок; окреслено напрями усунення загроз, які створюються зброєю масового знищення, забезпечення контролю над процесами озброєння і роззброєння, узгоджених дій держав по боротьбі з міжнародним тероризмом, транснаціональною злочинністю; проголошено наміри щодо допомоги промислово розвинутих країн найменш розвинутих країнам, забезпечення суттєвого поліпшення життя на всій планеті; йдеться про основні засади екологічної діяльності на основі нової етики бережливого і відповідального ставлення до природи; привертено увагу до необхідності стимулювання демократії і зміцнення правопорядку, поваги усіх міжнародно визнаних прав людини і основних свобод, включаючи право на розвиток; окреслено заходи щодо надання гуманітарної допомоги дітям і цивільному населенню, яке найбільше страждає від геноциду, збройних конфліктів та інших надзвичайних ситуацій; визначено заходи щодо зміцнення демократії в Африці й надання допомоги жителям цього континенту в їх боротьбі за стійкий мир, викорінення бідності й сталий розвиток; визначено завдання з перетворення ООН на ефективний інструмент для боротьби за гідний, справедливий розвиток усіх народів, подолання насилля, терору, злочинності й деградації та руйнації планетарного співжиття.

На основі Декларації тисячоліття ООН було виокремлено вісім основних, взаємопов'язаних напрямів, що отримали назву «Цілі розвит-

ку тисячоліття» («Millenium Development Goals», MDG). Їх суть полягає в наступному: 1. Ліквідувати абсолютну бідність і голод. 2. Забезпечити всезагальну початкову освіту. 3. Сприяти рівноправності статей і розширенню прав жінок. 4. Скоротити дитячу смертність. 5. Поліпшити охорону материнського здоров'я. 6. Боротися з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями. 7. Забезпечити екологічну стабільність. 8. Сформувати всесвітнє партнерство з метою розвитку.

Натепер діяльність ООН щодо досягнення Цілей розвитку тисячоліття є безперервною. До неї залучаються країни Великої вісімки, Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд, Азійський банк розвитку та інші організації. Рух до цих цілей у різних країнах і регіонах відбувається нерівномірно, однак значення цієї довгострокової програми розвитку людства полягає у формуванні соціального оптимізму і нових стандартів життєдіяльності людини і людства на тривалий період часу.

Людство на сучасному етапі його розвитку охопили широкомасштабні технологічні нововведення, які можуть кардинально змінити не лише зовнішнє середовище, а й соціоприродні властивості людини. Про це свідчать досягнення генетики, клітинної терапії, нанотехнологій, методики підсилення інтелекту, інформаційно-комунікаційні технології. Весь світ сподівається, що нанотехнології стануть чинником, який визначить подальший прогрес людства, ігноруючи їх непередбачуваний вплив на людину та її геном. У зв'язку з цим потрібні ретельний аналіз не лише технологічного, а й гігієнічного та екологічного складників досягнень і подальшого розвитку нанотехнологій. Розроблення таких її напрямів, як нанобезпека, нанотоксикологія, не варто вважати другорядними завданнями. Перед людством «на весь зріст постає проблема його майбутнього — перспектив існування людини разом із створеним нею соціоприродним світом в усіх взаємозв'язках і суперечностях цього світу» [199, с. 5]. Уже в найближчі десятиліття люди вимушені будуть відчувати себе громадянами не лише своєї країни, а й планети. Для самозбереження в нових умовах надзвичайно важливим буде «виховання в собі “ідентичності землянина” з турботою про інтереси планети і людства». Саме такий тип мислення «буде затребуваний в найближче двадцятиріччя, оскільки тільки він здатний побачити відповіді на виклики локальних воєн, екологічних проблем, боротьби за ресурси, проблеми кордонів, гендерних дисбалансів і так далі» [249].

Із сфери футурології проблема майбутнього переходить у сферу соціального проектування і стратегічного планування, стає питанням духовного, морального і культурного вибору людини і людської

співдружності. Звідси завдання: подолання деградації природного середовища, глобальних пандемій і кліматичних катастроф; формування поваги до відходу людини у потойбічний світ; використання досягнень інноваційної економіки в інтересах усього людства; зменшення ризиків і загроз технологічного розвитку; інтеграція людини і комп'ютерних засобів; розв'язання демографічної ситуації, подолання перенаселення і хронічної бідності в країнах, що розвиваються; модифікація людини та збільшення тривалості її життя.

У четвертому розділі використано матеріали, оприлюднені в попередніх публікаціях автора: статтях «Глобальні державно-суспільні трансформації початку XXI ст.» (2010) [50], «Політичні ризики: від теорії до практики» (2016) [69], «Надмірна міграція і порушення політичної стабільності на європейському континенті» (2017) [62], «Майбутнє національної держави в умовах глобалізації: політико-правові аспекти» (2017) [59], «Політичні ризики для незалежності України і напрями вдосконалення стратегії національної безпеки» (2017) [70], «Між минулим і майбутнім: відповідальність інтелектуалів за соціально-політичні перетворення» (2018, у співавторстві з О. В. Бабкіною) [61], «Проблеми і перспективи формування “альтернативної цивілізації”» [77].

ЛІТЕРАТУРА

1. **Агамиров К. В.** Проблемы юридического прогнозирования: методология, теория, практика: монография; под науч. ред. Р. В. Шагиевой. Москва: ЮРКОМПАНИ, 2015. 408 с.
2. **Агамиров К. В., Зульфугарзаде Т. Э.** Теоретико-методологические аспекты юридического прогнозирования: уч. пособие; под ред. К. В. Агамирова. Москва: ФГБОУ ВО «Российский экономический университет имени Г. В. Плеханова», 2016. 78 с.
3. **Альгин А. П.** Риск и его роль в общественной жизни. Москва: Мысль, 1989. 188 с.
4. **Амосов Н.** Размышления об обществе, будущем и об Украине. *Новітня Україна 1991—2001: (Роздуми видатних сучасників)*: кол. монографія / [Амосов М. М., Сабодан В. М., Грач Л. І. та ін.]; за заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. Київ: МАУП, 2001. С. 7—24.
5. **Амосов Н. М.** Разум, Человек, Общество, Будущее. Киев: Байда, 1994. 186 с.
6. **Бабкін В. Д.** «Наукова ідеологія» чи «ідеологічна наука». *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. Вип. 8. С. 70—76.
7. **Баронін А. С.** Аналіз і прогноз у політиці та бізнесі: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. 126 с.
8. **Барський В. Р.** Напрями вдосконалення державної міграційної політики України в умовах європейської інтеграції. *Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи*: наук.-практ. симпозіум, присвяч. 15-річчю міжнар. дня мігранта та 25-річчю Міжнар. конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їх сімей (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2015. С. 67—70.
9. **Бауман З.** Спор о постмодернизме. *Социологический журнал*. 1994. № 4. С. 69—81.
10. **Бахчеванова Н.** Міжнародна міграція робочої сили в умовах глобалізації. *Фін.-кредит. діяльн.: пробл. теорії та практики*. 2011. Вип. 2. С. 300—308.
11. **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [пер. с англ.]. Москва: Academia, 1999. 949 с.
12. **Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
13. **Березовець Т.** Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». Вид. 2-ге. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2016. 408 с.
14. **Бестужев-Лада И. В.** Альтернативная цивилизация. Москва: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1998. 352 с.
15. **Бестужев-Лада И. В.** Методика долгосрочного упреждающего анализа данных в технологическом прогнозировании. *Социологические исследования*. 2000. № 1. С. 37—41.
16. **Бестужев-Лада И. В.** Нормативное социальное прогнозирование: Возможные пути реализации целей сообщества. Опыт систематизации. Отв. ред. Г. В. Осипов. Москва: Наука, 1987. 212 с.
17. **Бестужев-Лада И. В.** Окно в будущее: Современные проблемы социального прогнозирования. Москва: Мысль, 1970. 269 с.
18. **Бестужев-Лада И. В.** Перспективы трансформации России: Экспертный сценарно-прогностический мониторинг. Москва: Московский гос. университет им. М. В. Ломоносова, Центр общественных наук, 1998. 116 с.
19. **Бехруз Х.** Правовое регулирование миграционной политики ЕС в современных реалиях. *Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи*: наук.-практ. симпозіум, присвяч. 15-річчю міжнар. дня мігранта та 25-річчю Міжнар. конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їх сімей (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2015. С. 5—11.
20. **Быков Д. Л.** Календарь-2. Споры о бесспорном: [эссе]. Москва: Астрель, 2012. 637 с.
21. **Близнюк Т. П.** Теоретичні аспекти теорії довгих хвиль М. Кондратьева. URL: econindustry.org/arhiv/mag/2005/vip_01_27/st_27_2.pdf (дата звернення 26.11.2018).
22. **Богуславська К. О.** Мережевий підхід у дослідженні зв'язків політичних акторів: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2008. 16 с.
23. **Большой** толковый социологический словарь (Collinz): в 2 т. / [под ред. Дэвида Джери и Джулии Джери; пер. с англ.]. Москва: Вече; АСТ. Т. 2: П—Я. 1999. 528 с.
24. **Боришполец К. П.** Методы политических исследований: [уч. пособие для студ. вузов]. Москва: Аспект Пресс, 2005. 221 с.
25. **Борхес Х.-Л.** Наш бедный индивидуализм. *Борхес Х.-Л. Собрание сочинений*: в 4 т.; [сост., предисл. и примеч. Б. Дубина]. [2-е изд., исправ.]. Т. 2. Санкт-Петербург: ТИД Амфора, 2007. С. 355—357.
26. **Борхес Х.-Л.** Утопия уставшего. *Борхес Х.-Л. Собрание сочинений*: в 4 т.; [сост., предисл. и примеч. Б. Дубина]. [2-е изд., исправ.]. Т. 3: Произведения 1970-х годов. Санкт-Петербург: ТИД Амфора. С. 311—313.
27. **Букингем Дж.** Что дальше? Путеводитель по будущему, составленный специалистами: прогнозы 50 самых влиятельных экспертов Америки (при участии Тиффани Уорд): пер. с англ. М. Жуковой. Москва: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2011. 352 с.

28. **Валевський О. Л.** Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: [монографія]. Київ: НІСД, 2001. 242 с.
29. **Вахненко Т.** Теоретичні засади формування зовнішнього національного боргу. *Вісник Національного банку України*. 2006. № 9. С. 16—25.
30. **Вейз Д. Э.** Времена постмодерна: Христианский взгляд на современную мысль и культуру; пер. Е. Терехин; Фонд «Лютеранское наследие». Минск: ПРИНТКОРП, 2002. 239 с.
31. **Вернадский В. И.** Философские мысли натуралиста. Москва: Наука, 1988. 522 с.
32. **Выдрин Д. И.** Очерки практической политологии. Киев: Философская и политологическая мысль, 1991. 128 с.
33. **Внучко С. М.** Аналітичні центри як суб'єкти процесу прийняття політичних рішень: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2009. 17 с.
34. **Гаврилишин Б.** До ефективних суспільств: Дороговакази в майбутнє: [доповідь Римському Клубові]; [упоряд. В. Рубцов]. [3-тє вид., доп.]. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. 248 с.
35. **Гаврилишин Б.** Дороговакази в майбутнє / [пер. з англ. Л. Л. Лещенко]. Київ: Основи, 1993. 238 с.
36. **Гаджиев К. С.** Конец евроцентристского мира и новая конфигурация геополитических сил. Москва: Международные отношения, 1993. 270 с.
37. **Гарин И. И.** Что ждет Украину: оптимистические прозрения скептика. Харьков: Торсинг плюс, 2009. 288 с.
38. **Гассан Ігаб.** Чим є постмодернізм і чим він стане? Літературний і культурний аспекти. *Американська література після середини ХХ століття: матеріали Міжнар. конф.*, 25—27 травня 1999 р., Київ / уклад. Т. Н. Денисова. Київ: Довіра, 2000. С. 19—32.
39. **Гаташ В.** «Опасное знание»: как не погибнуть от собственного разума? Зеркало недели: газ. 2007. № 37. 6—12 октября.
40. **Гатилова А. С.** К вопросу о технологии правового прогнозирования. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2012. № 3 (139). С. 31—36.
41. **Герасимчук В. А.** Homo Ludens між паралелями духовних опозицій: між життям духа і духом життя (Г. Гессе «Гра в бісер»). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2006. № 2. С. 3—8.
42. **Гидденс Э.** Ускользающий мир: Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.
43. **Глівенко С. В., Соколов М. О., Теліженко О. М.** Економічне прогнозування: навч. посіб.; [2-ге вид., перероб. та доп.]. Суми: Університетська книга, 2001. 207 с.
44. **Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. проф. Б. Гуменюка і проф. С. Шергіна.** Київ: Університет «Україна», 2009. 508 с.
45. **Гогвуд Б., Ган Л.** Аналіз політики для реального світу; [пер. з англ. А. Олійник; наук. ред. перекладу В. Тертичка]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 396 с.
46. **Голованов Л.** Сродство сердец и дум. *Чижевский А. Л. На берегу Вселенной: Годы дружбы с Циолковским: Воспоминания*. Москва: Мысль, 1995. С. 5—29.

47. **Горбатенко В.** «Аналіз майбутнього» та його роль в управлінні соціально-політичними процесами. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1(4). С. 30—40.
48. **Горбатенко В.** Аналітично-прогностичні знання та їх роль у суспільно-політичному розвитку. *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2—3 (6—7). С. 13—39.
49. **Горбатенко В.** Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2 (41). С. 98—108.
50. **Горбатенко В.** Глобальні державно-суспільні трансформації початку ХХІ ст. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження*. К.: Юридична думка, 2010. С. 130—140.
51. **Горбатенко В.** Громадські організації аналітично-прогностичного спрямування та їхня роль у суспільно-політичному розвитку України. *Політичні партії і громадські рухи в перехідних суспільствах: політико-правовий та історико-правовий аспекти*. Матеріали міжнародного круглого столу (м. Київ, 29 березня 2018 року) / ред. колегія: І. Усенко, Т. Бондарук, П. Петночка. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 9—18.
52. **Горбатенко В.** Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керівників. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. випуск. С. 48—62.
53. **Горбатенко В.** Еволюція прогностики як системи наукових знань про майбутнє. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1. С. 11—17.
54. **Горбатенко В.** Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки. *Політичний менеджмент*. 2004. № 4 (7). С. 47—56.
55. **Горбатенко В.** Искушение пророчеством: Иосиф Бродский о будущем России. *Pro Futuro*. 2013. № 2. С. 62—65.
56. **Горбатенко В.** Культура Постмодерну та її вплив на характер сучасних правовідносин. *Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19—20 травня 2011 р.* К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 25—30.
57. **Горбатенко В.** «Літературна футурологія» як перспективний напрям осмислення майбутнього: політичні аспекти. *Суспільно-політичні процеси*. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». К.: Видавництво Політія, 2018. Вип. 3 (10). С. 212—233.
58. **Горбатенко В.** Людина і суспільство в ситуації Постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 5. С. 151—166.
59. **Горбатенко В.** Майбутнє національної держави в умовах глобалізації: політико-правові аспекти. *Дванадцять юридичних читання. Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози: матеріали Міжнародної наукової конференції 1—2 червня 2017 р.* / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 29—32.
60. **Горбатенко В. П., Петренко І. І.** Метод «Делфі» та специфіка його застосування у прогностичних розробках. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 174—182.
61. **Горбатенко В.** Між минулим і майбутнім: відповідальність інтелектуалів за соціально-політичні перетворення (співавтор — Бабкіна О. В.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: «Політичні науки та методика викладання соціально-по-

літичних дисциплін» / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 24: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 3—10.

62. **Горбатенко В.** Надмірна міграція і порушення політичної стабільності на європейському континенті. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Вип. 7. Житомир — Київ — Краків: ФОП Євенок О. О., 2017. С. 20—28.

63. **Горбатенко В.** Осягнути розумом майбутнє: інноваційна діяльність Римського клубу. *Суспільно-політичні процеси*. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». К.: Політія, 2018. Вип. 2 (9). С. 118—144.

64. **Горбатенко В.** Поетапний цикл здійснення прогнозів. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 37—44.

65. **Горбатенко В.** Поетапний цикл здійснення прогнозів у сфері політики. *Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8—9 лютого 2006 р.* / укл. Г. О. Нестеренко; за ред. В. П. Бега. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. 364 с.

66. **Горбатенко В.** Політичне прогнозування: Концептуальне осмилення можливостей випереджального відображення дійсності. *Правова держава*. Вип. 16. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. С. 533—546.

67. **Горбатенко В., Бутовська І.** Політичне прогнозування: навч. посіб. К.: МАУП, 2005. 152 с.

68. **Горбатенко В. П.** Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. Київ: Генеза, 2006. 400 с.

69. **Горбатенко В.** Політичні ризики: від теорії до практики. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 2. С. 55—69.

70. **Горбатенко В.** Політичні ризики для незалежності України і напрями вдосконалення стратегії національної безпеки. *Ukraina 25 lat na drodze niepodległości*, red. Paweł Pietnoczka, Henryk Stroński, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2017. s. 13—30.

71. **Горбатенко В.** Політичні рішення: специфіка прийняття, практичного втілення та передбачення їхніх наслідків. *Нова парадигма: Альманах наукових праць*. Вип. 36. К., 2004. С. 117—125.

72. **Горбатенко В.** Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 3—13.

73. **Горбатенко В. П., Гарбадин А. С.** Постмодерні підходи до аналізу політики. *Політична думка ХХ — початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]*. Львів: Новий Світ-2000, 2016. Т. 1. С. 106—129.

74. **Горбатенко В.** Правова футурологія: предметне поле і перспективи розвитку в Україні. *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Вип. 8. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 36—40.

75. **Горбатенко В.** Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування. *Людина і політика*. 2003. № 5 (29). С. 46—55.

76. **Горбатенко В.** Про відторгнуті від музики слова: до осягнення державно-правових поглядів Фрідріха Ніцше. *Людина і політика*. 2002. № 3. С. 88—93.

77. **Горбатенко В.** Проблеми і перспективи формування «альтернативної цивілізації». *Правова держава*. Вип. 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 442—450.

78. **Горбатенко В.** Прогнозування як засіб оптимізації основних напрямів соціально-політичного розвитку. *Нова парадигма*. Журнал наукових праць. Вип. 50. К., 2005. С. 117—131.

79. **Горбатенко В.** Римський клуб і організація трансдисциплінарних проектів з довгострокового прогнозування глобальних проблем. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3 (54). С. 52—64.

80. **Горбатенко В.** «Сидить старий, схиливши сиві скроні»: Про кольорові скельця постмодерного буття. *Генеза*. 2006. № 1. С. 112—119.

81. **Горбатенко В. П.** Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Видавничий центр «Академія», 1999. 240 с.

82. **Горбатенко В.** Туган-Барановський і Україна. *Україна*. 1992. № 31. С. 19—21.

83. **Горбатенко В.** У пошуках майбутнього: до проблеми еволюції футурології як науки. *Наукові праці МАУП*. Серія: Політичні науки. 2017. Вип. 1 (52) / [редкол. М. Н. Курко (голов. ред.) та ін.]. — Київ: МАУП, ДП «Вид. дім «Персонал»», 2017. С. 35—48.

84. **Горбатенко В. П., Петренко І. І.** «Фабрики думок» і розвиток соціальної інженерії. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 5—13.

85. **Горбатенко В.** Цінності епохи Постмодерну і розвиток соціально-гуманітарної освіти в Україні. *Доба*. 2002. №4. С. 4—7.

86. **Горбатенко В.** «Я прийшов на цю землю, аби звітувати про неї». *Літературна Україна*. 2018. № 39 (5772). 25 жовтня.

87. **Горбатенко В.** Ab ovo: Друге народження ідеї модернізації або синтагма постмодернізації. *Людина і політика*. 1999. № 1. С. 29—33.

88. **Горячева М. В.** Критика Фридрихом Ніцше генезиса і ідеалів демократического государства. *Правоведение*. 2000. № 1. С. 248—256.

89. **Государственная** политика и управление: учебник. В 2-х ч. Ч. 1. Концепции и проблемы государственной политики и управления / под ред. Л. В. Сморгунова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. 384 с.

90. **Грабовський С.** Віднайдені дороговкази. *Дзеркало тижня: газ.* 2009. № 19 (747).

91. **Гудков С. О.** Воєнно-прогностична діяльність в Україні: наукові засади та аналіз сучасного стану. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць / [гол. ред. В. В. Лях]*. Київ: Укр. центр духовної культури, 2000. Вип. 13. С. 193—202.

92. **Гульга А. В.** Что такое постсовременность? *Вопросы философии*. 1988. № 12. С. 153—159.

93. **Давыдов А. А.** Модель социального времени. *Социологические исследования*. 2002. № 4. С. 98—101.

94. **Данилов А. И.** Переходное общество: Проблемы системной трансформации. Минск: Харвест, 1998. 432 с.

95. **Дегтярев А. А.** Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений. *Политические исследования*. 2003. № 2. С. 164—173.

96. **Джу́жа О., Іванов Ю.** Кримінологічне прогнозування. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / відп. редактори: Є. М. Моїсєєв, Ю. І. Рима-ренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко.* Київ: Атіка, 2007. Т. IV. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади поліцейської діяльності. С. 407—408.
97. **Дзвінчук Д. І.** Розвиток суспільства та освіти: Історико-філософський аналіз: [монографія]. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 156 с.
98. **Диалог** Тойнби-Икеда: Человек должен выбрать сам / [пер. Б. Л. Губман и др.]. Москва: ЛЕАН, 1998. 448 с.
99. **Диксон П.** Фабрики мысли. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 505 с.
100. **Донбас і Крим: ціна повернення:** монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
101. **Дракер П.** Посткапиталистическое общество. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / [под ред. В. Л. Иноземцева]. Москва: Academia, 1999. С. 67—100.
102. **Дроздовський Д.** Крижаний палац із людським серцем. *Дзеркало тижня:* газ. 2008. 22 березня.
103. **Дубас О. П.** Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2004. 20 с.
104. **Дубовик А.** Житло, яке працює на власника. *День:* газ. 2009. 16 грудня.
105. **Енциклопедія** постмодернізму / [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. перекладу О. Шевченко]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
106. **Етика** майбутнього / за ред. Т. Майєра і С. Міллер / пер. з нім. Київ: Основні цінності, 2003. 264 с.
107. **Еремєєв В.** Наука предвидения. URL: <http://www.ergmagazine.ru/vlast/pravila/nauka/31.08.07> (дата звернення: 11.12.2018)
108. **Жабінець Н. В.** Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія». Київ, 2006. 20 с.
109. **Законы** свободы. Интервью с В. Н. Кудрявцевым. *Раздумья о будущем: Диалоги в преддверии третьего тысячелетия: Журналистка Н. Стрельцова ведет беседы с известными учеными и полит. деятелями.* Москва: Политиздат, 1987. С. 131—144.
110. **Замятин Е.** Избранное. Москва: Правда, 1989. 464 с.
111. **Зарубежная** политология: словарь-справочник / [под ред. А. В. Миронова, П. А. Цыганкова]. Москва: Социально-политический журнал, Независимый открытый ун-т, 1998. 359 с.
112. **Затонский Д. В.** Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и не изящных искусств. Харьков: Фолио; Москва: АСТ, 2000. 259 с.
113. **Згуровський М.** Болісне одужання через кризу. *Дзеркало тижня:* газ. 2008. № 47 (726). 13—19 грудня.
114. **Згуровський М.** Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньостроковому (до 2020 року) і довго-

- строковому (до 2030 року) часових горизонтах (Виступ на Конгресі Академії політичних наук 17 листопада 2017 року). *Суспільно-політичні процеси:* наук.-попул. видання. 2018. Вип. 1 (8). С. 20—25.
115. **Иваницкая Е.** Не соблазняйте нас идеалом. *Знамя.* 1991. № 12. С. 230—234.
116. **Іжа М. М.** Історія розвитку просторового планування в Євросоюзі. *Політологічний вісник:* зб. наук. праць. Київ: ІНТАС, 2010. Вип. 48. С. 133—139.
117. **Ильин И.** Путь к очевидности. Москва: Республика, 1993. 431 с.
118. **Инглхарт Р.** Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Политические исследования.* 1997. № 4. С. 18—28.
119. **Иноземцев В. Л.** Расколота цивилизация. Москва: Academia — Наука, 1999. 724 с.
120. **Інноваційний** розвиток України: політико-правові аспекти: монографія / [за ред. В. П. Горбатенка]. Київ: Юридична думка, 2006. 248 с.
121. **Інститут** аналізу політики та стратегій. URL: <https://www.ipas.org.ua/index.php/about-us> (дата звернення: 12.05.2018).
122. **Інститут** аналізу та прогнозування. URL: <http://www.iap.org.ua> (дата звернення: 17.05.2018).
123. **Інформація** про результати діяльності громадської організації «Український незалежний центр політичних досліджень» (УНЦПД). URL: <http://mtot.gov.ua/wp-content/uploads/45.-Inf.-GO-UNTSPD.pdf> (дата звернення: 10.06.2018).
124. **Ирхин Ю. В.** Политология: [уч. пособие]. [2-е изд., перераб. и доп.]. Москва: РУДН, 1996. 463 с.
125. **Іслам:** Шлях до світла чи дорога в сутінки середньовіччя? URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/islam3/> (дата звернення: 16.08.2017).
126. **Кальниш Ю. Г.** Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади: [монографія]. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 272 с.
127. **Камю А.** Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство; [пер. с фр.]. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.
128. **Капсамун І.** Про справжню соціологію. *День:* газ. 2009. 15 жовтня.
129. **Карпичев В.** Драматургія долі. *Дзеркало тижня:* газ. 2007. 08 березня.
130. **Карякин Ю. Ф.** Достоевский и канун XXI века. Москва: Советский писатель, 1989. 656 с.
131. **Кастельс М.** Становление общества сетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / [под ред. В. Л. Иноземцева]. Москва: Academia, 1999. С. 492—505.
132. **Кеннеди П.** Вступая в XXI век / [пер. с англ.; предисл. В. Согрина]. Москва: Весь мир, 1997. 480 с.
133. **Кізіма В. В.** Гуманітарна експертиза: сутність і технології здійснення. Київ: ЦГО НАН України, 2005. 27 с.
134. **Кинг А., Шнайдер Б.** Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. Москва: Прогресс-Пангея, 1991. 344 с.
135. **Кіндратець О.** Ризики українського суспільства. *Віче.* 2009. № 17. С. 19—21.
136. **Киссинджер Г.** Дипломатия / пер. с англ. В. В. Львова; послесл. Г. А. Арбатова. Москва: Ладомир, 1997. 848 с.

137. **Киссинджер Г.** Нужна ли Америке внешняя политика? Москва: Ладомир, 2002. 352 с.
138. **Кіссінджер Г.** Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / пер. з англ. Н. Коваль. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.
139. **Клименко О.** «Фабрики думок»: вплив неурядових організацій на політику демократичних держав. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 90—99.
140. **Князев Г. А.** Конфедерации прошлого — сетевые государства будущего? *Правоведение*. 2008. № 5. С. 33—51.
141. **Князева Е. Н., Курдюмов С. П.** Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. 414 с.
142. **Коельо П.** Алхімік / [пер. з порт. В. Морозова]. Львів: ВНТЛ — Класика, 2002. 128 с.
143. **Козловски П.** Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия техн. развития / [пер. с нем.]. Москва: Республика, 1997. 240 с.
144. **Козловский В. В., Уткин А. И., Федотова В. Г.** Модернизация: от равенства к свободе. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 1995. 280 с.
145. **Колбеч Г. К.** Політика: Основні концепції в суспільних науках / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 127 с.
146. **Кондратьев Н. Д.** Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз. Москва: Наука, 1991. 567 с.
147. **Контури** російської політики. Аналітичне дослідження. Київ — Москва: Фонд громадської дипломатії, 2018. 240 с.
148. **Короткий** оксфордський політичний словник / [пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.
149. **Корсаков Г. Б.** Военно-космическая политика Вашингтона: стратегические аспекты. *США. Канада. Экономика — политика — культура*. 2009. № 1. С. 31—32.
150. **Косолапов В. В.** Методология социального прогнозирования. Київ: Вища шк., 1981. 310 с.
151. **Костенко О. М.** Проблема № 1 сучасної цивілізації (в українському контексті): [монографія]. Черкаси: СУЕМ, 2008. 112 с.
152. **Краснов Б. И.** Анализ политической ситуации. Метод сценариев. *Социально-политический журнал*. 1997. № 5. С. 91—103.
153. **Кремень Т. В.** Історія створення, цілі та завдання Римського клубу. *Практична філософія*. 2001. № 3. С. 126—137.
154. **Кривошеїн В. В.** Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти. Монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2009. 316 с.
155. **Крымский С. Б., Пилипенко В. Е., Салюк Ю. В.** Верификация социальных прогнозов [методологический аспект]; отв. ред. Ю. Н. Пахомов. Київ: Наукова думка, 1992. 116 с.
156. **Крымский С. Б.** Заклики духовності XXI століття. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
157. **Круглова Г. А.** Римский клуб. *Новейший философский словарь*. URL: <http://ariom.ru/wiki/RimskijKlub/print> (дата звернення: 18.04.2017).

158. **Култаєва М.** Футурологічні розвідки сучасної філософії освіти: теоретичні побудови та проблеми їх здійснення (стаття перша). *Філософська думка*. 2002. № 4. С. 59—75.
159. **Кушерець В. І.** Формування громадської думки. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 32 с.
160. **Лабораторія** Інститут європейської інтеграції. URL: <http://intret.lnu.edu.ua/laboratory/institut-evropejskoji-intehratsiji> (дата звернення: 05.06.2018).
161. **Ладер К.-Х.** Теория аутопойезиса как подход, позволяющий лучше понять право постмодерна (от иерархии норм к гетерархии изменяющихся паттернов правовых интересов). *Правоведение*. 2007. № 4. С. 9—22.
162. **Лазько И. Н.** «Антихрист. Проклятие христианству». *Постмодернизм: Энциклопедия*. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. С. 32—35.
163. **Лафонген О.** Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире / [пер. с нем. Р. А. Крестьянинова]. Москва: Междунар. отношения, 1990. 168 с.
164. **Лем С.** Фантастика и футурология: в 2 кн. Кн. 1 / [пер. с пол. С. Н. Макарецца; под ред. В. И. Борисова]. Москва: АСТ; Ермак, 2004. 591 с.
165. **Леонард М.** XXI век — век Европы / пер. с англ. Т. Банкетовой. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 250 с.
166. **Лесков Л. В.** Постигание непредсказуемого: бифуркационное пространство XXI века. *Общественные науки и современность*. 2001. № 6. С. 167—175.
167. **Лиотар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна / [пер. с фр. Н. А. Шматко]. Москва: Ин-т экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 1998. 160 с.
168. **Лисицын-Светланов А. Г.** Роль права в диалоге культур. *Диалог культур и партнерство цивилизаций: становление глобальной культуры: X Междунар. Лихачевские научные чтения (13—14 мая 2010 г.)*. Санкт-Петербург: СПбГУП, 2010. С. 602—603.
169. **Лукашук И. И.** Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права; Академ. правовой ун-т. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 544 с.
170. **Луков В. А.** Социальное проектирование: [уч. пособие]. [6-е изд., исправ.]. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та: Флинта, 2006. 239 с.
171. **Луков В. А.** Социальное проектирование и прогнозирование: [уч. пособие]. Москва: Социум, 1998. 160 с.
172. **Лященко І. А.** «Політика» та «гра»: теоретичне дослідження зв'язку понять. *Політологічний вісник*: зб. наук. праць. Київ: ІНТАС, 2011. Вип. 54. С. 233—240.
173. **Малиновська О.** Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1. С. 77—86.
174. **Мамут Л. С.** «Сетевое государство»? *Государство и право*. 2005. № 11. С. 5—12.
175. **Мангейм Дж., Рич Р.** Политология: Методы исследования / пер. с англ.; предисл. А. К. Соколова. Москва: Весь Мир, 1997. 544 с.
176. **Мартинов А. Ю.** Футурологічні сценарії глобальної перспективи. *Нова парадигма*: Альманах наукових праць. Запоріжжя, 2002. Вип. 28.

177. **Мельвиль А. Ю.** Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты. Москва: Московский общественный научный фонд, 1999. 108 с.
178. **Миколок О.** Готовність до міграції: Чим відрізняється становище найманих українських працівників у ЄС та Росії? *День*: газ. 2009. 01 липня.
179. **Мироненко О. М., Горбатенко В. П.** Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 456 с.
180. **Міграційні** процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / [упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка]. Київ: Довіра, 1998. 912 с.
181. **Милецкий В. П.** Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. 123 с.
182. **Мілош Ч.** Велике князівство літератури: вибрані есеї / передмова О. Гнатюк, упорядники О. Коваленко та І. Ковальчук, пер. із пол. О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина. Київ: Дух і Літера, 2011. 440 с.
183. **Мілош Ч.** Земля Ульро: Есе / пер. з пол. Київ: Юніверс, 2015. 248 с.
184. **Мир** после кризиса. Глобальные тенденции — 2025: меняющийся мир: Доклад Национального разведывательного совета США. Москва: Европа, 2009. 188 с.
185. **Мнацаканян М. О.** Модерн и постмодерн в современной социологии. *Социологические исследования*. 2008. № 12. С. 46—53.
186. **Можна** побудувати стіни, але мігранти їх просто обійдуть — гендиректор МОМ. URL: <http://apostrophe.ua/ua/article/society/2016-10-11/mojno-postroit-stenyi-no-migrantyi-ih-prosto-oboydut-gendirektor-mom-/7674>
187. **Моисеев Н. Н.** Информационное общество: возможности и реальность. *Политические исследования*. 1993. № 3. С. 8—18.
188. **Монтень М.** Опыты. Избранные произведения: в 3-х т. Т. 1 / пер. с фр. Москва: Голос, 1992. 384 с.
189. **Нагорна Л.** «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2 (23). С. 47—54.
190. **Най Дж. молодший.** Інформаційна вразливість. *День*: газ. 2008. 16 грудня.
191. **Нарочницкая Н. А.** Американские «аналитические институты» — глаза, уши и совесть Америки. URL: www.usinfo.ru/thinktanks.htm (дата звернення: 10.08.2018).
192. **Наумкина Е. А.** Информационное общество и модернизация образования. *Наука и образование: Современные трансформации*: монография. Киев: ПАРАПАН, 2008. С. 267—281.
193. **Незалежний** аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел. URL: <http://bintel.com.ua/uk/page/about/> (дата звернення: 02.06.2018).
194. **Нэсбитт Дж., Эбурдин П.** Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000. Москва: Республика, 1992. 416 с.
195. **Ницше Ф.** К генеалогии морали. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. 3. Европа. Америка: XVII — XX вв.* Москва: Мысль, 1999. С. 453.

196. **Ницше Ф.** Утренняя заря. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. 3. Европа. Америка: XVII—XX вв.* Москва: Мысль, 1999.
197. **Ницше Ф.** Человеческое, слишком человеческое. *Сочинения: в 2 т. Т. 1.* Москва: Мысль, 1990. С. 231—490.
198. **Новая** постиндустриальная волна на Западе: Антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. Москва: Academia, 1999. 640 с.
199. **Новые** технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / отв. ред. Валерия Прайд, А. В. Коротаев. Москва: Издательство ЛКИ, 2008. 320 с.
200. **Общая** и прикладная политология: уч. пособие / [под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова]. Москва: МГСУ: Союз, 1997. 992 с.
201. **Ортега-и-Гассет Х.** «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник / пер. с исп. Москва: Радуга, 1991. 639 с.
202. **Основи** економічної теорії: політекономічний аспект: підручник / [Климко Г. Н., Нестеренко В. П., Канищенко Л. О. та ін.]; за ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Київ: Вища школа; Знання, 1997. 743 с.
203. **Остроухов В. В.** Насилля як предмет філософських рефлексій. Київ: Український Центр духовної культури, 2000. 92 с.
204. **Павленко Ю. В.** Французькі філософи в буревіях ХХ століття. *Рудинеско Е. Філософи в обіймах бурі* / [пер. з фр. О. А. Юдіна]. Київ: Ніка-Центр, 2007. С. 5—11.
205. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование: [учебник для вузов]. Москва: Алгоритм, 2000. 352 с.
206. **Панарин А. С.** Политология: [учебник]. М.: Проспект, 1997. 408 с.
207. **Пантин В. И., Лапкин В. И.** Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине ХХІ века. Дубна: Феникс +, 2006. 448 с.
208. **Панфилова А. П.** Мозговые штурмы в коллективном принятии решений: [уч. пособие; 2-е изд.]. Москва: Флинта: МПСИ, 2007. 320 с.
209. **Панфилова Э. А.** Понятие риска: многообразие подходов и определений. *Теория и практика общественного развития*. 2010. № 4. С. 30—33.
210. **Паренти М.** Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США / [пер. с 7-го англ. изд. В. Горбатко]. Москва: Поколение, 2006. 416 с.
211. **Парсонс В.** Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики / [пер. з англ.]. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. 549 с.
212. **Парсонс Т.** Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой. Москва: Аспект Пресс, 1997. 270 с.
213. **Партико З.** Цивілізаційний вибір (Куди йти Україні: в Шанхайський договір і Азію чи в НАТО і в Європу? *День*: газ. 2009. 01 жовтня.
214. **Паулі Г.** Синя економіка. 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць. Доповідь Римського клубу. Київ: RiskReduction Foundation, 2012. 320 с.
215. **Пестель Э.** За пределами роста / пер. с англ. Е. В. Нетесова; ред. Д. М. Гвишиани. Москва: А/О «Издат. группа “Прогресс”», 1988. 270 с.

216. **Петренко І.** Аналітичні центри як суб'єкти формування публічної політики: монографія. Київ: Видавець Вадим Карпенко, 2018. 360 с.
217. **Петренко І. І.** Експертно-аналітичне забезпечення державної політики: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2011. 20 с.
218. **Петрова Д.** Политические и правовые препятствия на пути развития права общественных интересов. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 1997. № 1. С. 20—30.
219. **Печчи А.** Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 312 с.
220. **Пірен М. І.** Конфліктологія: підручник. Київ: МАУП, 2007. 360 с.
221. **Подколзина И. А.** Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях. URL: http://www.cfin.ru/finanalysis/polit_risk.shtml
222. **Пожидаев Є.** Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4. С. 19—26.
223. **Политический** процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва: Издат. дом ИНФРА-М; Весь Мир, 2001. 304 с.
224. **Політологічний** енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна; упорядники В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін]. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
225. **Политология:** Энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов]. Москва: Изд-во Московского коммерческого ун-та, 1993. 431 с.
226. **Политология:** Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1997. 384 с.
227. **Политология:** Лексикон / [под ред. А. И. Соловьева]. Москва: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 800 с.
228. **Політологія.** Кн. 1: Політика і суспільство. Кн. 2: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Ельга; Ніка-Центр, 2003. 664 с.
229. **Поліщук О.** Стратегічна дія та генеза «гібридної війни». *Філософська думка*. 2018. № 2. С. 98—114.
230. **Померанц Г.** Долгая дорога истории. *Знамя*. 1991. № 11. С. 183—187.
231. **Постмодернизм** и культура: материалы «Круглого стола». *Вопросы философии*. 1993. № 3. С. 3—16.
232. **Прогнозирование** будущего: новая парадигма / [под ред. Г. Г. Фетисова, В. М. Бондаренко]. Москва: Экономика, 2008. 283 с.
233. **Проект** «Голос громадськості» (Міжнародний центр перспективних досліджень). URL: <http://invest.kh.ua/ua/test/39-promoting-democracy-human-rights-economic-and-political-reforms-gender-policy-issues-of-rule-of-law/184-proekt-golos-gromadskosti-mizhnarodnij-tsentr-perspektivnikh-doslidzhen> (дата звернення: 15.06.2018).
234. **Райх Р.** Труд наций. Готовясь к капитализму XXI века. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 506—527.
235. **Ракитов А. І.** Наука XXI століття: глобальні трансформації і перспектива. *Науковий світ*. 2002. № 5. С. 2—6.

236. **Расторгуев В. Н.** Культура политического планирования. *Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки*. 2005. № 4. С. 7—15.
237. **Римский клуб.** Теория и практика управления. 2003. № 3. С. 3—8.
238. **Ритцер Дж.** Современные социологические теории. [5-е изд.]. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 688 с.
239. **Розенфельд Н. А.** Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. Київ: Юстініан, 2009. 48 с.
240. **Рубеж** веков: На вопросы анкеты «МН» отвечает академик НАН Украины Николай Амосов. *Столичные новости*. 1998. 05—12 мая.
241. **Рудинеско Е.** Філософи в обіймах бурі / [пер. з фр. О. А. Юдіна]. Київ: Ніка-Центр, 2007. 208 с.
242. **Рябов А.** Интегративная идеология и модернизация современной России. *Свободная мысль*. 1992. № 15.
243. **Сакс Дж. Д.** Невирішені питання енергозбереження, або Де розв'язання глобальної проблеми? *День*: газ. 2009. 24 червня.
244. **Сансаль Б.** 2084: Кінець світу: роман / з фр. пер. П. Тарашук. Київ: Вид-во Жупанського, 2016. 216 с.
245. **Саррацин Т.** Германия: самоликвидация / пер. с нем. Москва: Рид Групп, 2012. 400 с.
246. **Сарсакова Т. М.** Реальність майбутнього в уявленнях письменників-фантастів, державних та громадських діячів. *Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2009. № 2. С. 131—134.
247. **Сафаров Р. А.** Прогнозирование и юридическая наука. *Советское государство и право*. 1969. № 3. С. 93—102.
248. **Свасьян К. А.** Фридрих Ницше: мученик познания. *Ницше Ф. Сочинения*: в 2 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1990. С. 5—46.
249. **Світ у 2030 році** / А. Валенса, А. Заблоцький, М. Левківський, Р. Ольшевський, В. Пекар, Є. Пестерніков. *Українська літературна газета*. 2019. № 1 (241). 18 січня.
250. **Семенов С.** В океане будущего. *Эксперт*. 2010. № 24. 21—27 июня. С. 44.
251. **Сергиев А. В.** Предвидение в политике. Москва: Наука, 1974. 135 с.
252. **Серебрякова Е. А.** IX Европейский конгресс по трудовому праву и праву социального обеспечения. *Правоведение*. 2009. № 2. С. 150—158.
253. **Соболь О. М.** Постмодерн і майбутнє філософії. Київ: Наукова думка, 1997. 164 с.
254. **Современная** западная философия: словарь / [сост.: В. С. Малахов, В. П. Филатов]. Москва: Политиздат, 1991. 414 с.
255. **Современные** фабрики мысли (мозговые центры, Think Tanks): Аналитический доклад Центра гуманитарных технологий, 1998. URL: http://xyz.org.ua/discussion/think_tanks.html
256. **Соколов А. В.** Политический риск от теории к практике. Москва: Поколение, 2009. 144 с.
257. **Сосновский А. А.** Социальное прогнозирование законодательства: проблемы теории и практики. *Право в современном белорусском обществе*: сб. науч. трудов. Вып. 4. [редкол.: В. И. Семенов (гл. ред.), Г. А. Василевич (зам. гл. ред.) и др.]. Минск: Право и экономика, 2009. С. 106—107.

258. **Социологическая** теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков / под ред. В. Танчера. Київ: Інститут соціології НАН України, 1994. 145 с.
259. **Ставрос** Дімас нагадав про проблему глобального потепління. *Євробюлетень*. 2009. № 6. С. 18.
260. **Стерлинг Б.** Будущее уже началось: Что ждет каждого из нас в XXI веке? / [пер. с англ. И. Цибизовой]. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 264 с.
261. **Стратегія** інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / [авт.-упоряд.: Г. О. Андрощук, І. Б. Жиляев, Б. Г. Чижевський, М. М. Шевченко]. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 632 с.
262. **Супер-зерносховище.** *День*: газ. 2008. 28 лютого.
263. **Тарахонич Т.** Прогнозування в правовому регулюванні: загально-теоретичні аспекти. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 3 (volume 1). P. 172—176.
264. **Телешун С. О., Баронін А. С.** Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації. Київ: Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2001. 112 с.
265. **Теорія** і практика політичного аналізу: навч. посіб. / за заг. ред. О. Л. Валуєвського, В. А. Ребкала. Київ: Міленіум, 2003. 226 с.
266. **Теремко В. В.** Аналіз політики як чинник демократичної трансформації сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2011. 16 с.
267. **Терещенко Н. А., Шатунова Т. М.** Постмодерн как ситуация философствования. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 192 с.
268. **Тетлок Ф., Гарднер Д.** Суперпрогнозування. Мистецтво та наука передбачення / пер. з англ. Ірина Мазарчук. Київ: Наш формат, 2018. 368 с.
269. **Толочко О., Яковенко Н.** Потрапили в історію. *Критика*. 2006. Ч. 7—8. С. 22—25.
270. **Тополевський Р. Б.** Особисті права та свободи людини в контексті юридичної футурології. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: Тези доповідей, виступів і повідомлень учасників II-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2016 р.). Львів: БОНА, 2016. С. 219—222.
271. **Тоффлер Э., Тоффлер Х.** Революционное богатство. Как оно будет создано и как изменит наш мир. Москва: АСТ, 2008. 569 с.
272. **Тоффлер Э.** Шок будущего / [пер. с англ.]. Москва: АСТ, 2002. 557 с.
273. **Туроу Л.** Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 185—222.
274. **Турчин А., Батин М.** Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа. URL: www.avturchin.narod.ru/futur1.doc (дата звернення: 10.07.2017).
275. **Удовик С. Л.** Глобализация: семиотические подходы. Москва: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. 461 с.
276. **Український** інститут майбутнього презентував математичну модель української економіки. URL: <https://business.ua/news/item/4353-ukrainskyi-instytut-maibutnoho-prezentuvav-matematychnu-model-ukrainskoj-ekonomiky> (дата звернення: 23.06.2019).

277. **Усаченко Л.** Аналіз сучасних типологій неурядових організацій. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 2. С. 60—64.
278. **Уткін А. И.** Мировой порядок XXI века. Москва: ЭКСМО, 2002. 512 с.
279. **«Фабрики мысли»** и центры публичной политики. Международный и первый российский опыт. Сборник статей / [под ред. А. Ю. Сунгурова]. Санкт-Петербург: Норма, 2002. 176 с.
280. **Федорчук О.** Недержавні аналітичні центри України як сегмент політичної науки. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2017. Вип. 10. С. 155—159.
281. **Философия** культуры. Становление и развитие / [под ред. М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской]. Санкт-Петербург: Лань, 1998. 448 с.
282. **Франкел Б.** Постіндустріальні утопісти / [пер. з англ. О. Юдіна]. Київ: Ніка-Центр, 2005. 304 с.
283. **Фридман Дж.** Следующие 100 лет: прогноз событий XXI века / [пер. с англ. А. Калинина, В. Нарицы, М. Мацковской]. Москва: Эксмо, 2010. 336 с.
284. **Фукуяма Ф.** Конец истории? *США: экономика, политика, идеология*. 1990. № 5. С. 39—54.
285. **Фукуяма Ф.** Полемика о статье «Конец истории?». *Диалог*. 1990. № 45. С. 8—21.
286. **Хайдеггер М.** Ницше и пустота / [сост. О. В. Селин]. Москва: Алгоритм; Эксмо, 2006. 304 с.
287. **Хайнсон Г.** «Сыновья и мировое господство. Террор при росте и падении наций». URL: <http://www.budyon.org/gunnar-heinsohn-sohne-und-weltmacht-terror-im-aufstieg-und-fall-der-nationen/> (дата звернення: 16.06.2017).
288. **Харарі Ю. Н.** 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.
289. **Харарі Ю. Н.** Homo Deus. За лаштунками майбутнього / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2018. 512 с.
290. **Хэнди Ч.** Алчущий дух. За гранью капитализма: поиск цели в современном мире. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. — Москва: Academia, 1999. С. 163—184.
291. **Хогвуд В., Ганн Л.** Политическое прогнозирование. *Вестник Московского университета. Серия 12: Социально-политические исследования*. 1994. № 6. С. 51—63.
292. **Центр** Разумкова покращив позиції у рейтингу найкращих аналітичних центрів світу. URL: <https://www.unian.ua/society/1253246-tsentr-razumkova-pokraschiv-pozitsiji-u-reytingu-naykraschih-analitichnih-tsentriv-svitu.html> (дата звернення: 18.06.2018).
293. **Чаликова В., Недошивин В.** Неизвестный Оруэлл. *Иностранная литература*. 1992. № 2. С. 215—225.
294. **Черкасов В. В.** Проблемы риска в управленческой деятельности. Москва: Рефл-бук, 1999. 320 с.
295. **Чернов М.** Требуется государство Постмодерна. *Эксперт*. 2008. № 21. 26 мая — 01 июня. С. 48.
296. **Честнов И. Л.** Правопонимание в эпоху постмодерна. *Правоведение*. 2002. № 2. С. 4—16.

297. **Чижевский А. Л.** Земное эхо солнечных бурь. Изд. 2-е. Москва: Мысль, 1976. 368 с.
298. **Шагобриан Ф. Р. де.** Замогильные записки / [пер. с фр. О. Э. Гринберг и В. А. Мальчиной; вступ. ст. и примеч. В. А. Мальчиной]. Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. 736 с.
299. **Шевчук В. О.** Макроекономічні ризики прискореної акумуляції зовнішнього боргу в економіці України. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 2 (11). С. 159—166.
300. **Шейко В. М., Богущкий Ю. П.** Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX — початок XXI ст.): монографія. Київ: Генеза, 2005. 592 с.
301. **Шемшученко Ю. С.** Экологическая конституция Земли: концептуальные подходы. *Государство и право*. 2008. № 6. С. 23—26.
302. **Шергін С.** До справедливого міжнародного порядку: китайські політологи про багатополосний світ. *Політика і час*. 2003. № 5. С. 56—60.
303. **Шкода В.** Віра та Розум у публічному просторі. Як у майбутньому уживатимуться релігія і наука. *День*: газ. 2008. 09 вересня.
304. **Шутов В. Н.** 21 век: Что нас ждет? Историческая футурология. Москва: Ижица, 2003. 192 с.
305. **Юрженко Л. В.** Міжнародні локальні конфлікти як об'єкт соціально-політичного прогнозування. *Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика*: тези Третьої міжнар. наук.-практ. конф., 17—20 травня 1995 р. / за ред. М. І. Пірен, А. М. Зельницького та ін. Київ — Чернівці, 1995. С. 150—157.
306. **Яковец Ю. В.** История цивилизаций: [уч. пособие для студ. вузов гуманитарного профиля]; [3-е изд., перераб. и доп.]. Москва: Гуманитарный Центр ВЛАДОС, 1997. 352 с.
307. **Beebe, Barton.** Fair Use and Legal Futurism. *Forthcoming. Law & Literature*. New York University: School of Law. 2012. No. 24. URL: <http://ssrn.com/abstract=2083318> (дата звернення: 17.05.2016).
308. **Bohman, James.** Public Deliberation Pluralism, Complexity and Democracy. Cambridge: Massachusetts, 1996. 303 p.
309. **Boucher S. Wegrzyn R.** Europe and its Think Tanks: a Promise to be Fulfilled. Report of Notre Europe think tank (2005). URL: <http://www.notreeurope.eu/> (дата звернення: 27.05.2017).
310. **Commission** of the European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU (ESDP). Luxembourg, 1999. 220 p.
311. **Cornish E.** Issues of the '90s. *The Futurist*. 1990. Jan.-Febr. P. 29—36.
312. **Dolny M.** The Think Tank Spectrum. *Extra*. 1996. May — June. P. 47—69.
313. **Factor Five**: Transforming the Global Economy Through 80 % Improvements in Resource Productivity: A Report to the Club of Rome / [edited by Ernst von Weizsacker, Karlson Hargroves, Michael H. Smith, Cheril Desha, Peter Stasiopoulos]. London: Earthscan, 2010. 428 p.
314. **Factor Four**. Doubling Wealth, Halving Resource Use. A Report to the Club of Rome / Ernst von Weizsacker, Amory B. Lovins, L. Hunter Lovins. Routledge. 2013. 224 p.
315. **Fukuama, Fransis.** The end of history and the last man. N. Y.: Avon Books, 1992. 380 p.

316. **Harbison F. N.** Human Resources Development Planning in modernising Economics. *Leading issues in Development Economics. Selected Materials and Commentary* / [ed by Meier G.M.I.]. 1964. 270 p.
317. **Jalochowski K.** Co przyszlosc pokaze? *Polityka*. 2009. Nr. 2 (2687). 10 stycznia. S. 32—36.
318. **James G.** Think tanks and civil societies / James G., Gann Mc., Kent R. New Brunswick (U.S.A.) and London (UK), 2000. 617 p.
319. **Johnson E. C.** How Think Tanks Improve Public Policy. *Economic Reform Today*. 1996. № 3. P. 34—36.
320. **Kissinger, Henry.** World Order. Reflection on the Character of Nations and the Course of History. UK, Penguin Books, 2015. 360 p.
321. **Lash Ch.** La culture du narcissisme. P.: Editions Robert Laffont, 1981. 320 p.
322. **Lexicon** of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science. Supervised by Ken E. McVicar. Kyiv, Osnovy Publishers, 1994. 442 p.
323. **Limits** to Privatization: How to Avoid Too Much of a Good Thing: A Report to the Club of Rome. Edited by Ernst von Weizsacker, Oran R. Young, Matthias Finger. London: Earthscan, 2005. 414 p.
324. **McGann J. G.** (2000). How Think Tanks are Coping with the Future. *Futurist*. Vol. 34. Issue 6, p. 16—24.
325. **McGann J., Weaver R.** Think Tanks and Civil Societies: Catalysts for Ideas and Action. Lawrenceville, Va.: Brunswick Pub. Corp., 2000. 156 p.
326. **McGann, James G.** «2016 Global Go To Think Tank Index Report» (2017). *TTCSPP Global Go To Think Tank Index Reports*. URL: 12.http://repository.upenn.edu/think_tanks/12 (дата звернення: 10.09.2017).
327. **Principles** of forecasting: A handbook for researchers and practitioners. Edited by J. Scott Armstrong New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers, 2001. 850 p.
328. **Reshaping** the International Order. A Report to the Club of Rome [Tinbergen, Dolman van Ettinger (eds.)]. New-York: E. P. Dutton, 1976. 325 p.
329. **Rich A.** Think Tanks, Public Policy and the Politics of Expertise. Cambridge; New York: Cambridge Univ. Press, 2004. 258 p.
330. **Slaughter, Anne-Marie.** A New World Order. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004. 341 p.
331. **Tauraine A.** Modernity and Cultural Specificities. *Modernity and Identity: International Social Science Journal*. 1988. November. P. 27—43.
332. **Transnational** Relations and World Politics / Eds R. Keohane and J. Nye, Jr. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972. 428 p.
333. **Weizsaecker, E., Wijkman, A.** Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.
334. **Wolin, Sheldon S.** Politics and vision. Continuity and Innovation in Western Political Thought. Princeton University Press. Princeton and Oxford, 2016. 761 p.

ЗМІСТ

ВСТУП	3	3. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ	139
1. ПІЗНАННЯ МАЙБУТНЬОГО В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ФУТУРОЛОГІЇ І ПОЛІТИКИ	6	3.1. Поняттєва основа і прикладна специфіка політичного прогнозування	140
1.1. Становлення футурології як системи наукових знань про майбутнє	7	3.2. Принципи, методи і процедури дослідження майбутнього	157
1.2. Проблеми і парадокси переходу від Модерну до Постмодерну	16	3.3. Прогнозування як чинник оптимізації соціально-політичного розвитку	187
1.3. Футурологічні ідеї та концепції останніх десятиліть ХХ — початку ХХІ століть	45	3.4. Конструювання реальності засобами політичного планування і соціального проектування	204
2. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ФУТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ	70	4. ГЛОБАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ	218
2.1. «Фабрики думок» у системі пізнання майбутнього	71	4.1. Глобалізація як форма інтернаціоналізації життя	218
2.2. Римський клуб: трандисциплінарні проекти з прогнозування глобальних проблем	84	4.2. Прогнозування політичних ризиків у контексті управління майбутнім	230
2.3. Актуалізація аналітичних і експертних досліджень майбутнього	99	4.3. Прогнозування перспектив людської цивілізації	241
2.4. Галузеві футурологічні дослідження	112	ЛІТЕРАТУРА	268

Горбатенко В.
F30 Футурологія і політика : монографія / Володимир Горбатенко. —
Київ : Академвидав, 2019. — 288 с. — (Серія «Монограф»).

ISBN 978-966-8226-92-2 (серія)
ISBN 978-966-580-572-4

У монографії досліджено розвиток знань про майбутнє, специфіку футурологічної науки та її взаємозв'язків з політикою, галузевих прогностичних і футурологічних досліджень, роль дослідницьких центрів у цьому процесі, а також проблеми цивілізаційного переходу від Модерну до Постмодерну й визначальні тенденції глобалізації. Систематизовано здобутки теорії, методології і практики забезпечення політичного прогнозування, ключові прогностичні ідеї та їх відображення в політиці, методи, алгоритм і напрями прогнозування соціально-політичного розвитку та конструювання реальності.

Для науковців, викладачів і студентів вищих закладів освіти, політиків, державних службовців і всіх, хто цікавиться проблематикою майбутнього.

УДК 82.0 + 82 (091): 087. 5 : 821.16.2 : 82 – 3

Наукове видання

Серія «Монограф»
Заснована у 2006 році

ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович

ФУТУРОЛОГІЯ І ПОЛІТИКА

М О Н О Г Р А Ф І Я

Редактор Г. Т. Сенькович
Коректор Т. А. Дічевська
Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 18,0.
Наклад 300 прим.
Зам.

«Академвидав»,
м. Київ, вул. Довженка, 3.
Тел./факс: (044) 483-19-83; 456-90-79.
E-mail: academvidav@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 1006 від 08.08.2002 р.

Друкарня «Рута»
32300, Хмельницька обл., місто Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, буд. 11
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.